

CONSENSUS

Studenckie Zeszyty Naukowe

RADA PROGRAMOWA

Prof. Nick Baron (University of Nottingham),
Dr Wolfgang Bruegel (Albert-Ludwigs-Universitaet Freiburg),
Prof. dr hab. Henryk Chałupczak (Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej),
Prof. dr hab. Iwona Hofman (Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej),
Dr Kateryna Ivaschenko (Narodowa Akademia Nauk Ukrainy),
Dr Aparajita Jervis (Goa University),
Prof. David Jervis (Millikin University),
Prof. dr hab. Teresa Łoś-Nowak (Uniwersytet Wrocławski),
Prof. dr hab. Marek Pietraś (Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej),
Dr hab., prof. UMCS Wojciech Ziętara (Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej)

REDAKTOR NACZELNY

Kamil Syta

OPIEKUN NUMERU

Dr Monika Sidor

RECENZENCI NUMERU

Prof. dr hab. Henryk Chałupczak
Dr hab. Katarzyna Kuć-Czajkowska
Dr Monika Sidor

STAŁY SKŁAD OPIEKI NAUKOWEJ

Opiekun czasopisma

Prof. dr hab. Henryk Chałupczak

Stali recenzenci tematyczni

Dr Marcin Sanakiewicz
Dr Monika Sidor
Dr Damian Szacawa

WYDAWCA

Wydział Politologii i Dziennikarstwa, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

PROJEKT OKŁADKI

Zofia Jedynak

OPRACOWANIE GRAFICZNE

Hanna Fijolek

Wersją pierwotną (referencyjną) czasopisma jest wydanie papierowe
ISSN 1644-3179

Druk i oprawa

Wydawnictwo Archidiecezji Lubelskiej „Gaudium”
20-075 Lublin, ul. Ogrodowa 12

tel. 81 442 19 19, faks 81 442 19 16; e-mail: drukarnia@gaudium.pl; www.gaudium.pl

Nakład: 50 egz.

WYDZIAŁ POLITOLOGII I DZIENNIKARSTWA
UNIwersytetu MARIi CURIE-SKŁODOWSKIEJ

CONSENSUS

Studenckie Zeszyty Naukowe

22/2020-2021

Lublin 2021

ARTYKUŁY

SŁOWO WSTĘPU	7
Julia Błachowicz Społeczeństwo i media w Polsce wobec kryzysu migracyjnego w Europie po roku 2015.....	9
Łukasz Okoń Zagrożenia wynikające z sytuacji demograficznej współczesnej Polski.....	35
Kinga Tomiło Wielowymiarowa działalność ruchów kibicowskich we współczesnej Polsce.....	59
Jakub Wronka Komuda-gate – refleksje na temat teorii interpretacji tekstów kultury	77
Jakub Mazurek Narracja w filmie Zwierciadło w reżyserii Andrieja Tarkowskiego	99
Weronika Machała Western jako nośnik etosu Ameryki: kontekst historyczny i kulturowy.....	121
Tomir Jędrejek Lokacja w grach video.....	133
Patryk Grzegorzczak Przejawy intertekstualności w produkcjach telewizyjnej jakościowej na przykładzie „Rodziny Soprano”	153
Maciej Gałań Analiza skuteczności e-learningu z perspektywy wykładowców i studentów.....	171
Mykhailo Zaslavskyi Hybrid warfare: concept – essence – determinants	199
Jakub Jerzyna Funkcjonowanie „Państwa Islamskiego” – wyjątkowego podmiotu zagrożeń asymetrycznych	219
Tetiana Chabaniuk Проблема оновлення ядерних гарантій як прояв кризи сучасної системи міжнародної безпеки.....	235
Ayla Novruzova Effectiveness of climate change mitigation – case study: Germany	267

SPRAWOZDANIA

Marcin Szemraj Sprawozdanie z XXIII Tygodnia Samorządności zorganizowanego przez Naukowe Studenckie Koło Samorządowców	285
---	-----

ARTICLES

Julia Błachowicz Society and media in Poland towards the migration crisis in Europe after 2015.....	9
Łukasz Okoń Threats resulting from the demographic situation of contemporary Poland	35
Kinga Tomiło Multidimensional activity of fan movements in contemporary Poland.....	59
Jakub Wronka The Komuda-gate – thoughts on the theory of interpretation of cultural texts	77
Jakub Mazurek Narration in the film <i>Mirror</i> directed by Andrei Tarkovsky.....	99
Weronika Machała The Western as a propagator of American ethos: historical and cultural context	121
Tomir Jędrejek Location in video games.....	133
Patryk Grzegorzczak Intertextuality symptoms in quality TV series based on ‘The Sopranos’ discourse.....	153
Maciej Gałań E-learning effectiveness analysis from the perspective of lecturers and students	171
Mykhailo Zaslavskyi Hybrid warfare: concept – essence – determinants	199
Jakub Jerzyna The functioning of the “Islamic State” – the unique subject of asymmetric threats	219
Tetiana Chabaniuk The problem of renewing nuclear guarantees as a manifestation of the crisis of the modern system of international security.....	235
Ayla Novruzova Effectiveness of climate change mitigation – case study: Germany	267

REPORTS

Marcin Szemraj Report on the XXIII Week of Self-Government organized by the Scientific Student Organization of Self-Government on May 10-14, 2021	285
--	-----

SŁOWO WSTĘPU

W tym roku mija 20 lat od publikacji pierwszego numeru „Consensusu – Studenckich Zeszytów Naukowych” wydawanego przez Wydział Politologii i Dziennikarstwa Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie. Idea powstania czasopisma o charakterze naukowym zrodziła się wśród samych studentów, a naukowe początki kolejnych zespołów redakcyjnych stały się przyczynkiem dla przyszłych karier zawodowych. Inspiracje naukowe, wymiana myśli i idei, rozwój naukowy i badawczy, to wszystko charakteryzuje cele i przyświeca ciągłości wydawniczej czasopisma od 20 lat. Tym bardziej miło nam po raz dwudziesty drugi wręczyć Państwu najnowszy numer „Consensusu”.

Niniejszy numer składa się z czternastu tekstów, w tym trzynastu artykułów o różnej tematyce z zakresu nauk o polityce oraz komunikacji społecznej i mediach. Numer otwiera artykuł Julii Błachowicz pt. „Społeczeństwo i media w Polsce wobec kryzysu migracyjnego w Europie po roku 2015”. Analizie poddano oddziaływanie kryzysu migracyjnego w Europie i ich skutków dla Polski, ze szczególnym uwzględnieniem prasy oraz społeczeństwa. W kolejnym tekście pt. „Zagrożenia wynikające z sytuacji demograficznej współczesnej Polski” Łukasz Okoń przedstawia skutki zmian demograficznych dla Polski, zarówno tych już stanowiących wyzwanie, jak i potencjalnych zagrożeń. Z kolei Kinga Tomiło w artykule pt. „Wielowymiarowa działalność ruchów kibicowskich we współczesnej Polsce” ukazuje, zarówno chuligańską działalność grup kibiców, ale także pozytywne aspekty funkcjonowania tego środowiska. Z kolei w tekście pt. „Komuda-gate – refleksje na temat teorii interpretacji tekstów kultury” Jakub Wronka odnosi się do sporu interpretacyjnego, jaki pojawił się po opublikowaniu jednego z opowiadań Jacka Komudy w czasopiśmie „Nowa Fantastyka”.

Z kolei w artykule pt. „Narracja w filmie *Zwierciadło* w reżyserii Andrieja Tarkowskiego” Jakub Mazurek podejmuje rozważania nad narracją odnoszącą się do znaczenia oraz struktury filmu *Zwierciadło*. Natomiast w tekście Weroniki Machały pt. „Western jako nośnik etosu Ameryki: kontekst historyczny

i kulturowy” nakreślono zbiór postaw i wartości składających się, zdaniem autorki, na „etos Ameryki” oraz fakt jego rozpowszechnienia dzięki westernizacji. W artykule pt. „Lokacja w grach video” Tomir Jędrejek opisuje zagadnienie lokacji oraz ontologii w grach wideo w oparciu o teorie dotyczące rozumienia przestrzeni i nawigacji. Na istotne elementy w „przestrzeni międzytekstowej” zwraca uwagę Patryk Grzegorzczak w tekście pt. „Przejawy intertekstualności w produkcjach telewizji jakościowej na przykładzie „Rodziny Soprano”.

Ważnym tekstem w kontekście obecnej sytuacji w edukacji akademickiej opartej w dużej mierze na nauce zdalnej jest praca Macieja Gałana pt. „Analiza skuteczności e-learningu z perspektywy wykładowców i studentów”. Z kolei w artykule Mykhailo Zaslavskyi pt. „Hybrid warfare: concept – essence – determinants”, autor analizuje przyczyny i skutki wojny hybrydowej jako zagrożenia międzynarodowego. W obszarze tematycznym zagrożeń w stosunkach międzynarodowym porusza się również Jakub Jerzyna w pracy pt. „Funkcjonowanie „Państwa Islamskiego” – wyjątkowego podmiotu zagrożeń asymetrycznych”.

Dwa ostatnie artykuły również oscylują wokół spraw międzynarodowych. W artykule ukraińskojęzycznym, którego tytuł w języku polskim brzmi: „Problem odnawiania gwarancji nuklearnych jako przejaw kryzysu współczesnego systemu bezpieczeństwa międzynarodowego” Tetiana Chabaniuk wskazuje na związek pomiędzy kryzysem zabezpieczeń i porozumień jądrowych z ogólnym kryzysem systemu bezpieczeństwa w skali globalnej. Z kolei w ostatnim artykule autorstwa Ayli Novruzovej pt. „Effectiveness of climate change mitigation – case study: Germany” opisano reformę klimatyczną w Niemczech, której celem jest obniżenie emisji dwutlenku węgla i zwiększenie roli odnawialnych źródeł energii.

Wydanie numeru zamyka sprawozdanie Marcina Szemraja z XXIII Tygodnia Samorządności zorganizowanego przez Naukowe Studenckie Koło Samorządowców Wydziału Politologii i Dziennikarstwa UMCS, które odbyło się w dniach 10-14 maja 2021 roku.

Mamy nadzieję, że duża różnorodność tematyczna sprawi, że znajdą Państwo artykuł w obszarze swoich zainteresowań. Zapraszamy do lektury, a studentów i doktorantów do współpracy z naszym czasopismem, które w tym roku znalazło się w wykazie czasopism naukowych i recenzowanych materiałów z konferencji międzynarodowych Ministra Edukacji i Nauki z liczbą 20 punktów.

Opiekun numeru
Dr Monika Sidor

Julia Błachowicz

Spółeczeństwo informacyjne
Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie
juliablachowicz@outlook.com

SPOŁECZEŃSTWO I MEDIA W POLSCE WOBEC KRYZYSU MIGRACYJNEGO W EUROPIE PO ROKU 2015

*Society and media in Poland towards
the migration crisis in Europe after 2015*

Streszczenie

Kryzys migracyjny w Europie w latach 2015-2016 można uznać za jedno z większych wyzwań od czasów II wojny światowej i kryzysu gospodarczego z 2008 roku. O ile państwa Europy Zachodniej od lat zmagają się z napływem imigrantów i uchodźców, o tyle dla nowych państw członkowskich UE proces ten okazał się czymś nieznanym i wymagającym mobilizacji na najwyższym poziomie. W analizie oddziaływań kryzysu migracyjnego w Europie i ich skutków dla Polski skupiono się na mediach, ze szczególnym uwzględnieniem prasy oraz społeczeństwie. Analizie poddano dotychczasowy dorobek naukowy w obszarze badań postaw i opinii społecznych.

Słowa kluczowe: migracja, imigracja, kryzys migracyjny, uchodźcy, media, wybory, Polska, UE, polska prasa, partie polityczne, opinia publiczna

Summary

The immigration crisis in Europe in 2015-2016 can be considered one of the biggest challenges since World War II and the economic crisis of 2008. While

Western European countries have been struggling with the inflow of migrants and refugees for years, for the new EU member states this process turned out to be something unknown and requiring mobilization at the highest level. The analysis of the impact of the migration crisis in Europe on Poland focuses on the media (with particular emphasis on the press) and society. The analysis focuses on the scientific research to be conducted so far in the area of social attitudes and opinions.

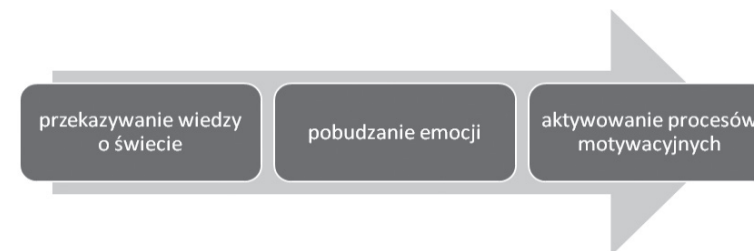
Key words: migration, immigration, migration crisis, refugees, media, elections, Poland, EU, polish press, political parties, public opinion

Wstęp

O ile kiedyś główną funkcją mediów było informowanie społeczeństwa, o tyle obecnie istotniejsze jest to, kto słucha przekazu. Dla mediów ważne stają się wartości, takie jak: poczytalność/słuchalność i oglądalność. Najważniejszą funkcją jest pozyskiwanie odbiorców. To rankingi oglądalności i związana z nimi możliwość tworzenia i przyswajania przez odbiorców przekazywanych opinii stały się dziś wyznacznikiem pozycji na rynku. Bez masowych odbiorców trudno mówić o jakimkolwiek wpływie na kształtowanie opinii społecznych. Media potrafią oddziaływać na życie swoich odbiorców. Stopień tych oddziaływań jest różny i może zależeć m.in. od kondycji psychicznej, obecnej sytuacji życiowej itp. Dla jednych będą możliwością lokowania swojego czasu wolnego, dla innych czystą rozrywką¹. Oddziaływanie mediów jest procesem złożonym, który ilustruje infografika¹.

¹ A. Szlachta, *Leksykalno-pragmatyczne aspekty komunikowania się w mediach (na przykładzie wybranych audycji Radia Szczecin)*, Szczecin 2017, s. 23.

Infografika 1. Oddziaływanie mediów jako proces

Źródło: opracowanie własne na podstawie: M. Mrozowski, *Przenikanie mediów. Ewolucja mediów a przemiany ładu społecznego*, s. 160.

Trzy wskazane elementy: przekazywanie wiedzy, pobudzanie emocji, aktywowanie procesów motywacyjnych muszą tworzyć spójną całość, aby powstały przekonania, zgodne z systemem wartości danej jednostki. Przekonania służą dostosowaniu się jednostki do grupy, lub też mogą to utrudnić².

Istnieje wiele typologii określających funkcję mediów. Najbardziej uniwersalna wydaje się przytaczana przez M. Mrozowskiego klasyfikacja Denisa McQuaila. Zakłada ona, że instytucje medialne są odpowiedzialne za współtworzenie ram życia społecznego, są zdolne wspierać zrównoważony rozwój społeczny, mogą aktywnie godzić interesy i dążenia zróżnicowanych grup. Realizację działań komunikacyjnych dzieli się w sposób przedstawiony w tabeli 1.

Denis McQuail w swojej obszernej publikacji *Teoria komunikowania masowego* wśród typów oddziaływań mediów wskazuje typologię Josepha Klapera. Rozróżnia konwersje, drobną zmianę i wzmocnienie. Konwersja oznacza zmianę opinii/poglądów zgodnie z zamierzeniem jej nadawcy. Drobną zmianę utożsamia ze zmianą formy albo też skali wiedzy/przekonania/zachowania. We wzmocnieniu chodzi natomiast o to, by odbiorca poczuł się pewniej z własnymi przekonaniami/opiniami/zachowaniem³.

² M. Mrozowski, *Przenikanie mediów. Ewolucja mediów a przemiany ładu społecznego*, Warszawa 2019, s. 160.

³ D. McQuail, *Teoria komunikowania masowego*, Warszawa 2007, s. 456.

Tabela 1. Realizacja działań komunikacyjnych przez media ze względu na zakres

zakres informacji	zakres korelacji	zakres ciągłości	zakres rozrywki	zakres mobilizacji
-obserwacja otoczenia i powiadomienie o ważnych wydarzeniach	-wyjaśnianie, interpretacja i komentowanie znaczenia wydarzeń/informacji	-wyrażanie dominującej w danym czasie kultury, uznawane subkultury i dokonujących się zmian kulturowych	-forma spędzania czasu wolnego	-realizacja kampanii na rzecz celów społecznych w sferze polityki, gospodarki i życia społecznego
-wskazywanie stosunków władzy i zależności społecznych – wspomaganie innowacji i działań prorozwojowych	-udzielanie wsparcia autorytetom i normom -socjalizacja -koordynacja działań zbiorowości i instytucji -budowanie konsensusu -ustalenie hierarchii ważności i statusu spraw publicznych	-podtrzymywanie wspólnotowych wartości	-redukcja napięcia społecznego	

Źródło: opracowanie własne na podstawie: M. Mrozowski, *Przenikanie mediów. Ewolucja mediów a przemiany ładu społecznego*, Warszawa 2019, s. 161.

Informacje medialne, dzięki swojej charakterystycznej kulturze – języku i wykorzystaniu symboli są zdolne kreować zmiany, utrwalać/osłabiać/umacniać kierunek myślenia, nie tylko jednostek, ale i całych grup społecznych. Są instrumentem manipulacji. Media dziś posiadają dominującą pozycję w tworzeniu kultury, a co za tym idzie rozwoju cywilizacji⁴. Należy wyróżnić tutaj odpowiednio tzw. soft news, które informują o sprawach niezbyt istotnych i mniej

⁴ *Pedagogika medialna*, T. 1, red. B. Siemieniecki, Warszawa 2008, s. 282.

powiązanych z aktualnymi wydarzeniami. Zamieszczane są w tej kategorii informacje o stylu życia, poradniki, sprawy osobiste i obyczajowe. Wiadomości, którymi żyje cały świat zalicza się natomiast do tzw. hard news.

Informacje, które trafiają do odbiorców masowych środków przekazu charakteryzują się m.in.:

- krótkotrwałością i aktualnością,
- stosunkową prostotą w zauważeniu,
- pożądlivością, przekazywanie tego co odbiorca chce słyszeć i czytać,
- służą wywołaniu negatywnych emocji lub mówią o zjawiskach negatywnych,
- powtarzalnością i nawiązaniem do wydarzeń z przeszłości w swoich przekazach,
- niespodziewane,
- dotyczą elity społecznej⁵.

Media stale bazują na newsach, a w przypadku ich braku, są gotowe przekazywać pseudo-wydarzenia, sztucznie i świadomie zmieniając rangę przekazywanych informacji. Opinia publiczna jednak nie zawsze jest gotowa myśleć krytycznie i odróżniać te wiadomości. Na uwagę zasługuje mechanizm paniki medialnej, który niejednokrotnie ujawniał się podczas kryzysu migracyjnego w Europie⁶. Cohen definiuje panikę medialną/moralną jako moment, w którym dana grupa/zjawisko/jednostka zostają określone jako zagrożenie dla społeczeństwa, jego wartości i interesów. Media i autorytety publiczne prezentują te zagrożenia bazując na stereotypach, zapraszają/cytują wypowiedzi badaczy sytuacji, podejmujących przy tym próby odnalezienia pożądanego sposobu działania. Media są gotowe wyolbrzymiać taką sytuację i stale ją wzmacniać, podgrzewać. W efekcie czego zamiast eliminacji niepożądanych postaw i zachowań dochodzi do ich eskalacji⁷.

⁵ Ł. Łotocki, *Kryzys imigracyjny w Europie w polskim dyskursie publicznym w latach 2015-2018*, Warszawa 2019, s. 67.

⁶ Tamże, s. 68.

⁷ I. Zielińska, *Media, interes i panika moralna. Nowa kategoria socjologiczna i jej implikacje*, „Kultura i społeczeństwo” 2004, nr 4, s. 162.

Media wobec kryzysu

Media w czasie kryzysu migracyjnego posiadały możliwość oddziaływania, m.in. poprzez kształtowanie wiedzy i opinii oraz wizerunku: imigrantów, uchodźców, polityki migracyjnej Polski, czy też UE, państw członkowskich, stosunku społeczeństwa i wybranych grup społecznych⁸. To one w tym czasie tworzyły wyrwane z przestrzeni fora debaty publicznej, przenosząc je do polskich domów, szkół, uczelni wyższych i instytucji badawczych, partii politycznych.

W polskich mediach tamtego okresu sytuacje kryzysowe były i wciąż są tematem medialnym, budzącym wiele emocji, przekazującym ekstremalne obrazy. W efekcie tej potrzeby medialności i silnych emocji, społeczeństwo było „bombardowane” informacjami o migracjach, które przedstawiały jako coś nagłego i niekontrolowanego. W informacji na temat migracji, skupiono się na takich kwestiach jak: łamanie prawa i przestępstwa, wyolbrzymianie faktów, brak szerszego kontekstu interpretacyjnego danej sytuacji/zjawiska, akcentacja różnic kulturowych i wynikających z nich problemów społecznych⁹. Dla porównania, odwrotnie niż w mediach polskich w mediach zachodnich, np. w Niemczech powszechny był przekaz, że napływający do Europy imigranci, ze stref konfliktów są wysokiej klasy specjalistami posiadającymi wyższe wykształcenie¹⁰.

Obraz uchodźcy w mediach i społeczeństwie

Od połowy roku 2015 w polskich mediach kształtowany jest na nowo wizerunek imigranta/uchodźcy. Miał on charakter wyraźnie negatywny, czego ilustracją jest chmura wyrazowa (infografika 2)¹¹.

⁸ Ł. Łotocki, *Kryzys migracyjny w Europie w polskim dyskursie publicznym w latach 2015-2018*, Warszawa 2019, s. 75.

⁹ Tamże, s. 76.

¹⁰ L. Bershidsky, *Bershidsky: Przyjęcie imigrantów przez Niemcy zaczyna się opłacać* [OPINIA], <https://forsal.pl/artykuly/1429064,bershidsky-opinia-przyjecie-imigrantow-przez-niemcy-zaczyna-sie-oplacac.html>, dostęp: 03.07.2020.

¹¹ B. Pasamonik, „Malowanie strasznego diabła” – *Metamorfoza obrazu uchodźcy w Polsce*, [w:] *Kryzys migracyjny. Perspektywa społeczno-kulturowa*, red. B. Pasamonik, U. Markowska-Manista, Warszawa 2017, T. 1, s. 29.

Infografika 2. Obraz uchodźcy w Polsce – chmura wyrazowa

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: B. Pasamonik, „Malowanie strasznego diabła” – *Metamorfoza obrazu uchodźcy w Polsce*, [w:] *Kryzys migracyjny. Perspektywa społeczno-kulturowa*, red. B. Pasamonik, U. Markowska-Manista, Warszawa 2017, T. 1, s. 29-30.

Poprzez telewizję, prasę, Internet, obraz imigranta/uchodźcy zdaje się stale utrwać. Co ciekawe, Polacy w badaniach społecznych podają wyższe liczby cudzoziemców w strukturze społecznej, niż jest w rzeczywistości¹². Znaczący wzrost dyskusji o uchodźcach przedstawianych w negatywnym świetle (jako zagrożenie) w latach 2015-2016 był obserwowany m.in. w trakcie kampanii wyborczej czy zamachów. Dobrze ilustruje to infografika 3.

W tym miejscu warto zaznaczyć, że zwykły obywatel, odbiorca mediów, nie rozróżnia terminów, takich jak: uchodźca, imigrant zarobkowy czy repatriant. Ludzie bardzo często posługują się własną definicją danego pojęcia. Z tego punktu widzenia istotne jest wykazanie co oznaczają te terminy. Przeprowadzone przez M. Baran i M. Penczek badania wskazują, że dla Polaka bycie uchodźcą i imigrantem zarobkowym to w dużej mierze to samo¹³. Prze-

¹² Tamże, s. 30.

¹³ M. Penczek, M. Baran, P. Boski, A. Landowska, *Wymiar psychologiczny uchodźstwa. Psychologiczne wyjaśnienie niechęci wobec uchodźców*, [w:] *Uchodźcy w Europie. Uwa-*

słanką do takiego rozumowania jest fakt, że opisana osoba nie zatrzymała się w pierwszym ośrodku dla uchodźców, czy też pierwszym państwie na swojej drodze, lub też uciekła z obozu¹⁴.

Infografika 3. Przyczyny wzrostu tematyki uchodźców w latach 2015-2016

Źródło: opracowanie własne na podstawie: B. Pasamonik, „Malowanie strasznego diabła” – Metamorfoza obrazu uchodźcy w Polsce, [w:] Kryzys migracyjny. Perspektywa społeczno-kulturowa, red. B. Pasamonik, U. Markowska-Manista, Warszawa 2017, T. 1, s. 31.

Kryzys migracyjny i dyskusja o polityce imigracyjnej Polski stała się także stałym tematem debat wyborczych i manifestacji politycznych. K. Olender postanowił zbadać obraz uchodźcy i imigranta kreowany przez poszczególne partie polityczne w Polsce w okresie lat 2015-2016. Partia KORWIN, deklarująca się jako partia konserwatywna, narodowa i eurosceptyczna bardzo często na portalu społecznościowym Facebook odnosiła się w swoich postach do imigrantów i uchodźców. Badania Olendera wskazują, że częstotliwość wystąpienia leksemów wynosiła tutaj aż 259. W porównaniu do Partii Razem, identyfikującej się jako partia lewicowa i proeuropejska wartość ta oscylowała wokół zaledwie 27 leksemów. KORWIN w swoich wypowiedziach odnosiła się do imigrantów w sposób negatywny. Najczęściej koncentrowano się na islamie i nielegalnym przekraczaniu granic. Uchodźców utożsamiano z niebezpieczną falą, zagrożeniem bezpieczeństwa i „islamizacji Europy”¹⁵. Duże grupy uchodźców określane były jako muzułmańska armia, terroryści winni zamachów w Europie. Dla Partii Razem temat uchodźców i migracji zdecydowanie

runkowania, istota, następstwa, red. K. A. Wojtaszczyk, J. Szymańska, Warszawa 2017, s. 79.

¹⁴ Tamże, s. 80.

¹⁵ K. Olender, *Obraz uchodźców w dyskursie wybranych polskich partii politycznych*, [w:] *Badanie i projektowanie komunikacji 6. Seria projektowanie komunikacji*, red. M. Grecha, A. Siemes, M. Wszołka, Wrocław 2017, s. 272.

nie był tym najważniejszym. Jeżeli już problematyka była poruszana, to w sposób mający na celu wywołanie współczucia i empatii. Opisywani byli jako mniej-szość, która potrzebuje pomocy społeczności międzynarodowej i ma problem z poczuciem własnego bezpieczeństwa w obcych im państwach¹⁶.

Obraz wyłaniający się z przekazów tych dwóch partii politycznych dobrze odzwierciedla podział polskiego społeczeństwa między dwoma stronami: empatyczną i współczującą oraz negatywną i stygmatyzującą.

B. Pasamonik rozróżnia w społeczeństwie polskim dwie narracje:

a) pro-uchodźczą, na którą składają się idea pomocy bliźniemu oraz koncepcja społeczeństwa otwartego (Solidarność z wyzwaniem UE, Polacy to też imigranci);

b) anty-uchodźcza, łączona z ideą odpowiedzialności za ojczyznę i koncepcją Europy jako oblężonej twierdzy, walką islamu z chrześcijaństwem¹⁷.

Polska prasa w odpowiedzi na kryzys migracyjny

Wydawcy, dziennikarze, publicyści chcą kształtować opinię publiczną. Tutaj także pojawia się potrzeba „sprzedania” informacji określonej grupie odbiorców z odpowiednim zyskiem. Rolę reklamy pełni okładka danej publikacji, bowiem to ona i jej treść ma skłonić do zakupu konkretnej gazety czy czasopisma.

M. Kotras z Uniwersytetu Łódzkiego postanowił zbadać problem migracji na podstawie okładek polskich gazet, których celem jest kształtowanie opinii społecznej¹⁸. Przedmiotem badań uczynił gazety: „Polityka”, „Wprost”, „wSieci”, „Do rzeczy”, „Tygodnik Powszechny”, „Angora” i „Gość Niedzielny”¹⁹. Wyniki przeprowadzonych badań pokazały, że negatywny stosunek wobec imigrantów i uchodźców, bardzo często z pomocą fotomontażu, przedstawiały głównie tygodniki prawicowe, np. „wSieci”, pozytywny lewicowe, jak np. „Polityka”. Wobec napływu uchodźców do Europy

¹⁶ Tamże, s. 274.

¹⁷ B. Pasamonik, „Malowanie strasznego diabła” – Metamorfoza obrazu uchodźcy w Polsce, [w:] *Kryzys migracyjny. Perspektywa...*, s. 38.

¹⁸ M. Kotras, *Problem migracji na okładkach polskich tygodników opinii*, „Interdyscyplinarne Studia Społeczne” 2016, nr 2(2), s. 59.

¹⁹ Tamże, s. 60.

„wSieci” zaopatrzone w stereotypową okładkę: mężczyźni ubrani w charakterystyczne muzułmańskie stroje, ciemny zarost na twarzy, w dłoniach papieros i karabin kałasznikowa. Stoją oni przy granicy Polski, jeden z nich trzyma polskie godło. Nagłówek brzmi „Nadchodzą”, któremu towarzyszy podpis „wrzesień 2015”, co można interpretować jako próbę zestawienia emocji z wrześniem 1939 r. i inwazją niemiecką na Polskę²⁰. Przykładem czasopisma pozytywnie odnoszącego się do uchodźców była lewicowa „Polityka”. W tym przypadku na omawianej okładce zestawiono temat napływu uchodźców z logiem „Solidarności”, co miało sugerować, że Polska w czasach PRL i okupacji była państwem otoczonym kolczastym drutem, gdzie trudno było mówić o wolności i bezpieczeństwie. Wtedy też różnice między dobrobytem zachodniego świata a szarością ZSRR i jej państw satelickich były ogromne. Celem tej grafiki było pobudzenie uczuć solidarności wobec wspólnoty obywateli świata²¹.

Tygodnik „Do Rzeczy” określający się jako prasa konserwatywno-liberalna, chrześcijańska i narodowa, broniąca wolności słowa i ukierunkowana na przedsiębiorczość posiada określoną pozycję na rynku wydawniczym, w latach 2014-2016 zajmował 5 miejsce pod względem sprzedaży²². W publikowanych treściach dotyczących kryzysu migracyjnego skupiano się głównie na zorganizowanych grupach przestępczych trudniących się handlem ludźmi i przemytem imigrantów, krytyce polityki migracyjnej UE i jej bezsilności oraz możliwych konfliktach kulturowych. W kwestiach ekonomicznych poruszano aspekty wydolności państwa i jego polityki świadczeń socjalnych wobec imigrantów. W centrum krytyki znalazły się Niemcy i ich polityka „otwartych drzwi” prowadzona przez kanclerz Angelę Merkel, zdaniem publicystów nakierowana na własny interes polityczny Niemiec²³.

„Gazeta Wyborcza” przedstawia się jako prasa liberalno-demokratyczna²⁴. Jej publicyści i eksperci w trakcie kryzysu migracyjnego demonstrowali

²⁰ Tamże, s. 61-63.

²¹ Tamże, s. 77.

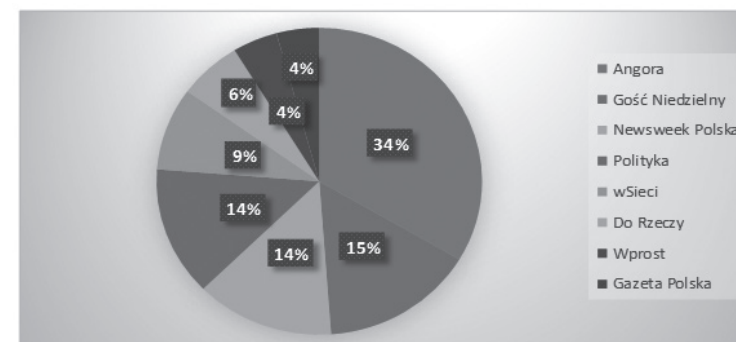
²² A. Lewnadowski, *Obraz kryzysu migracyjnego na łamach tygodnika „Do rzeczy”*, [w:], *Kryzys migracyjny a bezpieczeństwo Polski i Unii Europejskiej Wybrane aspekty*, red. A. Lewnadowski, I. Monolati, M. Polakowski, Płock 2017, s. 212.

²³ Tamże, s. 214-217.

²⁴ Hasło: *Gazeta Wyborcza*, Encyklopedia PWN, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/Gazeta-Wyborcza;3904448.html>, dostęp: 20.06.2020.

pozytywną postawę wobec uchodźców w Europie, jak ich obecności w Polsce. Wśród nagłówków „Gazety Wyborczej” pojawiły się m.in. takie jak: „Europę stać na uchodźców”. Na łamach gazety krytykowano negatywne postawy wobec uchodźców i mechanizmu relokacji. Redakcja Wyborczej zorganizowała również zbiórkę rzeczową na rzecz uchodźców²⁵. To w Wyborczej, Janina Ochojska, szefowa Polskiej Akcji Humanitarnej apelowała o przyjęcie przez Polskę 40 tys. uchodźców, mówiąc o wstydzie za polski rząd. Twierdzono, że liczba uchodźców, którzy mieliby trafić do Polski jest tak mała, że nie powinno być to przedmiotem publicznej dyskusji²⁶. W latach 2015-2016, podczas kryzysu migracyjnego w Europie sprzedaż tygodników opinii w Polsce przedstawiają wykresy 1-2.

Wykres 1. Sprzedaż tygodników opinii w 2015 roku

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Sprzedaż tygodników w 2015 roku: „Tele Tydzień” liderem, w czołówce magazyny people (top 54), <https://www.wirtualnemedia.pl/artikul/sprzedaz-tygodnikow-w-2015-roku-tele-tydzien-liderem-w-czolowce-magazyny-people-top-54>, dostęp: 20.06.2020.

²⁵ A. Bobryk, *Postawy Polaków wobec uchodźców w świetle publikacji „Gazety Wyborczej” i „Naszego Dziennika”*, [w:] *Kryzys migracyjny. Perspektywa...*, s. 50.

²⁶ Tamże, s. 53.

Wykres 2. Sprzedaż tygodników opinii w 2016 roku

Źródło: opracowanie własne na podstawie: „Polityka” wyprzedziła „Newsweek Polska” w 2016 roku. „Wprost” o 38 proc. w dół, <https://www.wirtualnemedial.pl/artykul/sprzedaz-tygodnikow-opinii-w-2016-roku-wprost-ostro-w-dol>, dostęp: 20.06.2020.

Serwis wirtualnemedial.pl od lat prowadzi zestawienia sprzedaży rocznej polskiej prasy. W 2015 r. Polacy najchętniej kupowali prasę kolorową, liderem był „Tele Tydzień” z wynikiem sprzedaży na poziomie 795 646. Tuż za nim uplasował się magazyn plotkarski „Życie na Gorąco” (555 389), a na trzecim miejscu czasopismo telewizyjne „To & Owo” (335 725). Tygodnik opinii znalazł się w tym zestawieniu pod względem sprzedaży dopiero na 5 miejscu i była to „Angora” z wynikiem 292 593 egzemplarzy²⁷.

Sugerując się liczbą sprzedanych egzemplarzy w czasie kryzysu migracyjnego w Europie, można stwierdzić, że największy wpływ na kształtowanie opinii miała „Angora”, do której należało 34% rynku z wynikami sprzedaży: 292 593 (2015 r.), 280 571 (2016 r.). Po analizie danych z 2019 r., tygodnik ten wciąż zajmuje pierwsze miejsce pod względem sprzedaży – 227 588 (2019 r.)²⁸. „Angorę” można określić jako prasę uznawaną za obiektywną, odnoszącą się

²⁷ Sprzedaż tygodników w 2015 roku: „Tele Tydzień” liderem, w czołówce magazyny people (top 54), <https://www.wirtualnemedial.pl/artykul/sprzedaz-tygodnikow-w-2015-roku-tele-tydzien-liderem-w-czolowce-magazyny-people-top-54>, dostęp: 20.06.2020.

²⁸ Tygodniki opinii ze spadkami w 2019 roku, „Gazeta Polska” najbardziej w dół. „Wydawnictwa będą miały problem z utrzymaniem się na rynku”, <https://www.wirtualnemedial.pl/artykul/sprzedaz-tygodnikow-opinii-2019-ranking-ostro-w-dol-gazeta-polska-sieci>, dostęp: 20.06.2020.

pozytywnie do tematu uchodźców, zwracającą uwagę czytelników na problemy i fakty związane z migracją w tym trudną sytuację uchodźców. W 2017 r. było głośno o odmowie publikacji felietonu Janusza Korwina-Mikke, który uchodźców porównał do adoptowanych psów²⁹, co można jednoznacznie interpretować jako brak miejsca na takowe opinie na łamach tygodnika.

Drugie miejsce w zastawieniu z udziałem 15% i 16% rynku przypadło „Gościowi Niedzielnemu”, magazynowi katolickiemu. W publikowanych artykułach starano się odnosić do chrześcijańskiej idei pomocy bliźniemu. Jeden z nagłówków nosił wręcz tytuł „Chrystus ma twarz uchodźcy”³⁰. Na łamach tygodnika apelowano o hojność, roztropność i otwarcie serca, bowiem mowa o ludziach, którzy proszą o pomoc³¹. Niejednokrotnie proszono o modlitwę za migrantów i uchodźców, mówiono o nich najczęściej jako o całych rodzinach, często wielodzietnych. Dodatkowo opisywano problemy i trudności, z jakimi muszą się zmagać uchodźcy po opuszczeniu ośrodka i jak trudne może być odnalezienie się w obcym państwie³².

„Newsweek” w powyższych zestawieniach, posiadając 14% udziału w rynku uplasował się na trzeciej pozycji. Co ważne dla „Newsweeka” kwestia migracji jest wciąż aktualna, o czym świadczą liczne publikacje. Podobnie, jak w poprzednich przypadkach, tygodnik prezentował pozytywny stosunek do uchodźców. Poza opisywaniem trudów ich życia i otaczającego ich niebezpieczeństwa, w publikacjach odnoszono się negatywnie do polityki polskiego rządu. Uwagę przywiązywano w artykułach również do niemieckiej polityki imigracyjnej z wskazywaniem kanclerz Angeli Merkel jako największej prekursorki liberalnego podejścia do tej kwestii³³.

Mimo wysokiego udziału sprzedażowego tygodników odnoszących się pozytywnie do tematów imigracji i uchodźstwa nie znalazło to przełożenia

²⁹ „Angora” odrzuciła felieton Janusza Korwina-Mikke porównujący przyjmowanie uchodźców do adopcji psów, <https://www.wirtualnemedial.pl/artykul/angora-odrzuca-felieton-janusza-korwina-mikke-porownujacy-przyjmowanie-uchodzcow-do-adopcji-psow>, dostęp: 20.06.2020.

³⁰ B. Łoziński Chrystus ma twarz uchodźcy, [w:] „Gość Niedzielny”, <https://www.gosc.pl/doc/3132074.Chrystus-ma-twarz-uchodzcy>, dostęp: 20.06.2020.

³¹ A. Macura, Ekumenicznie o uchodźcach, [w:] „Gość Niedzielny”, <https://www.gosc.pl/doc/3277072.Ekumenicznie-o-uchodzcach>, dostęp: 20.06.2020.

³² A. Puścikowska, Memento o uchodźcach, [w:] „Gość Niedzielny”, <https://www.gosc.pl/doc/2691671.Memento-o-uchodzcach>, dostęp: 20.06.2020.

³³ Hasło: uchodźcy, [w:] „Newsweek”, <https://www.newsweek.pl/uchodzcy>, dostęp: 20.06.2020.

na postawy społeczne, ani nie przekładało się na znaczący odsetek pozytywnie nastawionych wobec migrantów polskich obywateli. Przekazy tygodników opinii, trafiały głównie do tzw. elit i lepiej wykształconych odbiorców³⁴.

Spółeczeństwo w badaniach opinii publicznej w UE

Ciekawym zagadnieniem jest umiejscowienie opinii Polaków na temat imigracji w perspektywie porównawczej z innymi państwami członkowskimi UE. W październiku 2015 r. Biuro Parlamentu Europejskiego w Polsce opublikowało wyniki Eurobarometru, którego głównym tematem była migracja, kryzys uchodźczy i polityka migracyjna i azylowa UE. Ze stwierdzeniem, że decyzje w kwestiach imigracji powinny być podejmowane głównie na szczeblu unijnym zgodziło się 40% Polaków, wyższy odsetek zgody wynoszący 80% reprezentowali obywatele Cypru i Niemiec. W kwestii pomocy finansowej dla państw będących na pierwszej linii kryzysu migracyjnego 50% Polaków uznało to za słuszne posunięcie, 17% było przeciwnych udzielaniu takiej pomocy. Za wspólnymi procedurami przyjmowania imigrantów opowiedziało się 60% Polaków, przy czym średnia europejska wynosiła 79%. Co ciekawe, mechanizm rozdzielania uchodźców pomiędzy państwa członkowskie poparło 57% Polaków, najwyższą aprobatę pomysł ten uzyskał wśród Niemców (97%) i Szwedów (94%). Zdecydowanie bardziej sceptyczni w tej sprawie okazali się być Czesi (33%) i Słowacy (31%). Zmieniając formę pytania, przeciwnych podziałowi uchodźców między członków UE było 28% Polaków, co stanowi pozytywny wynik w porównaniu do pozostałych państw Grupy Wyszehradzkiej, takich jak: Czechy (61%) i Słowacja (60%). Pozytywnie za systemem kwotowym opowiedziało się aż 70% Polaków, wyższe 90% wskaźniki odnotowano wśród Cypryjczyków i Niemców³⁵.

Podczas badań europejskiego społeczeństwa na początku 2016 r. uznano migrację za kwestię, której UE powinna poświęcić większą uwagę (zdaniem 74% Europejczyków)³⁶. Przyjmowania uchodźców nie popierało 53% Polaków

³⁴ A. Bobryk, *Postawy Polaków wobec uchodźców w świetle publikacji „Gazety Wyborczej” i „Naszego Dziennika”*, [w:] *Kryzys migracyjny. Perspektywa...*, s. 61.

³⁵ *Parlament 2015 – Część I: Główne wyzwania UE, migracje oraz sytuacja gospodarcza i społeczna*, https://www.europarl.europa.eu/poland/pl/strona_glowna/eurobarometr_1/eb-2015/parlament_2015_part_1.html, dostęp: 20.06.2020.

³⁶ European Parliament, *Public opinion and EU policies, Compendium of briefings*, EPRS 2016, s. 23.

i 61% Czechów. Przeciwnym uchodźcom z Bliskiego Wschodu i Afryki było aż 67% Polaków, dla porównania w stosunku do Ukraińców ten odsetek wyniósł 33%. Negatywne uczucia co do przyjmowania uchodźców z państw trzecich miało 64% Polaków, większą niechęcią wykazali się Łotysze (83%) i Czesi (82%). Najmniej negatywnych uczuć co do imigrantów spoza UE mieli Szwedzi (34%) i Hiszpanie (36%)³⁷. W listopadzie 2016 r. pozytywnie do osób spoza UE, jako imigrantów było nastawionych 28% Polaków. W maju 2016 r. z pomocą dla uchodźców zgadzało się 49% badanych, w listopadzie było to 53%³⁸.

W 2017 r. Kantar Public Polska na zlecenie Komisji Europejskiej przeprowadził badania z których wynikało, że aż 62% Polaków czuje się także Europejczykami. W tym też czasie można było mówić o popieraniu wspólnej polityki migracyjnej przez 47% badanych. Wysoki był udział Polaków, którzy imigrację ludności spoza UE utożsamiało z czymś budzącym negatywne uczucia (68%), pozytywnie do pomocy uchodźcom odniosło się 57% badanych³⁹. Pozytywny stosunek do imigrantów jako obywateli państw trzecich przejawiało 24% Polaków, co było niższym wynikiem, niż średnia europejska wynosząca 39%. Najbardziej pozytywnie do nich odnosili się Szwedzi (65%), a najniższy wskaźnik pozytywnych opinii odnotowano wśród Węgrów (19%) Słowaków (18%), Czechów (15%) i Łotyszów (14%)⁴⁰.

W 2018 r. imigracja wciąż była postrzegana jako główne wyzwanie dla UE (zdaniem 38% badanych)⁴¹. Zaufanie do UE wyrażało 54% obywateli w Irlandii, Polsce i Holandii⁴². W 2018 r. jako priorytet w debacie przed wyborami do Parlamentu Europejskiego, obywatele UE wskazywali imigrację (odpowiednio 50%

³⁷ G. Dutka, *Polacy w obliczu współczesnych procesów i problemów migracyjnych. Początek zagrożenia i jego społeczno – demograficzne uwarunkowania na podstawie analizy wyników badań sondażowych*, „Opuscula Sociologica” 2017, nr 4 (22), s. 76.

³⁸ Komisja Europejska, *Standardowy eurobarometr 88. Raport krajowy. Opinia publiczna w Unii Europejskiej*, 2017, s. 9.

³⁹ *Eurobarometr 88: Polacy w Unii – umiarkowani optymiści*, https://ec.europa.eu/poland/news/180216_EB_88_www_pl, dostęp: 20.06.2020.

⁴⁰ Komisja Europejska, *Standardowy eurobarometr 88. Raport krajowy. Opinia publiczna w Unii Europejskiej*, 2017, s. 9.

⁴¹ Komisja Europejska, *Standardowe badanie Eurobarometr z wiosny 2018 r.: na rok przed wyborami europejskimi zaufanie do Unii i optymizm co do jej przyszłości rosną*, https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/pl/IP_18_4148, dostęp: 20.06.2020.

⁴² Parlament Europejski, *Eurobarometr: wśród Europejczyków rośnie zaufanie do UE*, <https://europarlament.pap.pl/eurobarometr-wsrod-europejczykow-rośnie-zaufanie-do-ue>, dostęp: 20.06.2020.

badanych we wrześniu i 45% w kwietniu)⁴³. Dla Polaków najważniejszym tematem była ekonomia i rozwój gospodarczy. Na imigracji skupili się natomiast badani z Czech, Holandii, Bułgarii i Hiszpanii⁴⁴. Znalezienie przez UE trafnej odpowiedzi na wyzwania i problemy polityki migracyjnej, było najważniejsze dla Szwedów (47%), Maltańczyków (42%) i Czechów (41%). Dla obywateli wszystkich tych państw był to zdecydowany wzrost, przy czym średnia UE wynosiła 27%. Odpowiednio 25% Polaków nadawało polityce migracyjnej priorytet⁴⁵.

Rok 2019 był szczególnie optymistyczny dla UE, gdyż zaobserwowano najlepsze wyniki odnoszące się do zadowolenia z członkostwa w UE od 5 lat. Polityka migracyjna przestała być dla obywateli UE priorytetem, a jej miejsce zajęły zmiany klimatu. Zaledwie 17% badanych wskazało wspólną politykę imigracyjną jako ważną kwestię, co dało jej dopiero 8 miejsce w zastawieniu⁴⁶. Tylko Maltańczycy wskazali wzmocnienie wspólnej polityki migracyjnej jako priorytet⁴⁷.

Badania opinii publicznej w Polsce

Rzecznik Praw Obywatelskich wraz z portalem uchodzczy.info przygotowali zastawienie pokazujące stosunek Polaków do uchodźców w czasie trwania kryzysu imigracyjnego 2015-2016. 21% Polaków było zdania, że nie powinniśmy przyjmować uchodźców z krajów objętych konfliktami zbrojnymi (maj 2015 r.), wskaźnik ten wzrósł w kolejnym roku do 61% (kwiecień 2016 r.)⁴⁸. Tygodnik „Polityka” w maju 2017 r. zapytał Polaków czego boją się najbardziej? Aż 38% wskazało zamachy terrorystyczne, a 37% wskazało na uchodźców (infografika 4).

⁴³ European Parliament, *Parlemeter 2018 Taking up the challenge. From (silent) support to actual vote*, Eurobarometer Survey 90.1 of the European Parliament A Public Opinion Monitoring Study, Bruksela 2018, s. 56.

⁴⁴ Tamże, s. 57.

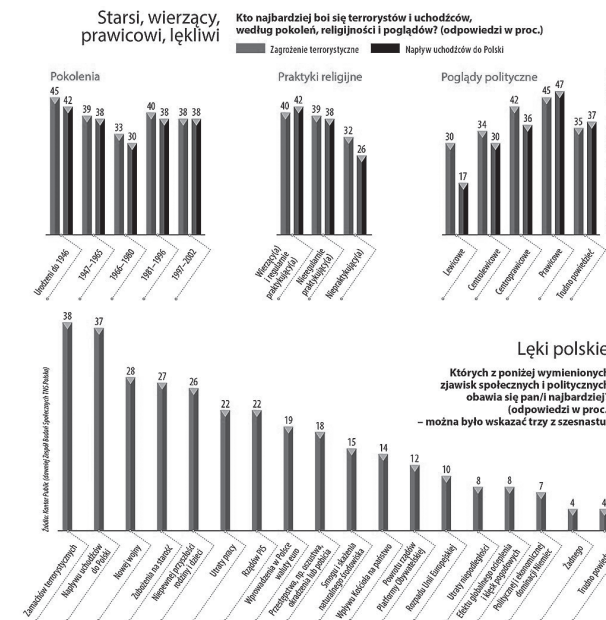
⁴⁵ Tamże, s. 68.

⁴⁶ European Parliament, *Parlemeter 2019 Heeding the call beyond the vote, A stronger Parliament to listen to citizens voices*, Eurobarometer Survey 92.2 of the European Parliament A Public Opinion Monitoring Study, Bruksela 2019, s. 37.

⁴⁷ Tamże, s. 39.

⁴⁸ CBOS, *Stosunek Polaków do uchodźców z grudnia 2016*, Warszawa 2016.

Infografika 4. Czego boją się Polacy najbardziej?

Źródło: Sondaż POLITYKI: czego Polacy boją się najbardziej, [w:] „Polityka”, <https://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/kraj/1702906,1,sondaz-polityki-czego-polacy-boja-sie-najbardziej.read>, dostęp: 20.06.2020.

W listopadzie 2016 r. firma Ipsos na zlecenie International Organization for Migration (IOM) prowadziła badania na temat postaw Polaków wobec cudzoziemców. Zaledwie 3% ankietowanych zadeklarowało, że miało kontakt z kimś z krajów arabskich w przeciągu ostatniego roku, przy czym wskaźnik zaufania do tej grupy cudzoziemców wyniósł zaledwie 12%⁴⁹. Do najczęstszych kontaktów dochodziło z Ukraińcami (60%). Co istotne 51% Polaków odczuwa z naszymi wschodnimi sąsiadami bliskość kulturową, z Niemcami – 17%, z Wietnamczykami – 12%⁵⁰. Obawy co do napływu cudzoziemców do Polski odczuwało w tym czasie 2/3 badanych. Osoby te najczęściej czerpały wiedzę z mediów masowych oraz od innych osób. Najwyższy wskaźnik obaw występował wśród grupy wiekowej

⁴⁹ International Organization for Migration (IOM), *Badanie na temat postaw wobec cudzoziemców w Polsce*, Warszawa 2016, s. 7.

⁵⁰ Tamże, s. 12.

60 plus⁵¹. Aż 73% ankietowanych było zdania, że Arabowie mogą stanowić zagrożenie dla Polski (osoby deklarujące kontakt z cudzoziemcami). Sympatię dla tej grupy wykazało zaledwie 14% wszystkich respondentów⁵².

Postawy wobec imigrantów i uchodźców w Polsce w 2017 r. były przedmiotem badań także Centrum Badań nad Uprzedzeniami. Badani odpowiadali w skali od 1 (całkowicie się nie zgadzam) do 7 (całkowicie się zgadzam) jak bardzo zgadzają się z danym stwierdzeniem⁵³. Stwierdzenia i uśredniony wynik Polaków, przedstawione zostały w tabeli 2.

Tabela 2. Poparcie dla różnych sposobów postępowania wobec uchodźców w obliczu kryzysu migracyjnego

Przykładowe stwierdzenie	Uśredniony wynik obrazujący postawy Polaków
„Uchodźcy przyjęci do Polski powinni być osiedlani w specjalnych ośrodkach izolowanych od reszty społeczeństwa polskiego”. (wykluczenie)	2,86
„Uchodźcy powinni być najpierw umieszczani w obozach przejściowych, w których poddani byliby selekcji pod względem potencjalnych zagrożeń jak i potencjalnej przydatności w Polsce.” (przemoc psychiczna)	4,09
„Uchodźcy, którzy nielegalnie trafili na teren Polski, powinni być bezwzględnie deportowani, nawet jeśli oznaczałoby to ograniczenie wolności.” (przemoc fizyczna)	3,92
„Państwo polskie powinno zaangażować dodatkowe środki w pomoc uchodźcom, aby poprawić ich sytuację materialną.” (działania pozytywne)	3,1

Źródło: M. Bieńkowski, A. Świdarska, *Postawy wobec imigrantów i uchodźców: Panel Badań Społecznych CBU, Centrum Badań nad Uprzedzeniami, Warszawa 2017, s. 4-5.*

Ankietowani wykazali się stosunkowo wysokim poziomem akceptacji przemocy psychicznej względem uchodźców (4,09), na drugim miejscu znalazła się przemoc fizyczna (3,92). Polacy najmniej skłonni byli stosować wobec

⁵¹ Tamże, s. 8.

⁵² Tamże, s. 25.

⁵³ M. Bieńkowski, A. Świdarska, *Postawy wobec imigrantów i uchodźców: Panel Badań Społecznych CBU, Centrum Badań nad Uprzedzeniami, Warszawa 2017, s. 3.*

uchodźców wykluczenie społeczne. Wykazywali także niewysoki poziom poparcia działań pozytywnych względem tej grupy.

W lipcu 2017 r. tygodnik „Polityka” zbadał ponownie nastawienie Polaków do uchodźców, zadając pytanie: czy lepiej wyjść z UE czy też przyjąć uchodźców? Opuścić UE w tym wypadku byłoby gotowe 51,2% ankietowanych, przeciwnego zdania byłoby 37,5% badanych. Gdyby przyjmowanie uchodźców było powiązane z otrzymywaniem funduszy unijnych, gotowych z nich zrezygnować byłoby 56,5% respondentów, ustąpiłoby w tej sytuacji 40,4% ankietowanych (infografika 5)⁵⁴.

Infografika 5. Powody odmówienia przyjęcia uchodźców do Polski pod naciskiem

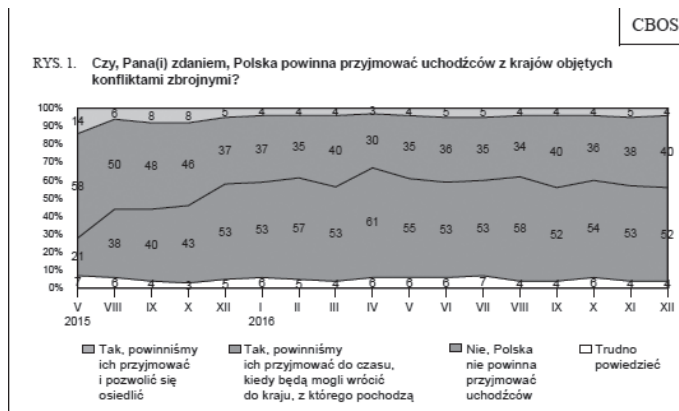
Źródło IBRIS. Badanie przeprowadzone w czerwcu 2017 r., 1000-osobowa próba, metoda CATI

Źródło: IBRIS na portalu Twitter, https://twitter.com/IBRIS_PL/status/882528208314388480?ref_src=twsrc%5Etfw%7Ctwcamp%5Etweetembed%7Ctwtterm%5E882528208314388480%7Ctwtgr%5E&ref_url=https%3A%2F%2Fdorzechy.pl%2Fkraj%2F34428%2Fpolacy-wola-opuscic-ue-niz-przyjac-uchodzcow-sondaz.html, dostęp: 20.06.2020.

⁵⁴ *Sondaż: Lepiej wyjść z UE niż przyjąć uchodźców*, <https://www.rp.pl/Spoleczenstwo/170709587-Sondaz-Lepiej-wyjsc-z-UE-niz-przyjac-uchodzcow.html>, dostęp: 20.06.2020.

Centrum Badania Opinii Społecznej w 2017 r. postanowiło przyjrzeć się stosunkowi Polaków do przyjmowania uchodźców. Po kryzysie migracyjnym 2015 r. CBOS zajmuje się tą tematyką regularnie, ze szczególnym uwzględnieniem w pytaniach cudzoziemców z Bliskiego Wschodu i Afryki⁵⁵.

Infografika 6. Stosunek do przyjęcia uchodźców w Polsce

Źródło: CBOS. Stosunek Polaków do przyjmowania uchodźców. Komunikat z badań, Warszawa 2017, s. 2.

Z danych (infografika 6) wynika, że zarówno w 2015 r. jak i 2016 r. większość Polaków była za tym, by nie przyjmować uchodźców. Najwyższy odsetek odnotowano w kwietniu 2016 r., po marcowych atakach terrorystycznych w Belgii na lotnisku i w metrze w Brukseli⁵⁶. Jedynie 3% Polaków podzieliło w kwietniu 2016 r. zdanie, że powinniśmy uchodźców przyjmować i pozwalać im się osiedlać w naszym państwie. Na samo przyjęcie, bez osiedlenia, zgodę wyraziło 58% respondentów w maju 2015 r. Podobne wskaźniki charakteryzują odpowiedź na pytanie dotyczące mechanizmu relokacji. Większość Polaków zdecydowanie nie zgodziłaby się na przeniesienie uchodźców do Polski. W krytycznym miesiącu, czyli kwietniu 2016 r. tę opinię podzieliło 43% badanych.

⁵⁵ CBOS, *Stosunek Polaków do przyjmowania uchodźców*, Komunikat z badań, Warszawa 2017, s. 1.

⁵⁶ *Zamachy w Belgii. Zginęło kilkadziesiąt osób*, <https://www.polskieradio24.pl/9/29/Artykul/1597808,Zamachy-w-Belgii-Zginelo-kilkadziesiat-osob>, dostęp: 20.06.2020.

Na to by Polska pomogła pozostałym państwom UE przyjmując uchodźców, zdecydowanie zgodziłby się od 2 do 8% Polaków⁵⁷.

Również tygodnik „Rzeczpospolita” postanowił zlecić IBRiS badania opinii publicznej w kwestii uchodźców. Tym razem zadano pytanie o korytaryze humanitarne tworzone przez Kościół katolicki. Stanowcze „nie” dla korytaryzy humanitarnych powiedziało 61% respondentów. Dodatkowo sondaż zestawiał odpowiedź z sympatiami politycznymi. Najbardziej sceptyczni wobec tej idei byli wyborcy Kukiz’15 (84% na NIE, 16% na TAK) oraz wyborcy PSL i PiS. Wśród zwolenników korytaryzy humanitarnych znaleźli się wyborcy PO (73% na TAK i 24% na NIE) oraz Nowoczesnej. Elektorat SLD rozłożył się z odpowiedzią na to pytanie w stosunku 50%-50%⁵⁸.

Na uwagę zasługuje także kolejny sondaż CBOS z kwietnia 2016 r., który badał opinie Polaków na temat bezpieczeństwa państwa i zagrożenia terroryzmem. Zdaniem 59% badanych istniało realne zagrożenie terroryzmem. Na wyolbrzymienie tematu wskazywało 21% respondentów, a 13% było zdania, że takiego zagrożenia w Polsce nie ma⁵⁹. Osobiście takich ataków w kwietniu 2016 r. obawiało się 50% badanych⁶⁰. W kwestii oceny przygotowania polskich władz i instytucji państwowych do zapobiegania atakom terrorystycznym, zdecydowaną wiarę w taką gotowość wyrażało 2% respondentów, raczej tak – 18%. Zdaniem 43% ankietowanych Polska raczej nie była gotowa na coś takiego, a w przypadku 20% była to nawet odpowiedź: zdecydowanie nie⁶¹.

Z zebranych przez Rzecznika Praw Obywatelskich i uchodzcy.info danych wynika, że w Prokuraturze Krajowej w latach 2015-2016 toczyło się odpowiednio 1548 i 1631 postępowań w sprawie przestępstw z nienawiści. Najwięcej spraw toczyło się w prokuraturach regionalnych w Warszawie (505), Białymstoku (139), Krakowie (149), Katowicach (134), Gdańsku (153) i Wrocławiu (172). Najczęściej ofiara należała do społeczności muzułmańskiej⁶².

⁵⁷ CBOS, *Stosunek Polaków do przyjmowania uchodźców*. Komunikat z badań, Warszawa 2017, s. 3.

⁵⁸ *Sondaż dla „Rz”: „Nie” dla korytaryzy humanitarnych*, <https://fakty.interia.pl/polska/news-sondaz-dla-rz-nie-dla-korytaryzy-humanitarnych,nId,2410793>, dostęp: 20.06.2020.

⁵⁹ CBOS, *Zagrożenie terroryzmem po zamachach w Brukseli*. Komunikat z badań, Warszawa 2016, s. 2.

⁶⁰ Tamże, s. 3.

⁶¹ Tamże, s. 6.

⁶² Prokuratura Krajowa. Departament Postępowania Przygotowawczego, *Wyciąg ze sprawozdania dotyczącego spraw o przestępstwa popełnione z pobudek rasistowskich, anty-*

Podsumowanie

Polskie społeczeństwo w czasie kryzysu migracyjnego w Europie nie było gotowe na jego skutki. Świadczy o tym chociażby fakt, z jaką łatwością wybuchła panika medialna i jak łatwo było ją wzniecić. Badania opinii publicznej wskazują na polaryzację społeczną, która nie zaniknęła mimo upływu lat. Imigracja ma istotne znaczenie w debacie publicznej, o czym świadczy chociażby nawiązywanie do tej problematyki przy okazji każdej kampanii wyborczej.

Bibliografia

Dokumenty i akty prawne:

Prokuratura Krajowa. Departament Postępowania Przygotowawczego, Wyciąg ze sprawozdania dotyczącego spraw o przestępstwa popełnione z pobudek rasistowskich, antysemitycznych lub ksenofobicznych prowadzonych w 2016 roku w jednostkach organizacyjnych prokuratury, PK II P 404.4.2016, Warszawa 2017.

Literatura:

Bieńkowski M., Świdorska A., Postawy wobec imigrantów i uchodźców: Panel Badań Społecznych CBU, Centrum Badań nad Uprzedzeniami, Warszawa 2017.
 Bobryk A., Postawy Polaków wobec uchodźców w świetle publikacji „Gazety Wyborczej” i „Naszego Dziennika”, [w:] Kryzys migracyjny. Perspektywa społeczno-kulturowa, red. B. Pasamonik, U. Markowska-Manista, Warszawa 2017 T. 1.
 CBOS, Stosunek Polaków do przyjmowania uchodźców. Komunikat z badań, Warszawa 2017.
 CBOS, Stosunek Polaków do uchodźców z grudnia 2016, Warszawa 2016.
 CBOS, Zagrożenie terroryzmem po zamachach w Brukseli. Komunikat z badań, Warszawa 2016.
 Dutka G., Polacy w obliczu współczesnych procesów i problemów migracyjnych. Postrzeżenie zagrożenia i jego społeczno – demograficzne uwarunkowania na podstawie analizy wyników badań sondażowych, „Opuscula Sociologica” 2017, nr 4 (22).
 European Parliament, Parlemeter 2018 Taking up the challenge. From (silent) support to actual vote, Eurobarometer Survey 90.1 of the European Parliament A Public Opinion Monitoring Study, Bruksela 2018.

semickich lub ksenofobicznych prowadzonych w 2016 roku w jednostkach organizacyjnych prokuratury, PK II P 404.4.2016, Warszawa 2017.

European Parliament, Parlemeter 2019 Heeding the call beyond the vote, A stronger Parliament to listen to citizens voices, Eurobarometer Survey 92.2 of the European Parliament A Public Opinion Monitoring Study, Bruksela 2019.
 European Parliament, Public opinion and EU policies, Compendium of briefings, EPRS, Bruksela 2016.
 International Organization for Migration, Badanie na temat postaw wobec cudzoziemców w Polsce, Warszawa 2016.
 Komisja Europejska, Standardowy eurobarometr 88. Raport krajowy. Opinia publiczna w Unii Europejskiej, 2017.
 Kotras M., Problem migracji na okładkach polskich tygodników opinii, „Interdyscyplinarne Studia Społeczne” 2016, nr 2 (2).
 Lewandowski A., Obraz kryzysu migracyjnego na łamach tygodnika „Do rzeczy”, [w:] Kryzys migracyjny a bezpieczeństwo Polski i Unii Europejskiej. Wybrane aspekty, red. A. Lewandowski, I. Monolati, M. Polakowski, Płock 2017.
 Łotocki Ł., Kryzys migracyjny w Europie w polskim dyskursie publicznym w latach 2015-2018, Warszawa 2019.
 McQuail D., Teoria komunikowania masowego, Warszawa 2007.
 Mrozowski M., Przenikanie mediów. Ewolucja mediów a przemiany ładu społecznego, Warszawa 2019.
 Olender K., Obraz uchodźców w dyskursie wybranych polskich partii politycznych, [w:] Badanie i projektowanie komunikacji 6. Seria projektowanie komunikacji, red. M. Grecha, A. Siemes, M. Wszołka, Wrocław 2017.
 Pasamonik B., „Malowanie strasznego diabła” – Metamorfoza obrazu uchodźcy w Polsce, [w:] Kryzys migracyjny. Perspektywa społeczno-kulturowa, T.1., red. B. Pasamonik, U. Markowska-Manista, Warszawa 2017.
 Pedagogika medialna, T.1., red. B. Siemieniecki, Warszawa 2008.
 Penczek M., Baran M., Boski P., Landowska A., Wymiar psychologiczny uchodźstwa. Psychologiczne wyjaśnienie niechęci wobec uchodźców, [w:] Uchodźcy w Europie. Uwarunkowania, istota, następstwa, red. K. A. Wojtaszczyk, J. Szymańska, Warszawa 2017.
 Szlachta A., Leksykalno-pragmatyczne aspekty komunikowania się w mediach (na przykładzie wybranych audycji Radia Szczecin), Szczecin 2017.
 Zielińska I., Media, interes i panika moralna. Nowa kategoria socjologiczna i jej implikacje, „Kultura i społeczeństwo” 2004, nr 4.

Netografia:

„Angora” odrzuciła felieton Janusza Korwina-Mikke porównujący przyjmowanie uchodźców do adopcji psów, <https://www.wirtualnemedi.pl/arttykul/angora-od-rzucila-felieton-janusza-korwina-mikke-porownujacy-przyjmowanie-uchodzcow-do-adopcji-psow>, dostęp: 23.06.2020.

Bershidsky L., Bershidsky: Przyjęcie imigrantów przez Niemcy zaczyna się opłacać [Opinia], <https://forsal.pl/artykuly/1429064,bershidsky-opinia-przyjecie-imigrantow-przez-niemcy-zaczyna-sie-oplacac.html>, dostęp: 03.07.2020.

Hasło: uchodźcy [w:] „Newsweek”, <https://www.newsweek.pl/uchodzcy>, dostęp: 20.06.2020.

https://ec.europa.eu/poland/news/180216_EB_88_www_pl, dostęp: 20.06.2020.

IBRiS na portalu Twitter, https://twitter.com/IBRiS_PL/status/882528208314388480?ref_src=twsrc%5Etfw%7Ctwcamp%5Etweetembed%7Ctwterm%5E882528208314388480%7Ctwgr%5E&ref_url=https%3A%2F%2Fdorzczy.pl%2Fkraj%2F34428%2Fpolacy-wola-opuscic-ue-niz-przyjac-uchodzcow-sondaz.html, dostęp: 20.06.2020.

Komisja Europejska, Eurobarometr 88: Polacy w Unii – umiarkowani optymiści, Standardowe badanie Eurobarometr z wiosny 2018 r.: na rok przed wyborami europejskimi zaufanie do Unii i optymizm co do jej przyszłości rosną, https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/pl/IP_18_4148, dostęp: 20.06.2020.

Komisja Europejska, Standardowe badanie Eurobarometr z wiosny 2018 r.: na rok przed wyborami europejskimi zaufanie do Unii i optymizm co do jej przyszłości rosną, https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/pl/IP_18_4148, dostęp: 20.06.2020.

Łoziński B. Chrystus ma twarz uchodźcy, [w:] „Gość Niedzielny”, <https://www.gosc.pl/doc/3132074.Chrystus-ma-twarz-uchodzcy>, dostęp: 20.06.2020.

Macura A., Ekumenicznie o uchodźcach, [w:] „Gość Niedzielny”, <https://www.gosc.pl/doc/3277072.Ekumenicznie-o-uchodzcy>, dostęp: 20.06.2020.

Parlament Europejski Biuro w Polsce, Parlament 2015 – Część I: Główne wyzwania UE, migracje oraz sytuacja gospodarcza i społeczna, https://www.europarl.europa.eu/poland/pl/strona_glowna/eurobarometr_1/eb-2015/parlemeter_2015_part_1.html, dostęp: 20.06.2020.

Parlament Europejski, Eurobarometr: wśród Europejczyków rośnie zaufanie do UE. <https://europarlament.pap.pl/eurobarometr-wsrod-europejczykow-rosnie-zaufanie-do-ue>, dostęp: 20.06.2020.

Polskie Radio, Zamachy w Belgii. Zginęło kilkadziesiąt osób, <https://www.polskie-radio24.pl/9/29/Artykul/1597808,Zamachy-w-Belgii-Zginelo-kilkadziesiat-osob>, dostęp: 20.06.2020.

Puścikowska A., Memento o uchodźcach, [w:] „Gość Niedzielny”, <https://www.gosc.pl/doc/2691671.Memento-o-uchodzcy>, dostęp: 20.06.2020.

PWN Encyklopedia, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/migracje;3941121.html>, dostęp: 23.06.2020.

Sondaż dla „Rz”: „Nie” dla korytarzy humanitarnych, <https://fakty.interia.pl/polska/news-sondaz-dla-rz-nie-dla-korytarzy-humanitarnych,nId,2410793>, dostęp: 20.06.2020.

Sondaż POLITYKI: czego Polacy boją się najbardziej, [w:] „Polityka”, <https://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/kraj/1702906,1,sondaz-polityki-czego-polacy-boja-sie-najbardziej.read>, dostęp: 20.06.2020.

Sondaż: Lepiej wyjść z UE niż przyjąć uchodźców, <https://www.rp.pl/Spoleczenstwo/170709587-Sondaz-Lepiej-wyjsc-z-UE-niz-przyjac-uchodzcow.html>, dostęp: 20.06.2020.

Sprzedaż tygodników w 2015 roku: „Tele Tydzień” liderem, w czołówce magazyny people (top 54), <https://www.wirtualnemedial.pl/artykul/sprzedaz-tygodnikow-w-2015-roku-tele-tydzien-liderem-w-czolowce-magazyny-people-top-54>, dostęp: 20.06.2020.

Tygodniki opinii ze spadkami w 2019 roku, „Gazeta Polska” najbardziej w dół. „Wydawnictwa będą miały problem z utrzymaniem się na rynku”, <https://www.wirtualnemedial.pl/artykul/sprzedaz-tygodnikow-opinii-2019-ranking-ostro-w-dol-gazeta-polska-sieci>, dostęp: 20.06.2020.

Zamachy w Belgii. Zginęło kilkadziesiąt osób, <https://www.polskieradio24.pl/9/29/Artykul/1597808,Zamachy-w-Belgii-Zginelo-kilkadziesiat-osob>, dostęp: 20.06.2020.

Łukasz Okoń
Politologia
Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie
lokon36@gmail.com

ZAGROŻENIA WYNIKAJĄCE Z SYTUACJI DEMOGRAFICZNEJ WSPÓŁCZESNEJ POLSKI

*Threats resulting from the demographic situation of contemporary
Poland*

Streszczenie

Niekorzystne zmiany demograficzne stanowią coraz większe wyzwanie dla współczesnej Polski. Nowe uwarunkowania prawno-ustrojowe, społeczne, gospodarcze po 1989 roku wpłynęły w znacznym stopniu na polskie społeczeństwo. Celem artykułu jest przedstawienie skutków zmian demograficznych dla Polski, zarówno tych, które już stanowią wyzwanie, jak i tych, które wiąże się z potencjalnymi zagrożeniami w przyszłości. W pracy analizie poddano wpływ demografii na polski system opieki społecznej, ubezpieczeń społecznych, ochrony zdrowia, gospodarkę. Zwrócono również uwagę na sposób radzenia sobie z tymi zmianami, zagrożeniami w Polsce oraz przedstawiono sytuację demograficzną Polski na tle wybranych państw.

Słowa kluczowe: demografia, sytuacja demograficzna, zmiany demograficzne, Polska, polityka prorodzinna, polityka demograficzna, zagrożenia demograficzne

Summary

Negative demographic changes pose an increasing challenge for Poland. The new circumstances after 1989 had a significant impact on Polish society.

The aim of the article is to present the consequences of demographic changes for Poland, those already posing a challenge as well as those that will pose a potential threat in the future. The paper analyses the impact of demography on the Polish social welfare system, health care and economy. This article also presents how these changes and threats are addressed in Poland, and examines the demographic situation in Poland in comparison with other countries.

Keywords: demography, demographic situation, demographic changes, Poland, pro-family policy, demographic policy, demographic threats

Wstęp

Tendencje, zjawiska demograficzne, z którymi zmagają się Polska, rozwijały się przez ostatnie kilkadziesiąt lat. Prognozy demograficzne potwierdzają nasilenie się trendów zdecydowanie niekorzystnych dla polskiego państwa¹. Wpływa na to wiele czynników oraz polityka demograficzna, prorodzinna i socjalna państwa. Polityka, którą można nazwać nieodpowiednią, często chaotyczną, realizowaną niekiedy niekonsekwentnie, bez szerszej perspektywy². Dotychczasowe działania nie wpłynęły znacząco na odwrócenie niekorzystnej sytuacji demograficznej. Można stwierdzić, że zmiany te rozwijały się coraz szybciej wraz z upływem kolejnych lat, dekad³. Obecne działania władz oraz inne czynniki najprawdopodobniej nie odwrócą kierunku rozwoju demografii, szczególnie w najbliższej przyszłości. Wiele z tych zmian jest już obecnych, wskazać można na stosunkowo wysoką liczebność grupy osób starszych, emerytów oraz na liczbę Polek i Polaków, którzy wyemigrowali, żyją, pracują i zakładają rodziny poza granicami polskiego państwa⁴.

W artykule przedstawione zostaną zagrożenia, z którymi już mierzy się Polska oraz z tymi, które mogą pojawić się w związku z sytuacją demograficzną. Zaprezentowany zostanie wpływ zjawisk związanych z rozwojem sytuacji

¹ Bankier.pl, *GUS: sytuacja demograficzna Polski jest zła*, <https://www.bankier.pl/wiadomosc/GUS-sytuacja-demograficzna-Polski-jest-zla-8029583.html>, dostęp: 15.09.2021.

² Najwyższa Izba Kontroli, *NIK o polityce prorodzinnej*, <https://www.nik.gov.pl/aktualnosci/nik-o-polityce-prorodzinnej.html>, dostęp: 15.09.2021.

³ Tamże.

⁴ Tamże.

demograficznej na polski system opieki społecznej, ubezpieczeń społecznych, system ochrony zdrowia, polską gospodarkę, rozwój gospodarczy. Ponadto, porównana zostanie sytuacja demograficzna Polski i wybranych państw, przedstawione metody przeciwdziałania i niwelowania skutków zmian demograficznych na przykładzie innych państw oraz kierunki działań w tym zakresie. Podjęta została również próba oceny konsekwencji wynikających ze zmian demograficznych. Dodatkowo zaprezentowano działania rządu, które podjęto na skutek problemu demograficznego. Należy zwrócić uwagę, że istotny wpływ na politykę państwa ma demografia kształt społeczeństwa oraz przyszłość wybranych polityk publicznych.

Autor spróbuje odpowiedzieć na pytanie, czy dalszy niekorzystny rozwój sytuacji demograficznej wpłynie w znaczący sposób na funkcjonowanie państwa polskiego, a przede wszystkim na wybrane obszary jego działalności?

Zagrożenia dla systemu opieki społecznej, ubezpieczeń społecznych i ochrony zdrowia

Obserwowane procesy, zmiany demograficzne są i będą coraz większym wyzwaniem dla budżetu państwa, finansów publicznych, czy poszczególnych sektorów działalności państwa, w szczególności takich jak: system opieki społecznej, ubezpieczeń, czy system ochrony zdrowia⁵.

Biorąc pod uwagę niekorzystne zmiany – starzenie się społeczeństwa, czy procesy depopulacyjne, z którymi mierzy się i będzie się mierzyć Polska, koniecznością staje się wprowadzanie reform, które osłabiłyby negatywne skutki powyższych zmian. W przypadku Polski, szczególnie w ostatnich latach, zauważyć można przewagę rozwiązań charakterystycznych dla modelu państwa opiekuńczego, rozwiązań, które w ocenie władz powinny wpływać, stymulować pozytywne przemiany w rozwoju sytuacji demograficznej⁶. Ponadto, w przypadku niektórych programów (np. program 500 plus) podkreśla się również inne skutki, takie jak: wzrost jakości życia, czy wzrost konsumpcji, który może dodatkowo napędzać gospodarkę (choć tutaj również wskazać należy pewne potencjalne, negatywne skutki spowodowane przez taki program,

⁵ Tamże.

⁶ Ministerstwo Rodziny i Polityki Społecznej, *Główny cel – polityka prorodzinna*, <https://www.gov.pl/web/rodzina/glowny-cel-polityka-prorodzinna>, dostęp: 15.09.2021.

jak np. wzrost cen wielu podstawowych produktów)⁷. W przypadku wybrania takiej drogi działań, trzeba zastanowić się, czy w dłuższej perspektywie (do oceny rzeczywistych skutków programów demograficznych, zmian, czy zachowań potrzeba więcej czasu) środki przeznaczane na te programy rzeczywiście przyniosą jakiegokolwiek rezultaty w zakresie przeciwdziałania niekorzystnym zmianom demograficznym, czy budżet w przyszłości będzie w stanie sfinansować koszt zmian demograficznych oraz koszt realizacji takich programów? Rozważać można scenariusz innego modelu, a przynajmniej jego elementów (w pewnym zakresie), co jeśli nie pomogłoby w staraniach związanych ze zmianą sytuacji demograficznej, to przyczyniłoby się do ograniczenia wydatków i powstrzymania rosnącego obciążenia budżetu państwa. Charakter taki ma model liberalny. Wskazać można na zmianę polityki budżetowej, ograniczanie wysokich świadczeń socjalnych, czy wydatków w zakresie systemu emerytalnego lub zmiany dotyczące wieku emerytalnego. Z kolei, obecny rząd realizuje (i zamierza realizować) koncepcję państwa opiekuńczego, a przynajmniej próbuje rozszerzać elementy tego modelu (szczególnie w kontekście polityki prorodzinnej, demograficznej)⁸.

Podkreślić jednak należy, że w ostatnich latach, polskie władze nie były jednomyślne i bardzo często następowały duże zmiany w podejściu rządów, co widać między innymi na przykładzie zmian związanych z wiekiem emerytalnym (czy systemem emerytalnym). Jak widać, zauważyć można nieustanny rozwój realizacji modelu państwa opiekuńczego (jest to stała tendencja w polityce ostatnich rządów), to jednak zastanowić się należy nad przyszłością i zasadnością takich działań. Wpływ na przyszłość modelu: państwo opiekuńcze czy model liberalny, będzie mieć, np. efekt realizowanych programów (w stosunku do kosztów) odwrócenie obecnego trendu w zmianach demograficznych, fakt czy te programy będą dalej realizowane i w jakiej formie (szczególnie jeśli nie przyniosą oczekiwanych skutków, w tym politycznych), czy w Polsce będzie mogła wygrać partia, która postanowi realizować model liberalny. Przede wszystkim jednak czy budżet państwa (sytuacja finansowa) pozwoli na dalszą realizację modelu państwa opiekuńczego, przynajmniej w zakresie niektórych

⁷ P. Bednarz, *Może być jeszcze drożej. Piękna pogoda i 500 plus podbiją ceny*, <https://businessinsider.com.pl/twoje-pieniadze/wzrost-cen-a-500-plus-analiza-sytuacji-na-rynku/vrmxelh>, dostęp: 15.09.2021.

⁸ J. Kapiszewski, M. Chądzyński, *Polska jest już państwem opiekuńczym? Właśnie trwa eksperyment PiS*, <https://gospodarka.dziennik.pl/news/artykuly/561275,polska-jest-juz-panstwem-opiekunczym-wlasnie-trwa-eksperyment-pis.html>, dostęp: 15.09.2021.

polityk, w tym demograficznej czy prorodzinnej. Obecnie Polska podąża drogą zmierzająca w kierunku budowania państwa opiekuńczego, co widać w programie i działaniach partii rządzącej. Dodatkowo wszystkie liczące się partie opozycyjne również podnoszą postulaty rozwijania modelu państwa opiekuńczego, np. rozszerza się wydatki na cele socjalne, programy zapewniające bezpośrednie wsparcie finansowe dla rodzin, ludzi w potrzebie, obniża się wiek emerytalny itd.⁹ Działania takie w dłuższej perspektywie mogą przynieść pozytywne skutki, nie tylko te demograficzne. Na przykład bardzo kosztowne programy, takie jak „500 plus” powinny obniżyć stres ekonomiczny ciąży na rodzinach, co wspomogłoby trwałość małżeństw, związków. Powinno to także podnieść poziom zadowolenia i zachęcać do zakładania rodzin, potwierdzając, że zaangażowanie państwa¹⁰. Działania takie mogą również mieć wpływ (choćby stosunkowo ograniczony) na poziom diety.

W kontekście emerytur nastąpiła zmiana wieku przechodzenia na emeryturę. Obecne rządy obrali zupełnie inną drogę niż poprzedni rząd PO-PSL¹¹. Negatywnym skutkiem obniżania wieku emerytalnego, przy wzrastającej liczbie emerytów i rosnącej długości życia, będzie wzrost wydatków na system emerytalny albo też spadek wysokości świadczeń. Jak można przypuszczać będzie to mieć swoje pozytywne strony, np. wcześniejsze przechodzenie na emeryturę wielu pracowników powinno podnieść konkurencyjność młodych osób na rynku pracy. Ponadto, w pewnym stopniu, może to odciążyć rodziny. Już w czasach PRL występowało bowiem zjawisko dziadków opiekujących się wnukami, co pozwalało łączyć, głównie kobietom obowiązki rodzinne z pracą zawodową¹². Wcześniejsza emerytura może w pewnym stopniu promować ten model, szczególnie w sytuacji pewnego niedostatku usług opiekuńczych.

Oprócz negatywnego wpływu samej demografii na system emerytalny, konstrukcja tego systemu zaczęła sprawiać problemy już po jego wprowadzeniu, a z biegiem lat oraz rosnącym obciążeniem demograficznym, system

⁹ M. Kolanko, *Wybory 2019: Porównanie programów partii politycznych*, <https://www.rp.pl/polityka/art1126391-wybory-2019-porownanie-programow-partii-politycznych>, dostęp: 15.09.2021.

¹⁰ WGospodarce.pl, *500 Plus pomaga rodzinom*, <https://wgospodarce.pl/informacje/59343-500-plus-pomaga-rodzinom>, dostęp: 15.09.2021.

¹¹ M. Bellon, *Polska, obniżając wiek emerytalny, była wyjątkiem. Najważniejsze fakty, które warto znać*, <https://businessinsider.com.pl/twoje-pieniadze/obnizenie-podwyzszenie-wieku-emerytalnego-najwazniejsze-fakty-o-emeryturach/7m3lx6j>, dostęp: 15.09.2021.

¹² M. Polakowski, D. Szelewa, *Polityka społeczna PRL*, „Warszawskie Debaty o Polityce Społecznej” 2015, nr 18, s. 18.

ten oznacza coraz większe obciążenie dla budżetu państwa. Już w 2012 roku rząd, celem zmniejszenia długu publicznego, podjął decyzję o przeniesieniu do FUS części środków z OFE¹³. Ponadto zdecydowano się wtedy na podniesienie wieku emerytalnego do 67 lat. Celem tego działania było również ratowanie kondycji polskich finansów, szczególnie w kontekście przyszłych problemów demograficznych.

Nie można też pominąć kwestii Funduszu Rezerwy Demograficznej (FRD), który powołany został w ramach reformy ubezpieczeń społecznych wraz z przyjęciem Ustawy z 13 października 1998 r. o systemie ubezpieczeń społecznych. W praktyce zaczął on funkcjonować w 2002 r.¹⁴. Celem FRD było zapewnienie bezpieczeństwa całego systemu emerytalnego, w związku ze zmianami demograficznymi, starzeniem się społeczeństwa¹⁵. Zakładano, że środki zgromadzone w ramach FRD zostaną użyte dopiero, gdy więcej osób zacznie pobierać świadczenia niż wpłacać składki¹⁶. Jednak już w 2010 r. rząd PO postanowił użyć części tych środków na wypłatę emerytur (przekazano je do ZUS). Rozwiązanie to powtórzono wielokrotnie w kolejnych latach¹⁷, a poziom wypłat środków z Funduszu Ubezpieczeń Społecznych kształtował się na zaskakująco wysokim poziomie. W 2010 r. nastąpiła pierwsza wypłata z FRD do FUS w wysokości 7,5 mld zł, wypłaty w kolejnych latach miały nieco mniejszy, ale również znaczący poziom, w 2011 r. – 4 mld zł, a 2012 r. – 2,89 mld zł¹⁸. Działania te niszczyły podstawy, cele, założenia funduszu. FRD miał zabezpieczać przyszłość polskich emerytur, systemu emerytalnego, a środki były wykorzystywane po to, by zaradzić teraźniejszym problemom budżetowym. Należy pamiętać, że wskazany okres to lata w trakcie i po kryzysie finansowym. Rząd PO postanowił problemy budżetowe rozwiązać poprzez „zasypywanie” dziury

¹³ M. Jodko, *Demografia a przyszłość finansów publicznych w Polsce*, „Studia ekonomiczne. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach” 2017, nr 310, s. 85.

¹⁴ K. Marchewka-Bartkowiak, *Fundusz Rezerwy Demograficznej*, „INFOS Zagadnienia społeczno-gospodarcze” 2008, nr 20(44), s. 3, http://orka.sejm.gov.pl/wydbas.nsf/0/B7C3580CE213B6FAC1257506002D61C3/%24File/infos_44.pdf, dostęp: 01.05.2020.

¹⁵ W. Zgliczyński, *Fundusz Rezerwy Demograficznej*, <http://www.sejm.gov.pl/sejm8.nsf/BASLeksykon.xsp?id=E2FA1B9B437093E8C1257A5C00216CB1&litera=F>, dostęp: 05.05.2020.

¹⁶ Tamże.

¹⁷ Tamże.

¹⁸ J. Rutecka, *Fundusz Rezerwy Demograficznej – Analiza działalności oraz konsekwencje przedterminowego wykorzystania aktywów*, „Kwartalnik Kolegium Ekonomiczno-Społecznego. Studia i Prace” 2013, nr 3, s. 113.

środkami z funduszu, który miał zabezpieczać niepewną przyszłość systemu emerytalnego. Można mówić o sporej krótkowzroczności rządu, który postanowił poświęcić część funduszy gwarantujących przyszłość, bezpieczeństwo systemu emerytalnego na zaradzenie ówczesnym problemom.

Na uwagę zasługuje również kwestia obecnych zmian tzw. II filaru systemu emerytalnego. Dla przypomnienia, I filar stanowią emerytury z ZUS, II filar to OFE, który jest poddawany zmianom, a III filar to IKE – Indywidualne Konta Emerytalne, Pracownicze Programy Emerytalne, Pracownicze Plany Kapitałowe itd. W dniu 13 lutego 2020 r. Sejm przegłosował ustawę o przeniesieniu środków z OFE, a zmiany miały wejść w życie 1 czerwca 2020 roku¹⁹. Założono pozostawienie Polkom i Polakom decyzji w sprawie przyszłości środków zgromadzonych w II filarze w OFE. Zagwarantowany został wybór. Środki mogą zostać przekazane na konto IKE (domyślnie), alternatywę stanowi przekazanie tych pieniędzy do ZUS. Cała zmiana dotyczy aż 154 mld zł, bo tyle pieniędzy znajduje się w OFE²⁰. Nowością i ważnym elementem tych zmian jest kwestia poszanowania własności środków, albo raczej gwarancja prywatnej własności, która została umieszczona w ustawie. Oznacza to, że niemożliwe będzie przeniesienie (dokonanie transferu) prywatnych pieniędzy umieszczonych w IKE przez rząd do budżetu państwa²¹. Jest to szczególnie istotne, gdy weźmie się pod uwagę działania rządu PO w kontekście OFE. W 2015 r. Trybunał Konstytucyjny orzekł, że środki w OFE były środkami publicznymi, co pozwoliło na przeniesienie połowy pieniędzy z OFE do ZUS²². Zmiana ta wydaje się być bardzo dobra z wizerunkowego punktu widzenia, ma stanowić rzeczywistą gwarancję bezpieczeństwa zgromadzonych w IKE środków. Jest to szczególnie istotne, gdyż oprócz dosyć jednoznacznych zapisów, które mają budować przejrzysty, gwarantujący bezpieczeństwo obywatelom system. Próbuje się także naprawić brak zaufania do władz w zakresie systemu zabezpieczenia emerytalnego, który został dotknięty mocno dyskusyjnymi działaniami rządu PO w zakresie systemu emerytalnego. Należy pamiętać, że powodzenie tych zmian zależy w pewnym stopniu od decyzji Polek i Polaków, którym

¹⁹ Serwis Rzeczypospolitej Polskiej, *Twoje pieniądze – Twój wybór. Sejm przyjął ustawę o przekształceniu OFE w IKE*, <https://www.gov.pl/web/fundusze-regiony/twoje-pieniadze-twoj-wybor-sejm-przyjal-ustawe-o-przekształceniu-ofe-w-ike>, dostęp: 25.03.2020.

²⁰ Tamże.

²¹ Tamże.

²² Tamże.

przekazano możliwość wpływu na ich finansowe zabezpieczenie emerytury. Decyzje te i ich skutki mogą być oceniane w różny sposób. Analizując wypowiedzi ekspertów w mediach można spotkać się z odmiennymi stanowiskami w tej sprawie. Niektórzy specjaliści podkreślają, że pomimo wszystkich swoich wad, ZUS został utworzony w 1934 roku²³, działał przez wszystkie lata (z małymi przerwami), przetrwał zmieniające się warunki polityczne, a dodatkowo państwo jest tutaj podstawowym gwarantem wypłacania świadczeń²⁴. Z drugiej strony, można przedstawić argumenty zwolenników IKE, którzy podkreślają problemy ZUS, szczególnie w kontekście zmian demograficznych, prywatny charakter pieniędzy w IKE, większą wolność decydowania, czy kwestie dziedziczenia środków²⁵. Pozostaje też kwestia dyskusyjna, który z tych systemów zagwarantuje lepsze warunki finansowe. Wpływ na to ma bowiem mnóstwo czynników, które są trudne do jednoznacznego ocenienia. Same zmiany, przynajmniej w kontekście możliwości dokonania wyboru, oceniać należy pozytywnie. Kwestia zmian z OFE pokazuje, że już teraz system jest zagrożony zmianami demograficznymi, szczególnie w specyficznych warunkach, takich jak np. kryzys finansowy.

Trzeba podkreślić, że w zakresie systemu emerytalnego, zabezpieczenia emerytalnego (które jest bardzo istotne z punktu widzenia zmian demograficznych, starzenia się społeczeństwa); od 1989 r. nie wypracowano efektywnego systemu emerytalnego. Niektóre próby zakończyły się spektakularną porażką, przykład: skutki działania II filara i decyzja rządu RP²⁶, który zapewniałby godziwy poziom emerytur, odciążałby wydatki państwa, a przynajmniej byłby możliwy finansowo do utrzymania w dłuższej perspektywie zmian demograficznych, czy w ogóle byłby dostosowany do nadchodzących zmian demograficznych, które są dostrzegalne już od kilkudziesięciu lat.

Ponadto cieniem na polskim systemie emerytalnym kładzie się kwestia wcześniejszych emerytur dla niektórych grup zawodowych (policjanci, żołnierze), wcześniejszego wieku emerytalnego dla kobiet, czy kwestia obniżenia wieku emerytalnego oraz działalność KRUS. Ponadto, problemy stwarzać będzie starzenie się społeczeństwa, które jest procesem trwałym i postępującym od

²³ ZUS, 85 lat ZUS, <https://www.zus.pl/o-zus/o-nas/85-lat-zus>, dostęp: 21.02.2020.

²⁴ A. Sieńko, *Nie wiesz, czy wybrać IKE, czy ZUS? Ekspert: ja rzucę monetą!*, <https://spidersweb.pl/bizblog/pieniadze-z-ofe-ike-czy-zus/>, dostęp: 11.03.2020.

²⁵ Tamże.

²⁶ M. Jodko, *Demografia a przyszłość finansów publicznych w Polsce...*, s. 85.

ostatnich kilkudziesięciu lat. Dodatkowo, wpływ na system emerytalny wywrzeć mogą dodatkowe okresowe czynniki, takie jak np. kryzysy gospodarcze lub spowolnienia w koniunkturze gospodarczej oraz potencjalne nieprzebyte, nieudane próby reform.

Postępujące zmiany demograficzne stanowią coraz większe wyzwanie dla systemu ochrony zdrowia w Polsce. Podstawowymi problemami, z którymi musi się mierzyć i będą stanowić coraz większe wyzwanie w przyszłości, to wzrost udziału liczby starszych osób w społeczeństwie²⁷ oraz wzrost znaczenia chorób, schorzeń, z jakimi boryka się ta grupa społeczna. Kolejnym wyzwaniem jest coraz starszy wiek pracowników służby zdrowia (dostrzegany szczególnie w przypadku pielęgniarek), niedobory kadrowe, czy problem emigracji wykształconych specjalistów. Wcześniej wspomniane bariery i potęgują stosunkowo niewielkie środki przeznaczone na ochronę zdrowia. Dla przykładu w 2016 r. średnia UE wynosiła prawie 10% PKB przeznaczane na służbę zdrowia, w przypadku Polski było to zaledwie nieco ponad 6,5% PKB²⁸. Starzenie się społeczeństwa powoduje większe obciążenie ochrony zdrowia, potęguje zjawisko bardzo długich kolejek do specjalistów. W przypadku osób starszych często występuje problem współwystępowania wielu poważnych schorzeń, chorób. Leczenie takich przypadków angażuje wiele środków, personelu i czasu. W tym kontekście liczyć należy na rozwój innych niż dotychczas specjalizacji, gałęzi medycyny. Dodatkowo, biorąc pod uwagę wydłużanie się średniej długości życia i wzrost średniego wieku, konieczne będzie monitorowanie stanu zdrowia społeczeństwa – wcześniejsze wykrywanie chorób nowotworowych oraz utrzymywanie w jak najlepszym stanie zdrowia grupy osób w wieku produkcyjnym.

Starzenie się społeczeństwa również niesie coraz poważniejsze konsekwencje dla systemu opieki społecznej. Rosnąca liczba osób w podeszłym wieku, którzy często zmagają się z wieloma chorobami utrudniającymi podstawowe, samodzielne funkcjonowanie w zestawieniu ze stosunkowo niskimi emeryturami oraz z coraz większą liczbą ludzi nieposiadających rodziny lub dzieci, na które spada część obowiązków opiekuńczych, wymusi podjęcie szeregu nowych inicjatyw, zarówno ze strony władz centralnych, jak i samorządów. Kluczowa

²⁷ Tamże, s. 86.

²⁸ Polityka Zdrowotna, *Wydatki na opiekę zdrowotną w UE: 10 proc. PKB. Jak wypada Polska?*, <https://www.politykazdrowotna.com/49115,wydatki-na-opieke-zdrowotna-w-ue-10-proc-pkb-jak-wypada-polska>, dostęp: 18.03.2020.

będzie współpraca pomiędzy rządem a samorządami oraz rozwój sektora pozarządowego, który mógłby przejąć część funkcji z tego zakresu oraz dodatkowo mechanizmów kontroli standardów świadczonej pomocy i usług opiekuńczych. Większość ciężaru działań spadnie na samorządy, które posiadają najwięcej narzędzi do realizowania tych zadań i są najbliżej ludzi potrzebujących, znając specyfikę regionu.

Przy organizacji systemu pomocy społecznej, w kontekście osób starszych, należy uwzględnić wiele czynników, np. nierównomierne tempo starzenia się ludności na obszarach miejskich i wiejskich. W wielu miejscach, na wsi i w mniejszych miejscowościach szybciej postępuje proces starzenia się ludności, dodatkowo zapewniany jest tam niższy poziom opieki zdrowotnej i mniejszy dostęp do niej, częściej występują problemy z korzystaniem z usług opiekuńczych. Działania w tym zakresie będą wymagały ogromu środków finansowych, prac organizacyjnych i współpracy pomiędzy różnymi sektorami, jednostkami, instytucjami. Dotychczas temat pomocy społecznej i jej reform nie przykuł zbyt dużej uwagi rządów po 1989 r. Można to było zauważyć na przykładzie ludzi, którzy znaleźli się w ciężkiej sytuacji podczas transformacji ustrojowej (zjawisko wysokiego bezrobocia). Temat pomocy starszym ludziom tym bardziej nie wydaje się zbyt atrakcyjny dla władz centralnych, a samorządom brakuje środków lub możliwości na podjęcie szerszych działań. Wspomnieć należy również o potrzebie zapewnienia dodatkowych aktywności dla osób starszych. Wzrastająca grupa ludzi w podeszłym wieku nie może być wykluczana z życia społecznego czy politycznego. W 2011 r. przygotowano przez Kancelarię Senatu opracowanie tematyczne „Starzenie się społeczeństwa polskiego i jego skutki”. Podobnie wiele ostatnich rządów miało świadomość już istniejących, niespełnionych potrzeb ludzi starszych w zakresie np. pomocy społecznej. Nie stworzono jednak jednego modelu działań, a wiele problemów przekazano na poziom samorządowy.

Wpływ sytuacji demograficznej na polską gospodarkę

Zjawiska, takie jak ujemny przyrost naturalny, czy starzenie się społeczeństwa mają znaczący wpływ na rynek pracy, strukturę siły roboczej, kształt gospodarki, czy perspektywy wzrostu gospodarczego. Szybko postępujące procesy demograficzne stanowią będą coraz poważniejsze wyzwanie dla wzrostu

PKB i redystrybucji środków między poszczególnymi grupami społecznymi, głównie między różnymi pokoleniami²⁹.

Należy zauważyć, że te zmiany demograficzne przyczyniają się do ogólnego zmniejszenia liczby ludności. Przy czym spadek ten dotknie poszczególne grupy w różnym stopniu, tj. nastąpi wzrost odsetka emerytów, a maleć będzie liczba ludzi w wieku produkcyjnym, szczególnie tych młodszych. Wraz z ciągłą, zmniejszającą się podażą młodych pracowników, nastąpić może zjawisko braku zastępowalności zatrudnionych, którzy przechodzą na emeryturę. Na coraz mniejszej liczebnie grupie osób pracujących (siłę roboczą) będzie ciążyć zapewnienie świadczenia dla coraz większej grupy osób niepracujących³⁰. Powstający niedobór podaży pracowników na rynku pracy będzie powodować w pierwszej kolejności trudności ze znalezieniem osób, które dysponowałyby odpowiednim poziomem kwalifikacji, doświadczenia, wiedzy, umiejętności, jakich wymaga pracodawca. Następować może spadek ogólnej liczebności dostępnych pracowników, niezależnie od ich kwalifikacji³¹.

W warunkach wyludniania się państwa można oczekiwać wzrostu poziomu zadowolenia młodych ludzi, przynajmniej w zakresie życia zawodowego. Mniejsza podaż siły roboczej powinna ułatwiać wejście na rynek pracy młodym ludziom, być może przekształcając dalej rynek pracy w stronę rynku pracy pracownika. Zazwyczaj nadpodaż siły roboczej wpływa w sposób negatywny na możliwość znalezienia pracy, co spowodowane jest większą konkurencyjnością³². Rynek pracownika w takich warunkach powinien być rynkiem, na którym pracodawcy zabiegają o pracownika, oferując wysokie zarobki. Ponadto, taki rynek pracy powinien charakteryzować się niskim bezrobociem. Jednak w warunkach polskich, starzejące i zmniejszające się społeczeństwo może ograniczyć ilość klientów i ich możliwości finansowe, a to prowadzi do ograniczenia popytu³³. Zmniejszająca się liczebność ludności Polski to również mniejsza liczba konsumentów. Problem będzie narastać w przyszłości, w kontekście coraz większego obciążenia systemu

²⁹ Z. Strzelecki, *Wyzwania demograficzne: świat, Europa, Polska*, [w:] *Determinanty rozwoju Polski. Rynek pracy i demografia*, red. E. Kwiatkowski, B. Liberda, Warszawa 2015, s. 282.

³⁰ Tamże.

³¹ K. Dreła, *Zmiany demograficzne a rynek pracy w Polsce*, „Prace naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu” 2017, nr 489, s. 85.

³² Tamże, s. 82.

³³ Tamże.

emerytalnego i zjawiska wczesnego przechodzenia na emeryturę³⁴, a dla przeważającej większości starszych osób to właśnie emerytura jest (i najpewniej pozostanie) jedynym źródłem utrzymania.

Zmiany demograficzne nie powinny wpływać w znaczący, negatywny sposób na poziom bezrobocia, problem stanowić będzie jednak stosunek liczby osób pracujących do tych niepracujących³⁵, najczęściej rencistów i emerytów.

Problem starzenia się społeczeństwa dotyczyć będzie branży w różnym stopniu i w różnorodny sposób. Polską ochronę zdrowia czeka większe obciążenie starszymi ludźmi, którzy cierpią na szereg schorzeń. Dlatego też konieczne będą zmiany w samej ochronie zdrowia. Problem stanowi też starzenie się kadry, pracowników służby zdrowia (obecnie średnia wieku pielęgniarek to 52 lata). W 2030 r. średnia wieku wzrośnie aż do 60 lat, problem potęgować będzie to, że w Polsce na 1 tys. mieszkańców jest 5,2 pielęgniarek, podczas gdy średnio w Europie jest to 9,24³⁶. Jako pozytywny, należy wskazać wzrost liczby uczelni oferujących studia na tym kierunku, rośnie liczba osób podejmujących pracę niezwłocznie po zdobyciu wykształcenia w tej dziedzinie oraz maleje liczba absolwentów i absolwentek pielęgniarstwa, którzy opuszczają kraj³⁷. Podobne problemy demograficzne dotyczą również lekarzy.

Wyzwanie dla gospodarki stanowić również będzie kwestia wieku emerytalnego. Niższy wiek przechodzenia na emeryturę ograniczy liczbę doświadczonych pracowników, których coraz trudniej zastąpić. Jest to szczególnie istotne, gdy mówimy o branżach, takich jak ochrona zdrowia. Wykształcenie specjalistów w tej dziedzinie jest bardzo długim i drogim procesem. Ponadto kierunki, takie jak: pielęgniarstwo, czy studia lekarskie są kierunkami bardzo sfeminizowanymi. Jakkolwiek pozytywne, zmiany te w zestawieniu z niższym wiekiem emerytalnym dla kobiet, mogą w niedalekiej przyszłości powodować przedwczesny odpływ z rynku pracy wielu wysoko wykwalifikowanych specjalistek.

³⁴ L. Kostrzewski, *Ile pieniędzy mają emeryci i na co je wydają? Jakiej mają mieszkania i jak wyposażone?*, <https://wyborcza.biz/biznes/7,147880,22821860,ile-pieniedzy-maja-emeryci-ile-i-na-co-je-wydaja-jakie-maja.html?disableRedirects=true>, dostęp: 25.03.2020.

³⁵ Jest to współczynnik obciążenia demograficznego.

³⁶ Polityka Zdrowotna, Z. Małas: *coraz więcej pielęgniarek w zawodzie, niestety średnia wieku wysoka*, <https://www.politykazdrowotna.com/40517,zmalas-coraz-wiecej-pielęgniarek-w-zawodzie-niestety-srednia-wieku-wysoka>, dostęp: 12.04.2020.

³⁷ Tamże.

Konieczne będą dodatkowe zmiany zachęcające kobiety do dłuższego pozostawania na rynku pracy lub zniechęcające do wcześniejszego przechodzenia na emeryturę (poza oczywistą perspektywą niższej emerytury).

Mówiąc o wpływie demografii na gospodarkę, rynek pracy należy również uwzględnić wpływ emigracji, imigracji, czy migracji wewnątrzpaństwowych. Intensywność migracji wewnętrznych spadła do stosunkowo niskiego poziomu, w porównaniu z latami pięćdziesiątymi ubiegłego wieku³⁸. Wyzwanie stanowić może starzenie się społeczeństwa na terenach wiejskich. Zjawisko „ucieczki” młodych ludzi ze wsi (głównie kobiet) nie jest czymś nowym, jednak w ostatnich latach, w połączeniu z przyspieszającym procesem starzenia się polskiej wsi, zaczyna rodzić obawy o zastępowalność siły roboczej, rolników na tych terenach. Z drugiej strony, na sile przybiera migracja z miast do wsi, co może nieco zmieniać charakter tych obszarów. Jednak większość ludzi migrujących na wieś nie szuka zatrudnienia w branży rolniczej, co będzie zmieniać charakter polskiej wsi i rolnictwa. Problemy demograficzne mogą też dotknąć większe gospodarstwa. Na ten problem zwraca uwagę wielu rolników, w tym Prezesów Izby Rolniczych³⁹. Prognozuje się, że do 2040 r. tereny wiejskie będą zamieszkane przez około 15 mln osób⁴⁰.

Niedobory siły roboczej, spowodowane między innymi wskazanymi wcześniej procesami demograficznymi, będzie można łagodzić za pomocą napływowej siły roboczej, imigracji. W bardziej odległej perspektywie i szerszym, europejskim kontekście mowa o imigracji głównie z Azji i Afryki. W przypadku Polski, już teraz nastąpiło zjawisko masowej imigracji Ukraińców, głównie w celach zarobkowych.

Z dużą skalą imigracji, szczególnie w kontekście imigrantów z innego kręgu kulturowego, związany jest szereg nowych wyzwań. Konieczne będą działania państwa w zakresie kształtowania rozwoju kapitału ludzkiego, czy sposobu organizacji funkcjonowania przedsiębiorstw⁴¹. Polska będzie musiała się zmierzyć z problemem asymilacji napływowej siły roboczej, szczególnie tej wywodzącej się z odmiennego kręgu kulturowego. W tym kontekście

³⁸ Główny Urząd Statystyczny, *Prognoza ludności na lata 2014-2050*, s. 83, https://stat.gov.pl/files/gfx/portalinformacyjny/pl/defaultaktualnosci/5469/1/5/1/prognoza_ludnosci_na_lata____2014_-_2050.pdf, dostęp: 20.05.2020.

³⁹ A. Kowalczyk, *Rolników wkrótce zabraknie jak pielęgniarek*, <https://www.farmer.pl/fakty/polska/rolnikow-wkrotce-zabraknie-jak-pielęgniarek,79371.html>, dostęp: 17.04.2020.

⁴⁰ Tamże.

⁴¹ Z. Strzelecki, *Wyzwania demograficzne...*, s. 281.

pojawiają się zagrożenia dotyczące tego, czy Polska będzie na tyle atrakcyjnym miejscem pobytu, by przyciągnąć na stałe tych imigrantów i czy poradzi sobie z asymilacją i integracją tych ludzi, czy będzie w stanie wykorzystać potencjał płynący z migracji oraz czy polskie społeczeństwo przyzwyczai się do wielokulturowości.

Od problemów demograficznych i sposobu radzenia sobie z nimi zależeć będzie przyszły kształt polskiego rynku pracy i w pewnym stopniu gospodarki. Będzie to miał swoje konsekwencje również dla systemu finansów publicznych, emerytur, opieki społecznej czy ochrony zdrowia. Zwrócić uwagę należy również na potencjalne zagrożenia wynikające z niektórych środków zaradczych. Duża skala imigracji może bowiem rodzić pewne napięcia społeczne, stawiać nowe wyzwania władzom państwowym. W dużej mierze oprócz innowacyjności i nowych technologii, to od poradzenia sobie z problemami demograficznymi, od dostosowania rynku pracy do zmian demograficznych, zależeć będzie przyszłość polskiej gospodarki i jej rozwój.

Sytuacja demograficzna Polski na tle innych państw

Kryzys demograficzny jest problemem nie tylko dla Polski. Wiele rozwiniętych państw, również spoza Europy, czy naszego kręgu kulturowego mierzy się z tym wyzwaniem. W różnych państwach zmiany te wyglądają nieco inaczej i łączą się z różnymi zjawiskami, np. w przypadku Polski do procesu starzenia się ludności dołączyło zjawisko masowej emigracji młodych ludzi, głównie w okresie po wstąpieniu Polski do UE, a w ostatnich latach nastąpiło zjawisko imigracji na szeroką skalę do Polski, głównie z Ukrainy. Poszczególne państwa również postrzegają zmiany demograficzne w różny sposób, szukają innych rozwiązań oraz dysponują odmiennymi możliwościami i narzędziami wpływu na odwrócenie niekorzystnych trendów.

W przypadku samej Europy należy zwrócić uwagę na różne drogi rozwoju sytuacji demograficznej i prób przeciwdziałania. Można wyróżnić grupy państw z relatywnie wysokim przyrostem naturalnym (jak na warunki europejskie) oraz z wysokim poziomem imigracji. Są państwa, które się szybko wyludniają oraz borykają się z problemem wysokiej emigracji oraz grupa krajów z ujemnym, niskim przyrostem naturalnym, ale z relatywnie wysokim

poziomem imigracji⁴². Można dokonywać różnych klasyfikacji, np. ze względu na warunki, czynniki, czy historię, które wpłynęły na kształtowanie się demografii. Będą to państwa bloku wschodniego oraz kraje zachodu. Ma to związek z obecnym poziomem życia w tych państwach oraz możliwościami wpływu na sytuację demograficzną. Dodatkowo wpływa to na kulturę, normy społeczne, czy obraz ról społecznych.

W skali globalnej spada umieralność (w okresie przed i na początku pandemii Covid-19⁴³). Polska wyróżnia się pozytywnie, ponieważ znajduje się w grupie państw o relatywnie niskim poziomie umieralności⁴⁴. Podobnie kształtuje się przyrost naturalny ludności. Zasadniczo na wszystkich kontynentach, zauważyć można spadek przyrostu naturalnego, przy czym zjawisko to postępuje w różnym tempie. Wyjątkowo niski poziom oraz wysokie tempo spadku cechuje Europę, szczególnie państwa byłego bloku wschodniego⁴⁵. Procesy te nie są nowe, postępowały od wielu dekad (ponad 30 lat), w ostatnim czasie sytuacja stała się poważna. W żadnym europejskim kraju nie ma zapewnionej prostej zastępowalności pokoleń, a w 1980 r. było dziewięć takich państw (w tym Polska)⁴⁶.

W przypadku Europy zjawisko migracji kształtuje się w różny sposób na poziomie poszczególnych państw, np. Polska (czy też cały był blok wschodni) przez lata charakteryzowała się wysokim poziomem emigracji, a kierunkiem tej emigracji (najczęściej zarobkowej) są państwa Europy zachodniej. Poma-ga to mierzyć się z wyzwaniami demograficznymi niektórym państwom UE, a dla innych, np. Polski emigracja dodatkowo pogarsza sytuację demograficzną, szczególnie, jeśli weźmiemy pod uwagę fakt, że grupą, która najczęściej emigruje są młodzi ludzie, często dobrze wykształceni, a celem ich wyjazdu jest podjęcie pracy. W sposób negatywny przyczynia się to do zmian demograficznych, starzenia się społeczeństwa, szczególnie uwzględniając wpływ tych zmian na rynek pracy i gospodarkę.

Należy również pamiętać o wpływie sytuacji demograficznej, jej skutków (i działań w tym zakresie) nie tylko na sytuację w Polsce, ale w skali

⁴² PAP, *Trwa kryzys demograficzny w Europie Środkowej i Wschodniej*, <https://www.pb.pl/trwa-kryzys-demograficzny-w-europie-srodkowej-i-wschodniej-980725>, dostęp: 13.05.2020.

⁴³ Obecnie trudno jest przewidzieć rozwój pandemii i jej wpływu na społeczeństwo, demografię.

⁴⁴ Z. Strzelecki, *Wyzwania demograficzne...*, s. 262.

⁴⁵ Tamże, s. 263.

⁴⁶ Tamże, s. 265.

międzynarodowej, a także politykę poszczególnych państw i stosunek społeczeństw wobec zachodzących zmian na świecie, czy stosunek wobec UE. Na przykład w kontekście Brexitu często podkreśla się obawy przed imigracją na dużą skalę. Zmiany demograficzne już spowodowane imigracją oraz chęć kontroli tych zjawisk były jednym z ważniejszych czynników, które wpłynęły na wynik głosowania w sprawie opuszczenia UE przez Wielką Brytanię⁴⁷.

Sytuacja demograficzna różnorodnie kształtuje się na poziomie poszczególnych państw UE. Można jednak dostrzec pewne podobne tendencje. Wskaźnik dzietności jest na niskim poziomie, a całościowo w UE przyrost naturalny jest ujemny. Natomiast w przypadku wielu państw można zauważyć wzrost populacji, co spowodowane jest dodatnim wskaźnikiem migracji⁴⁸. Poziom dzietności w 2017 r. najniższy był na południu Europy, w centralnej Europie, we wschodniej części UE, w Polsce i Finlandii. Najwyższy poziom dzietności odnotowano zaś we Francji, Szwecji, Wielkiej Brytanii, Irlandii⁴⁹. Wpływ na to mogą mieć różne czynniki. W przypadku Szwecji to kwestia rozbudowanego systemu pomocy socjalnej, stabilności zatrudnienia oraz stosunkowo wysokiego zadowolenia z poziomu życia. Dodatkowo, szczególnie w przypadku państw, takich jak Szwecja, czy Francja można mówić o zjawisku bardzo dużej imigracji. Wpływ na demografię mają również migracje wewnątrz UE.

Pod uwagę należy wziąć również działania poszczególnych państw w zakresie polityki prorodzinnej, demograficznej, realizowanych programów, czy działań zmierzających do poprawy „balansu” między pracą a rodziną, rozwiązaniami dotyczącymi rynku pracy, czy sferą zabezpieczeń socjalnych, zdrowotnych, polityki mieszkaniowej. W tej grupie wyróżniają się państwa skandynawskie (Szwecja, Norwegia, Islandia), które przeznaczają stosunkowo duże środki na wspomniane polityki. Dodatkowo zapewniają szereg uprawnień dla rodziców, tj. długi urlop macierzyński, dobrą opiekę w żłobkach i przedszkolach⁵⁰. Bardzo ważne jest też nastawienie społeczeństwa dotyczące ról w kontekście

⁴⁷ PAP, *Trwa kryzys demograficzny w Europie...*

⁴⁸ Eurostat, *First population estimates. EU population up to over 513 million on 1 January 2019. More deaths than births*, <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/2995521/9967985/3-10072019-BP-EN.pdf/e152399b-cb9e-4a42-a155-c5de6dfe25d1>, dostęp: 10.05.2020.

⁴⁹ Forsal.pl, *Europa – kontynent starych ludzi. Oto najnowsze dane o dzietności w krajach UE*, <https://forsal.pl/artykuly/1402858,wspolczynnik-dzietnosci-w-krajach-ue-dane-eurostatu-demografia-ue.html>, dostęp: 23.05.2020.

⁵⁰ UNICEF, *Are the world's richest countries family friendly? Policy in the OECD and EU*, https://www.unicef-irc.org/publications/pdf/Family-Friendly-Policies-Research_UNICEF_%202019.pdf, dostęp: 02.04.2020.

rodziny i pracy, kultura panująca w społeczeństwie. Dla przykładu, państwa takie jak: Japonia, czy Korea Południowa oferują bardzo długie urlopy ojcowskie, jednak z tej możliwości korzysta stosunkowo niewielu mężczyzn⁵¹. Jednak w przypadku Korei odnotowano wzrost liczby ojców korzystających z tego urlopu. Spowodowane to prawdopodobnie było kampaniami dotyczącymi godzenia życia zawodowego z rodzinnym⁵². Pokazuje to, również jak istotne są działania podejmowane przez władze w sferze świadomości społecznej. Bardzo często czynnikiem powstrzymującym pewne pozytywne zachowania i postawy nie są tylko kwestie finansowe, ale te kulturowe, związane ze stereotypami, panującymi poglądami, które dostosowują się stosunkowo wolno do dynamicznych zmian społecznych.

W wielu państwach mierzących się z problemami demograficznymi, można dostrzec określone tendencje w sposobach przeciwdziałania, wywierania wpływu na te zmiany. Jest to związane z funkcjami socjalnymi państwa, redystrybucją środków. Funkcje te ulegają ciągłemu rozwojowi, są rozbudowywane. W przypadku Polski można wskazać wprowadzenie programu „500 plus”. Podobne programy są stosowane w innych państwach, np. w Niemczech od wielu lat funkcjonuje tzw. kindergeld. Polski program również był poddawany zmianom, rozszerzano kryterium dotyczące tego, kto może pomoc otrzymać, usprawniano zasady i sposób wydawania środków. Wskazać należy również przedłużanie płatnych urlopów rodzicielskich, czy zmiany, które wprowadzają urlopy dzielone pomiędzy matki i ojców, tak by mężczyźni byli zaangażowani w wychowywanie dzieci.

Należy podkreślić, że chociaż polityka prorodzinna ma duży wpływ na sytuację demograficzną, to nie jest jedynym czynnikiem. Pozostałe aspekty: finansowe, kulturowe, światopoglądowe charakterystyczne dla danego społeczeństwa mogą mieć silniejszy wpływ na zachowania społeczne niż działania władz, mogą niweczyć (lub ograniczać skuteczność) działania władz w zakresie programów prorodzinnych. Z tego też powodu należy zachować szczególną ostrożność przy wyciąganiu wniosków z porównywania wskaźników demograficznych, poziomu dzietności itd. ze stosowanymi środkami wpływu, programami i politykami wdrażanymi w tym zakresie. Przykładem są Stany Zjednoczone, gdzie rola socjalna państwa jest bardzo ograniczona, a poziom

⁵¹ Tamże, s.10.

⁵² Tamże.

dietności kształtuje się na wyższym poziomie niż w przypadku wielu państw, które realizują zaawansowane polityki w tym zakresie. Taki kształt sytuacji demograficznej w USA spowodowany może być np. wysokim poziomem imigracji, różnicami kulturowymi lub innymi uwarunkowaniami charakterystycznymi tylko dla tego państwa.

Polityki prorodzinnej nie należy oceniać tylko i wyłącznie w kontekście jej efektów, czy skali wpływu na sytuację demograficzną, czy wybrane wskaźniki. Programy te mogą również podnosić poziom zadowolenia społeczeństwa, poprawiać poziom życia. Mogą one też wzmacniać rodziny, gdyż problemy finansowe są jednym z wielu powodów rozpadu małżeństw, a wiele programów, np. 500+ przekłada się na sytuację finansową wielu rodzin.

Zmiany demograficzne przykuwają uwagę nie tylko rządów poszczególnych państw dotkniętych problemem, również działają na tym polu organizacje pozarządowe oraz międzynarodowe. Na przykład Fundusz Narodów Zjednoczonych na rzecz Dzieci przedstawił w 2019 r. raport dotyczący polityki, działań prorodzinnych w państwach UE i OECD⁵³. Przybliżono w nim wskaźniki dotyczące urlopów macierzyńskich, dostępności placówek opiekuńczych, zbadano jakość opieki, czy kwestie związane z nowymi urlopami ojcowskimi. Ciekawym elementem tego dokumentu są wnioski i rekomendacje. Rekomenduje się m.in. by państwa zapewniały powszechne i płatne urlopy dla ojców i matek, usuwały ograniczenia dotyczące urlopów ojcowskich, zapewniały najlepszy dostęp do placówek opiekuńczych (tak, by nie było przerwy pomiędzy urlopem rodzicielskim i znalezieniem opieki), czy zmiany dotyczące karmienia piersią w pracy. Większość państw z UE, czy innych wysoko rozwiniętych regionów świata podąża we wskazanym powyżej kierunku, wprowadzając liczne programy, niekiedy dodatkowo rozszerzając zakres wsparcia.

Uwagę zwrócić należy na różnice w profilu politycznym poszczególnych rządów i prowadzonych działaniach. Zarówno bardziej lewicowe, liberalne rządy (np. Szwecja), czy konserwatywne, które sprawują obecnie władzę w Polsce i na Węgrzech realizują polityki prorodzinne, demograficzne, za pomocą rozbudowy funkcji socjalnej państwa. Najczęściej wprowadzane są programy redystrybuujące środki finansowe, czy formy ulg dla rodzin. Różnicę można jednak zauważyć w podejściu do imigracji. Państwa rządzone przez konserwatystów bardzo często obawiają się wykorzystywania imigracji do łagodzenia

zmian demograficznych, podkreślają jej negatywne skutki, głównie w kontekście masowej imigracji, uchodźstwa z Azji, Afryki. Jest to widoczne w przypadku Polski i Węgier, gdzie głównym środkiem przeciwdziałania zmianom demograficznym jest polityka prorodzinna. W ostatnich latach Polska postanowiła też wykorzystać napływ pracowników z Ukrainy do łagodzenia niedoborów podaży siły roboczej.

Różnice można również zauważyć w zakresie pomocy rodzinie, albo kwestii rozumienia pojęcia „rodzina”. W państwach, takich jak Polska, czy Węgry przyjęto działania zmierzające do wsparcia tradycyjnego modelu rodziny i na tym oparto politykę. Opisany sposób działania można tłumaczyć racjonalnością prowadzonych polityk. W aspekcie demograficznym to wsparcie dla rodzin tradycyjnych, tzn. związek mężczyzny i kobiety. Znajduje to też odzwierciedlenie w przekazie partii rządzącej w Polsce. Lider PiS – Jarosław Kaczyński w swoich wypowiedziach podkreślał konieczność wspierania tradycyjnej rodziny⁵⁴.

Dodatkowo w przypadku Polski dostrzec można różnice w dostępie do aborcji. Na tle Europy polskie prawodawstwo wyróżnia się znacząco pod względem zaost్రzania prawa regulującego dostępność aborcji. W kontekście jednak obecnych zmian społecznych nie wydaje się, by te regulacje miały znaczący wpływ na poprawę sytuacji demograficznej.

Podsumowanie

Niepokojące kierunki rozwoju sytuacji demograficznej oraz jej obecny kształt budzi wiele obaw w kontekście przyszłości polskiego społeczeństwa, polskiej gospodarki i innych obszarów istotnych dla państwa. Konsekwencje wynikające z demografii, w zestawieniu z nieefektywnymi, czy czasami nawet szkodliwymi działaniami władz po 1989 r., będą powodować poważne problemy dla wskazanych sektorów działalności państwa.

Dalszy niekorzystny rozwój sytuacji demograficznej wpłynie w znaczący sposób na Polskę i będzie wyzwaniem dla państwa i społeczeństwa, spowoduje szereg nowych problemów na wielu płaszczyznach. Obecne tempo przemian demograficznych doprowadzi do znaczących zmian struktury społeczeństwa,

⁵⁴ L. Szymański, Jarosław Kaczyński: *Tradycyjna rodzina jest fundamentem rozwoju gospodarczego. W Polsce nie musi być jak w Europie*, <https://wpolityce.pl/polityka/465634-kaczynski-tradycyjna-rodzina-jest-fundamentem-rozwoju>, dostęp: 26.05.2020.

⁵³ Tamże.

w stosunkowo krótkim okresie. Obciążą to dodatkowo budżet państwa, może wpłynąć na rynek pracy, czy wzrost gospodarczy. Wymusi to ponadto konieczność rozwoju polityk, działań ukierunkowanych na osoby starsze.

Systemy: opieki społecznej, ubezpieczeń społecznych oraz ochrony zdrowia mogą zostać bardzo poważnie dotknięte wieloma skutkami zmian demograficznych. Już teraz można zauważyć negatywny wpływ demografii, która według wielu prognoz ma się zasadniczo pogorszyć w ciągu najbliższych lat. Problemy zaczną się, a właściwe już zaczęły się pojawiać – chociażby od wpływ wykształconej siły roboczej, niedobór podaży siły roboczej, czy nierówny wpływ zmian na poszczególne branże, szczególnie tereny wiejskie, w rolnicze.

Przedstawione w pracy zostały możliwości przyczyniające się do ograniczenia skutków kryzysu demograficznego. Porównana została sytuacja w Polsce z innymi wybranymi państwami świata oraz sposoby przeciwdziałania zmianom demograficznym. Zauważyć należy, że zmiany demograficzne (szybki starzenie się społeczeństwa) są wyzwaniem, z którym musi mierzyć się wiele państw, a nie wyłącznie Polska. Wiele ze wskazanych problemów, jak niska dzietność, migracje, czy starzenie się społeczeństwa dotyczy większości wysoko rozwiniętego świata, szczególnie zachodniego kręgu kulturowego.

Zagrożenia te można w pewnym stopniu ograniczać i należy to robić na wiele sposobów i wykorzystując różnorodne narzędzia wpływu. Skutki związane ze zmianami demograficznymi będą jednymi z największych wyzwań, z którymi będą musiały zmierzyć się państwa i społeczeństwa w XXI wieku. Istnieją różne środki pośredniego przeciwdziałania skutkom tych zmian, jak na przykład rozwój nowych technologii, automatyzacja, rozwój innowacyjności gospodarki, rynku pracy, czy zastępowanie luki pokoleniowej poprzez imigrację. Jednak w warunkach polskich zmiany te postępują powoli, a wobec niektórych rozwiązań jest znaczny opór ze strony władz i społeczeństwa.

Przewidując przyszłość zmian demograficznych w najbliższych kilkunastu latach, trudno wskazać dodatkowe uwarunkowania, które mogą wpływać na demografię. Wspomnieć można o różnych kryzysach, spowolnieniu gospodarczym, konfliktach zbrojnych, różnych zagrożeniach epidemiologicznych, negatywnych zmianach dotyczących środowiska naturalnego, czy innych wyzwaniach, z którymi będzie musiał się zmierzyć świat i Polska w XXI wieku.

Sukcesy i porażki w walce z tymi wyzwaniami będą mieć wpływ nie tylko na demografię, społeczeństwo, ale kształt państwa i kierunek jego rozwoju.

Może istnieć obawa, że Polska zmagająca się z problemami społecznymi, spowodowanymi w dużej mierze demografią, nie będzie w stanie poradzić sobie z innymi zagrożeniami przyszłości.

Ważne wówczas będą działania rządów, strategie przeciwdziałania zmianom demograficznym, charakter realizowanych programów i ich skuteczność, a także pozostałe istotne kwestie, które mają wpływ na demografię i społeczeństwo, tj. polityka podatkowa, zmiany dotyczące systemu ochrony zdrowia, emerytur, systemu edukacji, czy stan samego rynku pracy, poziom bezrobocia, innowacyjność gospodarki. Stabilność polityczna, długotrwałość rządów tych samych ugrupowań, czy opcji zbliżonych ideologicznie (programowo) powinna również zapewniać nieco większe możliwości realizacji długotrwałych, spójnych polityk, a tym samym przekładać się pozytywnie na ich skuteczność.

Pozostaje tylko kwestia przyjętego kierunku działań, który wiąże się z rozbudową funkcji socjalnej państwa, czy będzie on skuteczny, czy może spowoduje szereg nowych problemów. Najbliższe dekady pokażą wpływ, konsekwencje obecnie realizowanego modelu, to czy wprowadzane programy nie staną się przeszkodą w rozwoju państwa, gospodarki, społeczeństwa i samej demografii. Utrzymanie takiej struktury państwa i wielu programów będzie wymagało znacznych nakładów finansowych, których źródłem są podatki. W pewnym momencie obciążenia podatkowo-finansowe mogą być niewspółmiernie wysokie w porównaniu do standardów pomocy, czy opieki świadczonej przez państwo.

Bibliografia

Literatura:

- Drela K., Zmiany demograficzne a rynek pracy w Polsce, „Prace naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu” 2017, nr 489.
- Jodko M., Demografia a przyszłość finansów publicznych w Polsce, „Studia ekonomiczne. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach” 2017, nr 310.
- Polakowski M., Szelewa D., Polityka społeczna PRL, „Warszawskie debaty o polityce społecznej, Wydawnictwo Friedrich-Ebert-Stiftung” 2015, nr 18.
- Rutecka J., Fundusz Rezerwy Demograficznej – Analiza działalności oraz konsekwencje przedterminowego wykorzystania aktywów, „Kwartalnik Kolegium Ekonomiczno-Społecznego. Studia i Prace” 2013, nr 3.

Strzelecki Z., Wyzwania demograficzne: świat, Europa, Polska [w:] Determinanty rozwoju Polski. Rynek pracy i demografia, red. E. Kwiatkowski, B. Liberda, Warszawa 2015.

Netografia:

Bankier.pl, GUS: sytuacja demograficzna Polski jest zła, <https://www.bankier.pl/wiadomosc/GUS-sytuacja-demograficzna-Polski-jest-zla-8029583.html>, dostęp: 15.09.2021.

Bednarz P., Może być jeszcze drożej. Piękna pogoda i 500 plus podbiją ceny, <https://businessinsider.com.pl/twoje-pieniadze/wzrost-cen-a-500-plus-analiza-sytuacji-na-rynku/vrmxelh>, dostęp: 15.09.2021.

Bellon M., Polska, obniżając wiek emerytalny, była wyjątkiem. Najważniejsze fakty, które warto znać, <https://businessinsider.com.pl/twoje-pieniadze/obnizenie-podwyzszenie-wieku-emerytalnego-najwazniejsze-fakty-o-emeryturach/7m3lx6j>, dostęp: 15.09.2021.

Eurostat, First population estimates. EU population up to over 513 million on 1 January 2019. More deaths than births, <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/2995521/9967985/3-10072019-BP-EN.pdf/e152399b-cb9e-4a42-a155-c5de6dfe25d1>, dostęp: 10.05.2020.

Forsal.pl, Europa – kontynent starych ludzi. Oto najnowsze dane o dzietności w krajach UE, <https://forsal.pl/artykuly/1402858,wspolczynnik-dzietnosci-w-krajach-ue-dane-eurostatu-demografia-ue.html>, dostęp: 23.05.2020.

Główny Urząd Statystyczny, Prognoza ludności na lata 2014-2050, https://stat.gov.pl/files/gfx/portalinformacyjny/pl/defaultaktualnosci/5469/1/5/1/prognoza_ludnosci_na_lata____2014_-_2050.pdf, dostęp: 20.05.2020.

Kapiszewski J., Chądzyński M., Polska jest już państwem opiekuńczym? Właśnie trwa eksperyment PiS, <https://gospodarka.dziennik.pl/news/artykuly/561275,polska-jest-juz-panstwem-opiekunczym-wlasnie-trwa-eksperyment-pis.html>, dostęp: 15.09.2021.

Kolanko M., Wybory 2019: Porównanie programów partii politycznych, <https://www.rp.pl/polityka/art1126391-wybory-2019-porownanie-programow-partii-politycznych>, dostęp: 15.09.2021.

Kostrzewski L., Ile pieniędzy mają emeryci i na co je wydają? Jakie mają mieszkania i jak wyposażone?, <https://wyborcza.biz/biznes/7,147880,22821860,ile-pieniedzy-maja-emeryci-ile-i-na-co-je-wydaja-jakie-maja.html?disableRedirects=true>, dostęp: 25.03.2020.

Kowalczyk A., Rolników wkrótce zabraknie jak pielęgniarów, <https://www.farmer.pl/fakty/polska/rolnikow-wkrotce-zabraknie-jak-pielegniarek,79371.html>, dostęp: 17.04.2020.

Małas Z., coraz więcej pielęgniarów w zawodzie, niestety średnia wieku wysoka, <https://www.politykazdrowotna.com/40517,zmalas-coraz-wiecej-pielegniarek-w-zawodzie-niestety-srednia-wieku-wysoka>, dostęp: 12.04.2020.

Marchewka-Bartkowiak K., Fundusz Rezerwy Demograficznej, „INFOS Zagadnienia społeczno-gospodarcze” 2008, nr. 20(44), http://orka.sejm.gov.pl/wydbas.nsf/0/B7C3580CE213B6FAC1257506002D61C3/%24File/infos_44.pdf, dostęp: 01.05.2020.

Ministerstwo Rodziny i Polityki Społecznej, Główny cel – polityka prorodzinna, <https://www.gov.pl/web/rodzina/glowny-cel-polityka-prorodzinna>, dostęp: 15.09.2021.

Najwyższa Izba Kontroli, NIK o polityce prorodzinnej, <https://www.nik.gov.pl/aktualnosci/nik-o-polityce-prorodzinnej.html>, dostęp: 15.09.2021.

PAP, Trwa kryzys demograficzny w Europie Środkowej i Wschodniej, <https://www.pb.pl/trwa-kryzys-demograficzny-w-europie-srodkowej-i-wschodniej-980725>, dostęp: 13.05.2020.

Polityka Zdrowotna, Wydatki na opiekę zdrowotną w UE: 10 proc. PKB. Jak wypada Polska?, <https://www.politykazdrowotna.com/49115,wydatki-na-opieke-zdrowotna-w-ue-10-proc-pkb-jak-wypada-polska>, dostęp: 18.03.2020.

Serwis Rzeczypospolitej Polskiej, Twoje pieniądze – Twój wybór. Sejm przyjął ustawę o przekształceniu OFE w IKE, <https://www.gov.pl/web/fundusze-regiony/twoje-pieniadze-twoj-wybor-sejm-przyjal-ustawe-o-przekształceniu-ofe-w-ike> [dostęp 25.03.2020]

Sieńko A., Nie wiesz, czy wybrać IKE, czy ZUS? Ekspert: ja rzucę monetą!, <https://spidersweb.pl/bizblog/pieniadze-z-ofe-ike-czy-zus/>, dostęp: 11.03.2020.

Szymański L., Jarosław Kaczyński: Tradycyjna rodzina jest fundamentem rozwoju gospodarczego. W Polsce nie musi być jak w Europie, <https://wpolityce.pl/polityka/465634-kaczynski-tradycyjna-rodzina-jest-fundamentem-rozwoju>, dostęp: 26.05.2020.

UNICEF, Are the world's richest countries family friendly? Policy in the OECD and EU, https://www.unicef-irc.org/publications/pdf/Family-Friendly-Policies-Research_UNICEF_%202019.pdf, dostęp: 02.04.2020.

WGospodarce.pl, 500 Plus pomaga rodzinom, <https://wgospodarce.pl/informacje/59343-500-plus-pomaga-rodzinom>, dostęp: 15.09.2021.

Zgliczyński W., Fundusz Rezerwy Demograficznej, <http://www.sejm.gov.pl/sejm8.nsf/BASLeksykon.xsp?id=E2FA1B9B437093E8C1257A5C00216CB1&litera=F>, dostęp: 05.05.2020.

ZUS, 85 lat ZUS, <https://www.zus.pl/o-zus/o-nas/85-lat-zus>, dostęp: 21.02.2020.

Kinga Tomiło

Bezpieczeństwo narodowe
Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie
kingat31@o2.pl

WIELOWYMIAROWA DZIAŁALNOŚĆ RUCHÓW KIBICOWSKICH WE WSPÓŁCZESNEJ POLSCE

*Multidimensional activity of fan movements
in contemporary Poland*

Streszczenie

Artykuł skupia się w głównej mierze na ukazaniu wielowymiarowej działalności ruchów kibicowskich w Polsce. Podkreślona została rola ruchów społecznych w obecnych czasach, a także zjawisko agresji w społeczeństwie skoncentrowane wokół działalności ruchów kibicowskich. Ukazane zostały przykłady chuligańskiej działalności grup kibiców oraz pozytywne aspekty funkcjonowania członków tego środowiska. Z treści artykułu można wyciągnąć wnioski na temat działalności kibicowskiej, jak i pozakibicowskiej zorganizowanych grup kibiców piłkarskich. Przedstawiony artykuł jest przedrukowanym fragmentem pracy magisterskiej „Wielowymiarowa działalność ruchów kibicowskich w Polsce w XXI wieku”, obronionej w lipcu 2020 roku na Wydziale Politologii i Dziennikarstwa Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie.

Słowa kluczowe: ruch społeczny, ruch kibicowski, kibice, pseudokibice, klub piłkarski, chuligaństwo stadionowe, agresja, bezpieczeństwo imprez masowych

Summary

The article focuses mainly on showing the multidimensional activity of fan movements in Poland. The role of social movements was emphasized in the present day, as well as the phenomenon of aggression in society centered around the activity of supporter movements. Examples of hooligan activity of fan groups and positive aspects of the functioning of the members of this community are shown. From the content of the article, conclusions can be drawn about the activities of organized groups of football fans – both football and non-football activity. The presented article is an edited fragment of the master's thesis "Multidimensional activity of fan movements in Poland in the 21st century", defended in July 2020 at the Faculty of Political Science and Journalism at the Maria Curie-Skłodowska University in Lublin.

Keywords: social movement, fan movement, fans, hooligans, soccer club, stadium hooliganism, aggression, security of mass events

Wstęp

Ruchy społeczne stanowią istotny aspekt funkcjonowania społeczeństwa. Ilość różnorodnych ruchów społecznych dynamicznie wzrasta, a ich działalność ma wpływ na funkcjonowanie wszystkich obywateli. Członków ruchów cechuje szczególne zorganizowanie i zaangażowanie w określone działania, a głównym celem funkcjonowania ruchów społecznych jest zmiana obecnej rzeczywistości. Utworzenie tego typu organizacji wiąże się przede wszystkim z kwestią odpowiedzi na konkretne zjawisko, a tym samym z zaspokojeniem potrzeb określonych grup społecznych.

Jednym z przykładów ruchów społecznych jest ruch kibicowski – w szczególności piłkarski ruch kibicowski. Wybór ten jest odpowiedzią na: ewolucję ruchów kibicowskich w Polsce, pojawienie się nowych grup kibiców oraz coraz większe zainteresowanie społeczeństwa piłką nożną. Istotna jest również kwestia zagrożenia porządku publicznego przez kibiców ukazana jako zjawisko agresji w społeczeństwie. Głównym celem jest zwrócenie uwagi na wielowymiarową działalność ruchów kibicowskich związaną z chuligańskimi incydentami, jak i pozytywnymi aspektami działalności tych organizacji.

Ruch społeczny

Ruch społeczny jest nadzwyczajnym rodzajem zachowania zbiorowego, który wyróżnia się przede wszystkim stopniem zorganizowania i zaangażowania swoich członków. Terminem ruch społeczny określa się zazwyczaj daną grupę ludzi, która prowadzi działalność w określonym miejscu i czasie, przy czym realizuje wspólny cel społeczny w sposób zorganizowany oraz dąży do wprowadzenia trwałej zmiany w porządku społecznym¹. Według hiszpańskiego socjologa Manuela Castellsa ruchy społeczne to „zbiorowe działania podejmowane w celu zmiany wartości wyznawanych przez społeczeństwo i przekształcenia jego instytucji”².

Funkcjonowanie ruchu koncentruje się na interakcji jednostek oraz chęci do wprowadzania zmian zarówno społecznych, jak i kulturowych. Działalność członków grup może koncentrować się na wielu kwestiach i celach, które dzieją się w tym samym czasie. Ruchy społeczne tworzą się spontanicznie, zazwyczaj jako reakcja na wydarzenie lub kryzys³. Dodatkowo, powstają w wyniku konfliktów interesów poszczególnych grup społecznych. Proces ten rozpoczyna się od niezadowolenia społeczeństwa, kolejnym krokiem jest spontaniczna ocena danego stanu, zaś kulminacyjnym momentem jest pojawienie się osób, które postanawiają wziąć na siebie odpowiedzialność za stworzenie metod postępowania, kreując tym samym grupę społeczną skoncentrowaną na odpowiednim działaniu. Ruch społeczny posiada charakterystyczne elementy strategii, a jego członkowie stosują wspólne metody w prowadzonych działaniach. Ważna jest także ideologia danego ruchu społecznego, która zachęca do wspólnej pracy oraz ma za zadanie łączyć przedstawicieli społeczności. Ruch społeczny koncentruje się na działalności szerokich grup ludzi, a nie samego państwa. Mimo to, ma możliwość wywierania wpływu na działalność państwowych organów, w celu realizacji swoich planów⁴.

¹ J. Szczepański, *Elementarne pojęcia socjologii*, Warszawa 1970, s. 522.

² M. Castells, *Galaktyka Internetu. Refleksje nad Internetem, biznesem i społeczeństwem*, Poznań 2003, s. 158.

³ M. Marczeńska-Rytko, *Kategoria nowych ruchów społecznych w wybranych ujęciach teoretycznych*, [w:] *Ideologie, doktryny, ruchy społeczne i polityczne. Wybrane problemy*, red. M. Marczeńska-Rytko, W. Ziętara, Lublin 2015, s. 64-65.

⁴ E. Olszewski, *Ruch społeczny – ruch polityczny. Analiza terminologiczna*, [w:] *Ideologie, doktryny...*, s. 41-42.

Osoby funkcjonujące w społeczeństwie są podmiotem wielu działań społecznych. Mamy do czynienia z działaniami zbiorowymi jeśli zachodzą one w grupie, a ruchy społeczne są tego najlepszym przykładem. Manuel Castells zauważył, że ruchy społeczne funkcjonują w społeczeństwie sieci⁵. W badaniach prowadzonych w kontekście działalności ruchów społecznych istotne znaczenie ma idea sieciowości. Model „sieciowej organizacji” łączy, zarówno aspekty struktury formalnej, jak i elementy charakterystyczne dla struktury sieciowej, która jest mniej sformalizowana. Do struktury sieciowej można zaliczyć między innymi: funkcjonowanie w wirtualnym świecie oraz działalność prowadzoną na portalach społecznościowych. Funkcjonowanie tego modelu ma istotnie charakter hybrydalny, a obie płaszczyzny przenikają się wzajemnie. Sieciowość daje możliwość zachowania niezależności podmiotów, zaś cele i strategie mogą być odpowiednio dopasowane – są elastyczne⁶. Internet, jako główne źródło komunikacji w obecnych czasach umożliwia łatwiejszy dostęp do informacji, a tym samym następuje wzrost świadomości obywatelskiej. Ludzie mogą w łatwy sposób wyrażać swoją opinie oraz pogłębiać wiedzę z różnych dziedzin życia. Dzięki temu mamy do czynienia z sieciami wspólnot elektronicznych, które zarówno wzmacniają tradycyjne zbiorowości, jak i wzajemnie się przenikają⁷.

Jednym z przykładów ruchów społecznych jest ruch kibicowski. Jest to zorganizowany i trwały ruch skupiający kibiców danej drużyny, któremu przyświeca wspólny cel. W każdej dyscyplinie sportowej mamy do czynienia z ruchami kibicowskimi. W Polsce najbardziej popularne są piłkarskie ruchy kibicowskie. Sympatycy piłkarscy danej drużyny skupiają się w grupach, aby wspierać swój klub. Środowisko kibicowskie posiada własne zasady i normy, które wyróżniają je na tle reszty społeczeństwa – zauważyć można specyficzny język oraz strój⁸.

Piłkarskie ruchy kibicowskie zmieniały się na przestrzeni lat. Początki ich popularności sięgają lat 70. XX wieku. Inspiracją dla polskich kibiców były zachowania sympatyków zagranicznych drużyn, jednak w głównej mierze to

niechęci społeczne formułowały polskie ruchy kibicowskie. Lata 80. XX wieku to początek fascynacji angielską kulturą chuliganów. Kibice zaczęli brać udział w aktach przemocy propagując w ten sposób swoją antykomunistyczną postawę. Niestabilizowana sytuacja w państwie w okresie transformacji systemowej miała istotny wpływ na chuligańskie akcje na stadionach. Zmiana w środowisku kibicowskim nastąpiła pod koniec lat 90. XX wieku. W dniu 22 sierpnia 1997 r. została przyjęta Ustawa o bezpieczeństwie imprez masowych, która była odpowiedzią na trudną sytuację na stadionach. Istotny wpływ na zmianę miało także powstanie nieformalnych kodeksów tworzonych przez członków ugrupowań oraz przekształcenie środowiska kibicowskiego w formę stowarzyszeń. Pozwoliło to przenieść działalność kibiców także na grunt pozastadionowy i tym samym poszerzyć sferę aktywności o nowe wymiary. Ruchy kibicowskie aktywnie włączyły się w działalność: charytatywną, społeczną, edukacyjną, patriotyczną oraz polityczną⁹.

Celem poznania środowiska kibiców należy dokonać jego typologii. Wśród kibiców piłkarskich możemy wyróżnić następujące grupy: hools¹⁰ (chuligani), ultras oraz „pikniki”. Kwestie związane z chuligańskimi zachowaniami na stadionach oraz poza nimi są typowe dla grupy hools. Najbardziej przywiązani do klubu są ultrasi, którzy odpowiadają za: charyzmatyczny doping, zaskakujące oprawy meczowe, wierność drużynie, odpowiedni kontakt z władzami klubu, a także z samymi piłkarzami. Dodatkowo, budują pozytywny obraz kibica na danym terenie. Najbardziej neutralną grupą kibiców są natomiast „pikniki” – dla nich najważniejsze jest obejrzenie samego widowiska sportowego¹¹.

Kibice, poza aspektami sportowymi związanymi z dopingiem i wsparciem klubu działają również społecznie organizując liczne akcje charytatywne. Ich postulaty są zazwyczaj antysystemowe, ważne jest dla nich dobro całego ruchu. Potrafią jednoczyć się z sympatykami przeciwnych drużyn, aby przeciwstawiać się wspólnym ideowym zagrożeniom. Należy zauważyć, że sytuacja w środowisku kibicowskim ma specyficzny charakter. Z jednej strony, ruchy kibiców

⁵ Społeczeństwo sieci – jeden z typów społeczeństwa, którego istotą jest sieć relacji społecznych oraz swobodny dostęp do uczestniczenia jednostki w różnych organizacjach i grupach społecznych czy kręgach zainteresowań.

⁶ W. Ziętara, *Struktury sieciowe europejskiego ruchu politycznego Zielonych*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska Lublin – Polonia” 2017, nr 24, s. 119-120.

⁷ W. Ziętara, *Teoria sieci międzynarodowych organizacji ruchów politycznych w erze Internetu*, „Facta Simonidis” 2019, nr 1, s. 17.

⁸ T. Janus, *Przemiany w środowisku kibiców sportowych*, Warszawa 2013, s. 31.

⁹ R. Kossakowski, *Raport grantu badawczego finansowanego w ramach UEFA Research Grant Programme*, „Bezprecedensowy proces cywilizowania? Społeczna ewaluacja programu „Kibice Razem” w Polsce 2015-2016”, s. 9-14, file:///C:/Users/admin/Downloads/UEFA_Raport_POL2528.pdf, dostęp: 20.06.2020.

¹⁰ Hools – ruch stadionowy zajmujący się zamieszkami na meczach oraz po ich zakończeniu.

¹¹ P. Chlebowicz, *Przemoc stadionowa w ocenie prawnokarnej*, „Prokuratura i Prawo” 2006, nr 1, s. 151-152.

danych drużyn mogą zawierać układy – funkcjonować w tzw. „zgodzie” i liczyć na wzajemne wsparcie, z drugiej zaś mogą się nienawidzić, co skutkuje licznymi konfliktami – kibice mają między sobą tzw. „kose”. Wzajemne relacje wśród ruchów kibicowskich w Polsce uwarunkowane są przede wszystkim historią danych klubów i incydentami, jakie miały miejsce między nimi w przeszłości. Wrogie nastawienie zazwyczaj wynika z chęci dominacji na stadionach, w danym regionie, czy też chęci uzyskania najlepszej pozycji w mieście¹².

Chuligańska działalność ruchów kibicowskich

Zjawisko agresji jest powszechnym problemem w dzisiejszych czasach – każdy człowiek może spotykać się z nim na co dzień. Termin ten jest bardzo szerokim pojęciem i obejmuje różne dewiacyjne zachowania¹³. Zgodnie ze Słownikiem Języka Polskiego agresja to „wrogie, zaczepne zachowanie się oraz silne negatywne emocje wywołujące takie zachowanie”¹⁴. Agresja wiąże się z aktami wrogości oraz krzywdzeniem innych – dotyczy to zarówno przemocy fizycznej, jak i psychicznej.

Chuligańskie incydenty wśród członków ruchu pseudokibiców są idealnym przykładem zjawiska agresji w społeczeństwie. Zjawisko to ma powszechny charakter oraz globalny zasięg. Pseudokibice¹⁵ to osoby, które cechuje wygórowany poziom agresji fizycznej i psychicznej, a ich podstawową formą aktywności są zachowania dewiacyjne. Określeniami, które używa się zamiennie wobec pseudokibiców są: chuligani, hooligans, kibole, fanatycy, „szalikowcy”. Chuligani czują się bezkarni, co wynika z ich specyfiki aktywności. Zazwyczaj działają anonimowo w grupie, dzięki temu odpowiedzialność zostaje rozłożona i rozproszona. Skupiają się w przestrzeni publicznej dużych miast i są częścią zakłóceń bezpieczeństwa oraz porządku publicznego. W Polsce regionami najbardziej opanowanymi przez pseudokibiców są: Warszawa, Kraków, Trójmiasto, Śląsk oraz Łódź. Wiąże się to z działalnością znanych klubów piłkarskich

¹² <http://www.koroniarze.pl/felietony/item/463-ruch-kibicowski-w-polsce-okiem-pana-gie-cz-1.html>, dostęp: 16.02.2020.

¹³ T. Janus, *Zjawisko agresji w widowiskach sportowych. Ocena i charakterystyka*, Warszawa 2014, s. 17.

¹⁴ *Agresja*, <http://sjp.pwn.pl/slownik/2549085/agresja>, dostęp: 20.04.2020.

¹⁵ Pseudokibic – osoba uczestnicząca w imprezach sportowych w celu wzniesienia bójek pośród widzów na stadionach oraz poza nimi.

na tych obszarach. Do najważniejszych cech, które wyróżniają członków chuligańskich ruchów kibicowskich zaliczyć można: miejski charakter prowadzonych działań, specyficzny język, wygląd i styl bycia, a także kierowanie się własnymi normami¹⁶.

Jak zauważa R. Spaaij chuligaństwo stadionowe to „przemoc społecznie zorganizowanych grup kibiców piłkarskich, ukierunkowanych na konkurencję z innymi grupami fanów”¹⁷. Zachowania kibiców nie koncentrują się jedynie na przestępczości stadionowej, lecz ich zasięg pogłębia się także na obszar pozastadionowej działalności grup. Należy zauważyć, że zjawisko przestępczości stadionowej ewoluowało i zmieniało swój zakres. Tym samym, działania prowadzone przez pseudokibiców można także nazwać chuligaństwem piłkarskim. Pojęcie to łączy ze sobą wielość agresywnych incydentów związanych z piłką nożną, skoncentrowanych na: przemocy spontanicznej, działaniach zorganizowanych i prowadzonych w różnych miejscach: na oraz poza stadionem. Działania te, skupione są głównie na rywalizacji z wrogimi grupami kibiców, często pod wpływem alkoholu lub innych używek. Chuligańska przemoc przekształciła się w pewnego rodzaju dyscyplinę sportową, a członkowie ruchów organizują liczne treningi, aby jak najlepiej przygotować się do konfrontacji z „wrogiem”¹⁸.

Należy zauważyć, że wydarzenia piłkarskie skupiają wiele osób na stadionach, które są emocjonalnie zaangażowane w to, co dzieje się podczas meczu. Rywalizacja dwóch drużyn wyzwala wśród kibiców ogromne emocje, co często powoduje agresywne zachowania publiczności. Dla kibiców dwóch klubów najważniejsza jest wygrana, jednak nie zawsze jest to możliwe. Brak osiągnięcia zamierzonego celu i przeszkody stojące na drodze do wygranej skutkują u grup kibiców frustracją. To właśnie frustracja uznawana jest za jedną z głównych przyczyn agresji¹⁹. Istnieje wiele teorii mających na celu wyjaśnienie tego powszechnego zjawiska, jakim jest stadionowe chuligaństwo. Jedną z nich jest teoria „zarazy”. Teoria „zarazy” oparta na psychologicznej koncepcji zachowania tłumu Gustava Le Bona jest najpopularniejszą teorią wyjaśniającą zjawisko

¹⁶ A. Czop, A. Juszcak, *Geneza i ewolucja subkultury pseudokibiców jako ważnego determinantu zagrożenia przestępczością w aglomeracjach*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis Studia de Securitate et Educatione Civili” 2017, nr 7, s. 261.

¹⁷ R. Spaaij, *Understanding football hooliganism: a comparison of six Western European football clubs*, Amsterdam 2006, s. 11.

¹⁸ M. Grodecki, *Życie po meczu*, Warszawa 2018, s. 148-153.

¹⁹ T. Janus, dz. cyt., s. 15-18.

stadionowego chuligaństwa. Koncepcje „zarazy” można podzielić na dwie części: pierwsza koncentruje się na tłumie, druga zaś na poszczególnych jednostkach tworzących tłum. W odniesieniu do tłumy można zauważyć zjawisko „jedności umysłowej” – zachowania wszystkich uczestników skupione są na jednej wizji, jednostki łatwo ulegają wpływom i odczuwają skrajne emocje. W swoich działaniach kibice kierują się impulsywnością, często skutkuje to działaniami niszczycielskimi. Poszczególne jednostki natomiast według założeń tej teorii tracą swoją indywidualność i uważają, że są bezkarni w działaniach²⁰.

Punktem wspólnym koncepcji wyjaśniających przejawy agresji na stadionach jest teoria zachowań zbiorowych. Kluczowym elementem w procesie wyjaśnienia zjawiska stadionowego chuligaństwa jest tłum. Przede wszystkim charakteryzuje go anonimowość oraz rządzenie własnymi prawami – tym samym jest to coś więcej niż jedynie zbiór jednostek, które wchodzą w jego skład. Sami kibole swoje zachowanie tłumaczą tzw. „krótkim zapłonem”. W myśl zasady „jeden za wszystkich, wszyscy za jednego” uważają, że wystarczy jeden czyn, który może rozwścieczyć daną osobą, za którą podąża cała grupa. To impuls decyduje o wywołanej agresji. Fanatycy piłkarscy twierdzą, że przynależność do danego ruchu kibicowskiego daje im poczucie bezpieczeństwa, bez względu na sytuację mogą liczyć na wsparcie reszty grupy. Najbardziej karygodnym czynem wśród chuliganów jest decyzja o współpracy z policją i zdrada przyjaciół. W środowisku ruchu kibicowskiego panuje także tzw. „zmowa milczenia”, czyli bezwzględny zakaz przyznawania się do winy i dobrowolnego poddania się karze w przypadku zatrzymania przez policję²¹.

Funkcjonowanie ruchu kibicowskiego niewątpliwie można porównać do działalności grup przestępczych. Często pod pretekstem sympatii i przywiązania do danego klubu pseudokibice stwarzają sprawnie funkcjonujący gang. Idealne podłoże dla działalności przestępczej wynika przede wszystkim z zamkniętej i hierarchicznej struktury grupy. Członkowie ruchów pseudokibiców funkcjonują na dwóch płaszczyznach: kibicowskiej oraz pozakibicowskiej skoncentrowanej na działalności przestępczej. Należy podkreślić, że o wzajemnych relacjach między grupami kibiców decydują jednostki, które zajmują wysoką pozycję w danym ruchu kibicowskim. Tym samym korzyści z funkcjonowania

grup czerpią wyłącznie liderzy, którzy posiadają odpowiednią wiedzę i dostęp do największej sieci powiązań w środowisku kibicowskim. Elita danego ruchu, dzięki swojej pozycji, nawiązuje odpowiednie relacje, które umożliwiają prowadzenie różnorodnych interesów²².

Łączenie ruchów pseudokibiców z grupami przestępczymi sięga początku XXI wieku. Wśród najbardziej znanych grup przestępczych skoncentrowanych wokół klubu piłkarskiego w Polsce są: „Wisła Sharks” (Wisła Kraków) oraz „Psycho Fans” (Ruch Chorzów). Głównym źródłem dochodów grup jest przede wszystkim handel narkotykami, a świetnie rozbudowana struktura grup jest idealną siatką dilerką. Do innych przykładów przestępczej działalności zorganizowanych grup kiboli można zaliczyć: fałszowanie faktur, wyłudzenie podatku VAT, zakładanie tzw. firm słupów, porwania dla okupu, ściąganie haraczy z lokali gastronomicznych i rozrywkowych, a także handel nielegalnymi papierosami i alkoholem²³.

Chuligańska działalność ruchów kibicowskich nie ogranicza się jedynie do akcji na stadionach. Oprócz zamieszek i wandalizmu na obiektach piłkarskich pseudokibice są znani z akcji prowadzonych poza stadionami. Główną przyczyną poszerzenia zakresu działań jest przede wszystkim poprawa stanu bezpieczeństwa na stadionach i wszelkie kwestie mające na celu walkę z ruchami kibicowskimi prowadzone przez państwo. Pseudokibice zostali pozbawieni możliwości bezkarnego zakłócania porządku na stadionach, poprzez wprowadzenie kolejnych rozwiązań prawnych. Zaostrzenie kar za chuligańskie incydenty na obiektach i lepsza weryfikacja sprawców przyczyniły się do przeniesienia działalności ruchów kibicowskich poza stadiony. Wśród najpopularniejszych pozastadionowych aktywności pseudokibiców są: „ustawka”, „akcja”²⁴ oraz „wjazd”²⁵. Każde z tych przedsięwzięć jest odpowiednio przygotowane, a rozpracowanie konkurencyjnej grupy jest podstawowym aspektem działań. W każdym ruchu pseudokibiców funkcjonuje tzw. wywiad specjalny,

²² M. Grodecki, dz.cyt., s. 168-170.

²³ S. Jadczyk, *Wisła w ogniu. Jak bandyci ukradli Wisłę Kraków*, Kraków 2019, s. 41.

²⁴ „Akcja” – działania zespołowe, których głównym celem jest niespodziewany atak na wrogi ruch kibicowski (ataki na środki transportu, którymi poruszają się przeciwnicy w czasie podróży w dniu meczowym, „akcje” przeprowadzane na stadionach podczas meczu).

²⁵ „Wjazd” – wtargnięcie i opanowanie wrogiego terenu przez chuliganów. Skutkiem tych działań są liczne pobicia rywali oraz wzajemne zamieszki, a celem oprawców są przede wszystkim pojedyncze jednostki danego ruchu kibicowskiego. Najczęściej odbywają się w miastach, w których rywalizują ze sobą dwa, nienawidzone kluby piłkarskie.

²⁰ P. Piotrowski, Szalikowcy. *O zachowaniach dewiacyjnych kibiców sportowych*, Toruń 2000, s. 51.

²¹ R. Zimniak, *Przestępczość stadionowa – stara Hydra, nowe głowy*, „Studia Prawnicze. Rozprawy i materiały” 2017, nr 1, s. 151 – 152.

który jest odpowiedzialny za pozyskiwanie istotnych informacji na temat przeciwników. Należy zaznaczyć, że potyczki pseudokibiców niosą za sobą ofiary. Wielu uczestników doznaje licznych kontuzji, a zdarzają się też przypadki śmierci. Celem takich działań jest wyeliminowanie z życia kibicowskiego rywali, osłabienie ich jako grupy. Pseudokibice znani są z: łamania kończyn, oczodołów, miażdżenia kostek, zadawania licznych ciosów niebezpiecznymi narzędziami. W środowisku kibicowskim funkcjonuje także zjawisko „zabić od spodu”. Dla pseudokibiców jest to tzw. „bezpieczne zabójstwo”, czyli pobicie ze skutkiem śmiertelnym²⁶.

Najbardziej popularnym przejawem pozastadionowej agresji wśród kibiców jest tzw. „ustawka”, która stanowi radykalną formę wzajemnej rywalizacji grup chuliganów. Początki fenomenu tego zjawiska sięgają końca XX wieku, kiedy to 23 marca 1999 r. skonfrontowali się kibice holenderskich klubów – Ajaxu Amsterdam i Feyenoordu Rotterdam²⁷. Pojęcie „ustawki” nie zalicza się do terminów naukowych, pochodzi ze środowiska kibicowskiego. Według T. Sahaja „ustawka” to „ekstremalna forma rywalizacji pseudokibiców, wzorowana na turniejach rycerskich”²⁸. Moda na „ustawki” szybko rozpowszechniła się także w Polsce. Główną przyczyną zainteresowania tym zjawiskiem była poprawna stanu bezpieczeństwa na stadionach, która zmusiła kiboli do przeniesienia swojej działalności poza obiekty piłkarskie. Pozastadionowa działalność grup kibiców ma miejsce zawsze na neutralnym terenie, w przestrzeni publicznej²⁹.

Jednym z chuligańskich zachowań kibiców jest także wandalizm. Nie ogranicza się jedynie do infrastruktury stadionowej, lecz także do niszczenia mienia poza nim. Działania dewiacyjne na stadionie zazwyczaj wynikają z chęci przerwania meczu z powodu niekorzystnego rezultatu. Obiektem zniszczeń padają przede wszystkim krzeselka oraz części ogrodzenia, które w kolejnym etapie służyć mogą jako narzędzie walki. Zdarzają się również przypadki wtargnięcia pseudokibiców na murawę stadionu oraz rzucanie niebezpiecznych

²⁶ Reportaż śledczy: S. Jadczyk, M. Fui, *Rzuciłem gangiem kiboli*, [w:] Superwizjer TVN, 2020, odc. 1185, https://www.youtube.com/watch?v=nQMJAawGR_jU, dostęp: 20.06.2021.

²⁷ P. Piotrowski, *Chuligani a kultura futbolu w Polsce*, Warszawa 2012, s. 37.

²⁸ T. Sahaj, *Kibice i pseudokibice – analiza zjawiska chuligaństwa stadionowego*, „Sport Wyczynowy” 2002, nr 7–8, s. 80.

²⁹ S. Kozdrowski, „Ustawka” pseudokibiców piłkarskich. Profil uczestnika, „Zagadnienia społeczne” 2016, nr 1, s. 166–168.

przedmiotów: race czy petardy. W przypadku wandalizmu poza stadionem w przyпіływie emocji po meczu kibole niszczą m.in. przypadkowe samochody czy znaki drogowe. Zjawisko wandalizmu przejawia się także w formie „znakowania własnego terytorium”, czyli umieszczania napisów i motywów charakterystycznych dla danej drużyny, aby pokazać swoją dominację na określonym terenie. Grafy przygotowane przez kibiców można spotkać m.in. na: budynkach, ogrodzeniach czy banerach. Do działań naruszających prawo prowadzonych przez pseudokibiców zalicza się również wandalizm internetowy, który polega na włamaniach na fora dyskusyjne i manipulowanie treścią³⁰.

Środowisko kibiców prowadzi także aktywne działania w sferze polityki. Funkcjonowanie ruchów kibicowskich od dawna kojarzone było z potencjalnym niebezpieczeństwem i zakłócaniem porządku publicznego. W odpowiedzi na chuligańskie działania na stadionach oraz poza nimi, przedstawiciele władz postanowili rozwiązać ten problem społeczny. Pojawiały się kolejne dokumenty prawne, które miały przeciwdziałać zachowaniom pseudokibiców. W konsekwencji, kibice aktywnie włączyli się w życie polityczne wyrażając swoje niezadowolenie z działań rządzących, bez względu na panującą opcję polityczną, działania kibiców wymierzone są w szeroko rozumianą władzę. Stadiony stały się miejscem manifestowania poglądów politycznych, które określają jako antysystemowe i narodowe. Manifestowanie określonych idee przez kibiców podczas, np. opraw meczowych jednoznacznie sugeruje, że grupa ta kieruje się w swoich działaniach konserwatywnymi poglądami³¹.

Członkowie ruchów kibicowskich mają również radykalny stosunek do kwestii światopoglądowych. Sprzeciwiają się zazwyczaj każdej mniejszości oraz zmianom. Dla fanatyków piłkarskich głównym wrogiem, jeśli chodzi o kwestie światopoglądowe są: środowisko LGBT, uchodźcy oraz mniejszości narodowe. Pseudokibice znani są z protestów przeciwko tym grupom. Polskie stadiony stały się miejscem manifestowania przez kibiców niechęci wobec środowiska LGBT oraz wszelkich działań mających na celu przyznanie im równych praw. Popularnym zjawiskiem w świecie chuliganów (niezgodnym z prawem) jest także wzywanie do nienawiści rasowej. Podczas meczów można dostrzec

³⁰ P. Piotrowski, dz. cyt., s. 41–42.

³¹ <https://plus.gloswiellkopolski.pl/fani-przechylaja-sie-w-strone-srodowiska-narodowego-i-antysystemowego-jak-kibice-zaangazowali-sie-w-polityke/ar/c1-14957530>, dostęp: 26.05.2020.

symbole rasistowskie i nazistowskie umieszczone, np. na flagach danego ruchu pseudokibiców³².

Pozytywne aspekty działalności ruchów kibicowskich

Mimo powszechnie panującego stereotypu o kibicach chuliganach, grupa ta jest znacząco zróżnicowana. Należy także pamiętać o pozytywnych kwestiach związanych z funkcjonowaniem ruchów kibicowskich. Ewolucja ruchu kibicowskiego przyczyniła się do powstania nowych form organizacyjnych związanych z działalnością kibiców. Wśród nich są: grupy ultras, fankluby oraz stowarzyszenia. Poszerzenie działalności na sprawy pozakibicowskie było związane przede wszystkim z przekazaniem pozytywnego obrazu środowiska kibicowskiego, a także odcięcie się od powszechnie panującego poglądu na temat kibiców – chuliganów. Sympatycy piłkarscy postanowili w słusznej sprawie wykorzystać działalność swojej grupy i potencjał, jakim dysponują, budując w ten sposób markę swojego klubu. Dodatkowo, przekazują wartości młodszemu pokoleniu, pielęgnują więzi społeczne na swoim obszarze oraz pomagają potrzebującym. Kibice znani są w społeczeństwie z niezwykle oddania własnemu klubowi, zgrania w grupie oraz mobilizacji w ważnych sprawach. Łączą ich wspólne zainteresowania, styl życia i pasja. Podkreślają, że kibicem się jest zawsze, a manifestowane wartości są nie tylko pustymi hasłami, lecz przestrzeganymi normami. Dla samego klubu piłkarskiego bardzo istotne jest wsparcie kibiców. To fani piłkarscy odpowiedzialni są za stworzenie nadzwyczajnych widowisk na obiektach sportowych – są animatorami kultury na stadionach oraz stanowią istotny kapitał społeczny. Jest to niesamowita wspólnota osób, która łączy grupy ludzi. Kibice wywodzą się z różnych środowisk, a przywiązanie do danej drużyny czyni ich jednością, mimo znaczących różnic społecznych³³.

Członkowie ruchów kibicowskich tworzą własną kulturę. Rynek związany z działalnością kibiców ciągle się poszerza, a znaczący wpływ na rozkwit tego zjawiska mają media. Sami kibice aktywnie działają w mediach społecznościowych,

³² <https://sportowy24.pl/od-manifestacji-antykomunistycznych-po-wojne-z-tuskiem-czy-protesty-przeciw-uchodzcom-i-lgbt-jak-polityka-wdarla-sie-do-swiata/ga/c2-14952872>, dostęp: 26.05.2020.

³³ Film dokumentalny: *Duma, wiara, lojalność*, reż. E. Trzcieliński, prod. Habitaton 2019, <https://www.youtube.com/watch?v=o3sxVaynMdk>, dostęp: 20.06.2021.

są twórcami wielu portali internetowych o tematyce sportowej oraz prowadzą działalność publicystyczną. Ponadto, tworzą własne marki oraz sklepy kibicowskie, z których zyski przekazują na określone cele. Kwestią oczywistą jest, że kibice przyczyniają się do zwiększania dochodów klubów piłkarskich również poprzez zakup biletów na mecze³⁴.

W kategorii oddania klubowi warto zwrócić uwagę na zaangażowanie kibiców w przygotowanie opraw meczowych. Kibice, dzięki temu zapewniają artystyczną wizję całego spotkania, a także manifestują swoje przywiązanie i oddanie drużynie. Bardzo żywiołowo i emocjonalnie reagują na to, co dzieje się na stadionie. Na całość przedsięwzięcia składa się zarówno część wizualna, jak i dźwiękowa, a głównym elementem stadionowego dopingu jest śpiew. W konsekwencji zapewnia to wielobarwne widowisko. W czasie stadionowego spektaklu zawsze jest okazja na spontaniczne reakcje odnoszące się do tego, co dzieje się podczas spotkania, tym samym między kibicami obu drużyn można dostrzec niesamowity dialog. Całość widowiska zawsze ukazana jest w sposób żywiołowy i oryginalny – cała akcja ma określoną fabułę. W widowiskach przygotowanych przez ultrasów ukazane są określone historie oraz wydarzenia społeczne, zazwyczaj odwołujące się do tradycji i historii określonego regionu. Kibice prezentują w nich swój patriotyzm i tożsamość lokalną³⁵.

Fani piłkarscy są także kluczowym wsparciem dla danego klubu w momentach kryzysowych, które w głównej mierze wynikają z problemów finansowych. Ruchy kibicowskie aktywnie włączają się w ratowanie klubu przed upadkiem (groźbą likwidacji) prowadząc różnego rodzaju zbiórki i akcje społeczne. W tym przypadku należy wspomnieć o działalności ruchu socios – jako nowej formie relacji kibiców z klubem. Socios Górnik Zabrze jest pierwszym stowarzyszeniem tego typu w Polsce, którego głównym celem jest zwiększenie kapitału spółki klubu z Zabrza. Powstało w 2014 r. w odpowiedzi na krytyczną sytuację finansową Górnika Zabrza. Negatywna sytuacja wokół klubu i poczucie zagrożenia dla istnienia drużyny, przyczyniły się do większego zaangażowania społeczeństwa. Spontaniczny pomysł zbiórki funduszy na rzecz zadłużonego klubu został zainicjowany w Internecie, a dalszy proces przerodził się w powstanie formalnej organizacji. Od klasycznych stowarzyszeń kibiców

³⁴ R. Kossakowski, *Od chuliganów do aktywistów? Polscy kibice i zmiana społeczna*, Kraków 2017, s. 134-135.

³⁵ T. Sahaj, *Aktywność stadionowa kibicowskich grup „Ultras” jako przejaw specyficznej komunikacji społecznej*, „Kultura i społeczeństwo” 2012, nr 3, s. 40-47.

ruchy socios różni fakt, że są wsparciem klubu jako instytucji, a nie wyłącznie przedstawicielami kibiców. Członkami stowarzyszenia Socios Górnik Zabrze są kibice, a celem działalności jest współdecydowanie o tym, co dzieje się w klubie. Kibice, w zamian za środki, które przeznaczają z własnego funduszu (składki członkowskie, akcje promocyjne i wizerunkowe) chcą mieć realną możliwość decydowania o losach klubu i posiadać kontrolę nad tym, co dzieje się wewnątrz klubu oraz na co są rozdysponowywane środki pieniężne³⁶.

Stowarzyszenia kibicowskie są natomiast pierwszą oficjalną formą organizacji kibiców w Polsce. Rozpoczęcie działalności tych grup sięga początku XXI wieku. Pierwszymi formalnymi organizacjami kibiców były: Stowarzyszenie Kibiców Wisły Kraków, Stowarzyszenie Kibiców Legii Warszawa oraz Klub Sympatyków Górnika Zabrze. Tworzenie tego typu organizacji było kolejnym czynnikiem rozwoju ruchów kibicowskich. Społeczność, która wcześniej kojarzona była wyłącznie z działalnością stadionowej przekształciła się w formalne stowarzyszenia, posiadające statut oraz określone cele. Przyczyną tworzenia przez członków ruchów kibicowskich formalnych stowarzyszeń była nowa rzeczywistość instytucjonalna. Powstała ona w wyniku zmiany ustroju i coraz większej biurokratyzacji. Brak oficjalnej formy stowarzyszenia był przeszkodą w organizacji kibicowskiego świata, pojawił się problem z organizacją meczów wyjazdowych oraz przeprowadzaniem zbiórek na rzecz klubu. Przekształcanie w pełnoprawne stowarzyszenie zapewniło kibicom możliwość bycia partnerem dla innych podmiotów związanych z ich środowiskiem. Stowarzyszenia kibicowskie stały się pośrednikiem w komunikacji między klubem, a jego sympatykami, występują jako przedstawiciele interesów kibiców wobec klubu oraz innych instytucji. Ponadto, są gwarantem zabezpieczenia interesów członków ruchów kibicowskich. W głównej mierze za sukcesem działalności stowarzyszeń stoi fakt, że potrafią mobilizować kibiców do wspólnego działania. Współpraca stowarzyszeń kibicowskich i władz klubu jest koniecznością w zapewnieniu odpowiedniego funkcjonowania całego klubu piłkarskiego. Stowarzyszenia w zamian za współpracę i dbanie o wizerunek klubu mogą liczyć na przywileje od władz, a także wsparcie finansowe. Dla kibiców wstąpienie do stowarzyszenia danego klubu jest wyrazem oddania i chęci pracy dla wspólnego dobra oraz propagowaniem określonych wartości i idei w społeczeństwie³⁷.

³⁶ M. Grodecki, dz. cyt., s. 215-218.

³⁷ M. Grodecki, dz. cyt., s. 175-177.

Funkcjonowanie stowarzyszeń kibiców nie koncentruje się jedynie na typowych kwestiach związanych z działalnością danego klubu, tj.: zbiórki funduszy dla klubu, dbanie o dobry wizerunek, kontakt z władzami klubu czy organizacja wyjazdów na mecze. Stowarzyszenia aktywnie działają również w sferze pozastadionowej, organizując liczne akcje społeczne, charytatywne oraz patriotyczne. Tym samym działalność stowarzyszeń kibicowskich można podzielić na trzy kategorie: działalność skupiona na organizacji życia kibicowskiego, działalność charytatywna i społeczna oraz działalność patriotyczna. Mimo specyficznych stosunków między sympatykami różnych klubów, kibice potrafią wspólnie integrować się w słusznej sprawie. W swoich działaniach kierują się własnymi zasadami i normami, a także przyjętym nieformalnym kodeksem kibica, który reguluje funkcjonowanie tego środowiska³⁸.

Istotne znaczenie w kwestii integracji środowiska kibiców miało utworzenie Ogólnopolskiego Związku Stowarzyszeń Kibiców (OZSK). Głównym celem organizacji jest reprezentowanie polskiego ruchu kibicowskiego w kontaktach z władzami na szczeblu samorządowym i państwowym, ze związkami sportowymi na poziomie krajowym i okręgowym oraz z Ministerstwem Sportu i Turystyki. Ponadto, do zadań OZSK należy: zachęcanie fanów piłkarskich do kulturalnego kibicowania na stadionach, upowszechnianie sportu wśród społeczeństwa oraz promocja pozytywnego obrazu środowiska kibicowskiego w grupie dzieci i młodzieży. Dodatkowo, Ogólnopolski Związek Stowarzyszeń Kibiców działa na rzecz pomocy w kwestiach związanych z działalnością stadionową oraz rozwijania ruchu kibicowskiego w Polsce³⁹.

Podsumowanie

W niniejszej pracy przedstawiono analizę działalności ruchów społecznych na przykładzie piłkarskich ruchów kibicowskich. Omówienie powyższe potwierdza, jak istotnym aspektem życia publicznego są ruchy społeczne. Koncentracja na działalności piłkarskich ruchów kibicowskich w Polsce jest głównym punktem opisanych zjawisk. Zaprezentowana wielowymiarowa działalność ruchów kibicowskich – związana z kwestiami kibicowskimi oraz działalnością

³⁸ R. Kossakowski, dz. cyt., s. 134.

³⁹ <https://rejestr.io/krs/352570/ogolnopolnski-zwiazek-stowarzyszen-kibicow>, dostęp: 12.06.2020.

pozakibicowską (często dotycząca akcji charytatywnych lub skoncentrowana na działalności chuligańskiej) daje możliwość lepszego zapoznania się z danym tematem. Tym samym istnieje możliwość oceny działalności ruchów kibicowskich w wielu wymiarach. Istotną kwestią jest, aby promowane były: idea bezpiecznego kibicowania oraz inne pozytywne aspekty działalności kibiców. Ewolucja ruchu kibicowskiego w Polsce daje możliwość współpracy różnych podmiotów z tą grupą społeczną na rzecz dobra wspólnego. Wypracowanie odpowiednich wytycznych i zasad zapewnia możliwość wyłącznie pozytywnych korzyści wynikających z działalności tego środowiska.

Chcąc ukazać obszar działalności ruchów kibicowskich zostało szczegółowo przeanalizowane zjawisko chuligaństwa stadionowego i pozastadionowego. Przybliżona została również pozytywna działalność ruchów kibicowskich skupiona na organizacji życia kibicowskiego oraz akcji charytatywnych i patriotycznych prowadzonych przez kibiców. Należy stanowczo zwalczać chuligańską działalność ruchów kibicowskich oraz pamiętać, że kibice to bardzo zróżnicowana grupa i nie każdy kibic to chuligan. Rozróżnienie tych dwóch grup zapewnia możliwość dostrzeżenia także pozytywów wynikających z funkcjonowania grup kibicowskich. Ruchy kibicowskie mają istotny wpływ na kreowanie wizerunku danego klubu piłkarskiego i ideę kibicowania w społeczeństwie.

Zrozumienie wielowymiarowej działalności ruchów kibicowskich stanowi wyzwanie dla społeczeństwa. Należy pamiętać o pozytywnej działalności kibiców, a nie ukazywać jedynie chuligańskie indycenty i działalność przestępczą tych grup. Ważną kwestią jest fakt, że dla prawdziwego kibica najważniejsze jest dobro klubu, zaś osoby związane z grupami przestępczymi, które powstały przy konkretnych klubach piłkarskich nie mają nic wspólnego ze sportem i zjawiskiem kibicowania. Należy pracować nad tym, aby odpowiednie działania i współpraca zarówno: władz, służb, jak i kibiców zmierzały to definitywnego rozdzielenia tych dwóch grup skupionych wokół poszczególnych ruchów kibicowskich.

Bibliografia

Literatura:

Castells M., Galaktyka Internetu. Refleksje nad Internetem, biznesem i społeczeństwem, Poznań 2003.

- Chlebowicz P., Przemoc stadionowa w ocenie prawnokarnej, „Prokuratura i Prawo” 2006, nr 1.
- Czop A., Juszczak A., Geneza i ewolucja subkultury pseudokibiców jako ważnego determinantu zagrożenia przestępczością w aglomeracjach, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis Studia de Securitate et Educatione Civili”, 2017, nr 7.
- Grodecki M., Życie po meczu, Warszawa 2018.
- Jadczak S., Wisła w ogniu. Jak bandyci ukradli Wisłę Kraków, Kraków 2019.
- Janus T., Przemiany w środowisku kibiców sportowych, Warszawa 2013.
- Janus T., Zjawisko agresji w widowiskach sportowych. Ocena i charakterystyka, Warszawa 2014.
- Kossakowski R., Od chuliganów do aktywistów? Polscy kibice i zmiana społeczna, Kraków 2017.
- Kozdrowski S., „Ustawka” pseudokibiców piłkarskich. Profil uczestnika, „Zagadnienia społeczne” 2016, nr 1.
- Marczewska-Rytko M., Kategoria nowych ruchów społecznych w wybranych ujęciach teoretycznych, [w:] Ideologie, doktryny, ruchy społeczne i polityczne. Wybrane problemy, red. M. Marczewska-Rytko, W. Ziętara, Lublin 2015.
- Olszewski E., Ruch społeczny-ruch polityczny. Analiza terminologiczna, [w:] Ideologie, doktryny, ruchy społeczne i polityczne. Wybrane problemy, red. M. Marczewska-Rytko, W. Ziętara, Lublin 2015.
- Piotrowski P., Chuligani a kultura futbolu w Polsce, Warszawa 2012.
- Piotrowski P., Szalikowcy. o zachowaniach dewiacyjnych kibiców sportowych, Toruń 2000.
- Sahaj T., Aktywność stadionowa kibicowskich grup „Ultras” jako przejaw specyficznej komunikacji społecznej, „Kultura i społeczeństwo”, 2012, nr 3.
- Sahaj T., Kibice i pseudokibice – analiza zjawiska chuligaństwa stadionowego, „Sport Wyczynowy” 2002, nr 7-8.
- Spaaij R., Understanding football hooliganism: a comparison of six Western European football clubs, Amsterdam 2006.
- Szczepański J., Elementarne pojęcia socjologii, Warszawa 1970.
- Ziętara W., Struktury sieciowe europejskiego ruchu politycznego Zielonych, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska Lublin – Polonia” 2017, nr 24.
- Ziętara W., Teoria sieci międzynarodowych organizacji ruchów politycznych w erze Internetu, „Facta Simonidis” 2019, nr 1.
- Zimniak R., Przestępczość stadionowa – stara Hydra, nowe głowy, „Studia Prawnicze. Rozprawy i materiały” 2017, nr 1.

Netografia:

- Agresja, <http://sjp.pwn.pl/slownik/2549085/agresja>, dostęp: 20.04.2020.
- Film dokumentalny: Duma, wiara, lojalność, reż. E.Trzcieliński, prod. Habitaton 2019, <https://www.youtube.com/watch?v=o3sxVaynMdk>, dostęp: 20.06.2021.

- <http://www.koroniarze.pl/felietony/item/463-ruch-kibicowski-w-polsce-okiem-pana-gie-cz-1.html>, dostęp: 16.02.2020.
- <https://plus.gloswielkopolski.pl/fani-przechylaja-sie-w-strone-srodowiska-narodowego-i-antysystemowego-jak-kibice-zaangazowali-sie-w-polityke/ar/c1-14957530>, dostęp: 26.05.2020.
- <https://rejestr.io/krs/352570/ogolnopolski-zwiazek-stowarzyszen-kibicow>, dostęp: 12.06.2020.
- <https://sportowy24.pl/od-manifestacji-antekomunistycznych-po-wojne-z-tuskiem-czy-protesty-przeciw-uchodzcom-i-lgbt-jak-polityka-wdarla-sie-do-swiata/ga/c2-14952872>, dostęp: 26.05.2020.
- Kossakowski R., Raport grantu badawczego finansowanego w ramach UEFA Research Grant Programme, „Bezprecedensowy proces cywilizowania? Społeczna ewaluacja programu „Kibice Razem” w Polsce 2015-2016”, file:///C:/Users/admin/Downloads/UEFA_Raport_POL2528.pdf, dostęp: 20.06.2020.
- Reportaż śledczy: S. Jadcak, M. Fui, Rządziłem gangiem kiboli, [w:] Superwizjer TVN, 2020, odc. 1185, https://www.youtube.com/watch?v=nQMJAawGR_jU, dostęp: 20.06.2021.

Jakub Wronka

Polonistyka antropologiczno-kulturowa
Uniwersytet Jagielloński w Krakowie
jakub.wronka@student.uj.edu.pl

KOMUDA-GATE – REFLEKSJA NA TEMAT TEORII INTERPRETACJI TEKSTÓW KULTURY

*The Komuda-gate – thoughts on the theory of interpretation
of cultural texts*

Streszczenie

W artykule autor porusza kwestię burzy interpretacyjnej wynikłej po publikacji opowiadania J. Komudy. Kwestionując wiodące interpretacje, autor przedstawia własne refleksje dotyczące natury interpretacji tekstów kultury, w oparciu o autorytet takich badaczy jak U. Eco, M. P. Markowski, H. Markiewicz, E. D. Hirsh czy S. Lem. W odniesieniu do teorii „tolerancji represywnej” H. Marcuse’a, autor formułuje tezę o istnieniu selektywnej interpretacji tekstów kultury, opartej w koncepcji „poprawności politycznej”, która jego zdaniem wikła kulturoznawstwo w niepotrzebną „przepychankę” ideologiczną.

Słowa kluczowe: teoria interpretacji, tolerancja represywna, fantastyka, fikcja, studia kulturowe

Summary

In the article, the author raises the issue of the interpretative storm resulting from the publication of J. Komuda’s story. Questioning the leading interpretations, the author presents his own reflections on the nature of interpretation

of cultural texts, based on the authority of such researchers as U. Eco, M. P. Markowski, H. Markiewicz, E. D. Hirsh or S. Lem. With reference to H. Marcuse's theory of "repressive tolerance", the author formulates a thesis about the existence of a selective interpretation of the texts of culture, based on the concept of "political correctness", which, in his opinion, entangles cultural studies into an unnecessary ideological "pushing".

Key words: theory of interpretation, repressive tolerance, fantasy, fiction, cultural studies

Wstęp

W roku ubiegłym, w środowisku polskiej fantastyki, zarówno wśród autorów jak i fanów oraz czytelników, pojawiła się zażarta dyskusja dotycząca jednego z opowiadań Jacka Komudy, opublikowanego w numerze lipcowym w czasopiśmie „Nowa Fantastyka”¹. Publicystyczno-fanowski dyskurs, prowadzony zarówno na portalach społecznościowych (Facebook², Twitter³) oraz poprzez wpisy na blogach czytelnich (agnieszka.kazak⁴, Matka Przełożona⁵, Wariatka Wśród Książek⁶, SeCzytam⁷, Czytadela⁸) orbitował wokół dwóch zasadniczych problemów – homofobicznej nagonki wpisanej w samo opowiadanie oraz uprawomocnienia takiej interpretacji lub braku takowego umocowania. Gwałtowna i burzliwa dyskusja wygasła jednak w polskim środowisku fantastycznym w ciągu kilku miesięcy, jednak jej skutki w postaci refleksji na temat konkretyzacji światotwórczej, roli fikcji i fantastyki w literaturze oraz

¹ J. Komuda *Dalanie, będziesz ćwiartowany!* „Nowa Fantastyka” 2020, nr 7, s. 17-28.

² Wpisy Jacka Dehnela, Piotra Tarczyńskiego, oraz Bartłomieja Dzika będąc przytaczane w dalszej części artykułu.

³ Posty Karoliny Fedyk i Jacka Piekary będąc przytaczane w dalszej części artykułu.

⁴ <https://agnieszkazak.com/2020/07/13/dyskusja-wokol-dalanie/>, dostęp: 17.09.2020.

⁵ <https://matkaprzezona.wordpress.com/2020/07/04/kolejny-kalszkwal-czyli-jacek-komuda-nowa-fantastyka-i-homofobia-mysli-luzem/>, dostęp: 17.09.2020.

⁶ <https://wariatkawsrodksiazek.blog/2020/08/07/afera-niefantastyczna-moje-odczucia-na-temat-opowiadania-jacka-komudy-dalanie-bedziesz-cwiartowany-i-poklosia-tego-co-przynioslo-jego-opublikowanie/>, dostęp: 17.09.2020.

⁷ <http://seczytam.blogspot.com/2020/07/komudagate-czyli-gownoburza-w-szkłance.html>, dostęp: 18.09.2020.

⁸ <https://czytadela.com.pl/spalic-komude/>, dostęp: 18.09.2020.

w końcu, uprawomocnienia interpretacji (tematu najbardziej interesującego) widoczne są do dzisiaj: co jakiś czas powracając w dyskusjach fanów.

Dyskurs ten stał się punktem wyjścia i inspiracją do napisania niniejszego artykułu i wygłoszenia referatu podczas konferencji Popkultura – poza kontekstem⁹. Artykuł ten jest rozwinięciem tez przedstawionych w referacie. Celem zarówno wystąpienia jak i artykułu, jest refleksja nad ars interpretandi: jej uprawomocnieniem; zarówno w dyskursie akademickim jak i poza nim oraz najlepszą metodą, skuteczną przy analizie interpretacyjnej tekstów kultury, będących tekstami narracyjnymi, nie tylko fantastycznych¹⁰.

Punktem wyjścia dla przedstawionych refleksji będzie opowiadanie Jacka Komudy *Dalanie, będziesz ćwiartowany!* oraz posty Jacka Dehnela¹¹ oraz Piotra Tarczyńskiego¹², interpretujące i wyznaczające kierunek dla kolejnych internetowych (choć nie wszystkich) odczytań utworu. Następnie przejdę do zarysowania pewnych, moim zdaniem interesujących, modeli postępowania interpretacyjnego w ramach klasycznej teorii literatury, by potem przejść do post-klasycznej teorii, ze szczególnym uwzględnieniem współczesnych teorii transkulturalności i konkretyzacji oraz pojęcia immersji. Na zakończenie poruszę w tym kontekście problem „tolerancji represywnej”¹³ oraz powrócę na chwilę do początkowej dyskusji publicystyczno-fanowskiej wokół opowiadania, przypominając list otwarty z „Harper's Magazine” z dnia 7 lipca 2020 dotyczący właśnie problemu tolerancji oraz otwartości w dyskursach oraz debatach współczesnej kultury¹⁴.

⁹ Konferencja *Popkultura – poza kontekstem* została zorganizowana przez Koło Naukowe Medialno-Popkulturowe „Produktywni” studentów Uniwersytetu Marii Skłodowskiej-Curie w Lublinie, 6 listopada 2020 r.

¹⁰ Nie można bowiem ignorować podobieństw między wszelkimi formami narracyjnymi (lub też fabulocentrycznymi) na przestrzeni wielu mediów. Podobieństwa te, ujmowane w ramach transmedialności, pozwalają potraktować poszczególne teksty kultury jako jeden zbiór tekstów skoncentrowanych w swej strukturze wokół bądź fabuły (*plot-centered*) lub świata (*world-centered*), a zatem możliwym jest wykształcenie metod interpretacji oraz narzędzi uniwersalnych przy studiach zarówno nad literaturą, czy filmem lub grą wideo.

¹¹ Post Jacka Dehnela: <https://www.facebook.com/jacek.dehnel/posts/10158605758934914>, dostęp: 15.07.2020.

¹² Post Piotra Tarczyńskiego: <https://www.facebook.com/piotr.tarczynski.7/posts/10220784471015788>, dostęp: 15.07.2020.

¹³ H. Marcuse *Repressive tolerance*, [w:] *A critique of pure tolerance* autor zbiorowy, Boston 1970, s. 81-123.

¹⁴ Niezwykłym zbiegiem okoliczności wydaje się fakt, że „burzę” wokół opowiadania Komudy rozpoczęły wpis Karoliny Fedyk oraz duetu Tarczyński-Dehnel 4 lipca, a list otwarty intelektualistów w „Harper's Magazine” pojawił się dnia 7 lipca.

Wyjaśnienia może wymagać fakt, iż interpretację amatorską, internetową i publicystyczną analizuję w ramach akademickiej teorii literatury. Może się wydawać, że dyskursów oraz zjawisk kultury popularnej (czy w tym przypadku internetowej) nie należy badać za pomocą narzędzi i metod, tradycyjnie zarezerwowanych dla tzw. kultury wysokiej”, w tym przypadku również akademickiej sfery dyskursu teoretycznoliterackiego. Nie zgadzam się z takim rozgraniczeniem (a w szczególności z tendencyjnym i dyskryminującym paradygmatem rozdzielającym kulturę na niższą i wyższą). Sądzę również, że zjawiska pozostające w sferze oddziaływania kultury sieciowej oraz dyskusji fanowskich jak najbardziej można analizować za pomocą narzędzi akademickiej refleksji; uważam również, że bez znaczenia jest fakt pojawienia się i bytowania analizowanych w artykule interpretacji w sferze Internetu; jeśli owe odczytania zyskały rozgłos oraz wpłynęły na powszechny odbiór opowiadania Komudy pozostają zjawiskiem literackim, podobnie jak samo opowiadanie.

Refleksje nad ars interpretandi

Opowiadanie Dalianie, będziesz ćwiartowany! liczy sobie 12 stron i 10 rozdziałów. W takiej niewielkiej objętościowo przestrzeni Komuda zawarł zadziwiająco wiele akcji, przy skromnej dość opisowej części. Prezentowany świat jest dość ubogi (choć poznajemy co najmniej cztery różne lokacje), autor niewiele miejsca poświęca na rozbudowane opisy przyrody czy stosunków społecznych. Te ostatnie prezentowane są raczej z punktu widzenia postaci, zarówno Daliana jak i Jaksy, przez co stają się one subiektywnymi odczuciami bohaterów, przesianymi przez sito ich własnych przekonań i uprzedzeń (bowiem żaden z nich nie jest od nich wolny); choć Komuda decyduje się na zastosowanie narracji auktorialnej, nie korzysta z pełni jej możliwości. Zdecydowanie widać chęć zajęcia czytelnika wartką akcją i ciągłą pogonią lub walką, zamiast oczarować go rozbudowanym, tętniącym życiem światem. Przeniesienie ciężaru narracji z warstwy opisowej na akcję jest zrozumiałe, biorąc pod uwagę ograniczenia opowiadania. Jednocześnie świat opowiadania nie funkcjonuje samodzielnie: jest częścią większego świata Jassy, stworzonego na potrzeby jeszcze innych dzieł Komudy. Jako jedynie rozszerzenie istniejących wcześniej powieści, Dalianie, ...! nie ma za zadanie wprowadzać odbiorcy w doświadczanie świata, lecz raczej relacjonuje kolejne wydarzenia, od czasu do czasu ubarwiając je

opisem. Jednak nie da się uniknąć wrażenia, że fabularnie autor oparł się na sztuczce „deus ex machina”; kolejne pojawiające się problemy przed postaciami są rozwiązywane nagle i w sposób przypadkowy, a nie w oparciu o dotychczasowe wydarzenia. Również zakończenie może okazać się rozczarowujące a ostateczna konfrontacja nie przynosi zaskoczenia, walka lędziców na statku taurydaków okazuje się przewidywalna. „Happy end” oraz zamknięcie całej historii, w pozwalającej (przynajmniej teoretycznie) na kontynuację formie, sprawia, że czytelnik zostaje wrzucony w wir szybko następujących po sobie wydarzeń, które równie gwałtownie zostają zakończone. W warstwie światotwórczej opowiadanie jest ciekawe, choć stylistycznie i strukturalnie może pozostawiać wiele do życzenia, z uwagi na sensacyjną budowę. Również dialogi wydają się „drewniane” i często niepotrzebne. O wiele ciekawiej prezentują się przemyślenia i refleksje postaci, bowiem to one są faktycznie odpowiedzialne za kreowanie świata. Zderzenie ze sobą dwóch całkowicie przeciwstawnych postaw światopoglądowych, Daliana i Jaksy oraz jego kompani, daje Komudzie nie tylko jedyną możliwość zaprezentowania świata Jassy w szerszej perspektywie, ale również tworzy ważny dla samego opowiadania konflikt ideologiczny, który stanowi również oś dyskusji Internetowej.

W samej interpretacji opowiadania niewiele można napisać, gdyż jak wspominałem opowiadanie napakowane jest akcją; nie pozostawia ona miejsca na zaprezentowanie szerokiego spektrum społecznych zjawisk, które w perspektywie konfliktu fundującego fabularnie Dalianie, ...! są niezwykle ważne. Najciekawiej prezentują się przemyślenia oraz monologi wewnętrzne postaci, Daliana oraz Jaksy; to właśnie z nich czytelnik poznaje skomplikowaną sytuację w jakiej znajdują się bohaterowie i to właśnie one pozwalają na, choć w niewielkim stopniu, immersywny akt odbioru, którą Krzysztof K. Maj definiuje jako: „zanurzenie, zagłębienie czy pograżenie, jednak metaforycznie opisująca pewien szczególny akt odbioru, polegający na zatraceniu się w świecie narracji”¹⁵. Owo zanurzenie może mieć miejsce wyłącznie w oparciu o myśli i emocje postaci. To właśnie one, podobnie jak szczątkowe opisy stosunków społecznych w Lendii, należy rozpatrzyć, co zresztą sugeruje sam Jacek Komuda¹⁶, również

¹⁵ K. M. Maj *Czas światoodczucia. Immersja jako nowa poetyka odbioru*, „Teksty Drugie” 2015, nr 5, s. 372.

¹⁶ J. Komuda *Jak zostałem homofobem*, „Do Rzeczy” 2020, nr 29, s. 14-19; <https://polskie-radio24.pl/130/5925/Artykul/2551972,Nowa-Fantastyka-przepasza-srodowiska-LGBT-Jacek-Komuda-ja-nie-zamierzam-nikogo-przepaszac>, dostęp: 16.10.2020.

poprzez odwołanie do świata rzeczywistego i panującego w nim stosunku do społeczności osób nieheteronormatywnych¹⁷.

Konflikt fundujący historię oparty jest na zderzeniu dwóch, skrajnie odmiennych postaw światopoglądowych; krytycznej i popierającej zasady panujące w królestwie Lendii. Lendia jest krajem silnie związanym z religią, analogicznie do królestw średniowiecznej Europy¹⁸, prawa kanoniczne, zwane Prawami Praojca, są jednocześnie normami religijnymi i prawnymi. Nie realizują one postulatów egalitarystycznych, lecz odzwierciedlają silnie religijne postawy mieszkańców krainy. Piętnują zdecydowanie również homoseksualizm, dlatego też główny bohater postanawia uciec ze swojej ojczyzny, gdzie jest prześladowany, do innego kraju, w swoim wyobrażeniu pięknego i demokratycznego. Opozycyjnie do Daliana świat widzi Jaksa, głównodowodzący pogoni za biegiem. Dla niego, pogwałcenie praw Praojca jest największą zbrodnią – bluźnierstwem, jednak posiada również osobiste motywy pchające go do poszukiwania Daliana – Getko, partner tytułowego bohatera, porwał jakoby syna Jaksy. Obaj zatem nie tylko nienawidzą siebie wzajemnie, jako że są personifikacjami znienawidzonych porządków prawnych, ale również ze względu na osobiste urazy. Podobnie jak Jaksa nienawidzi taurydyków ze względu na swoje o nich wyobrażenia (jak np. nieludzkość kapłanów Taurydyki, ze względu na noszone przez nich zwierzęce maski, co w mniemaniu kompanów Jaksy usprawiedliwia ich mordowanie), podobnie Dalian nienawidzi mieszkańców Lendii (za ich wiarę i wyznawane zasady). Obaj osobistą urazę i krzywdę rzucają na całokształt społeczeństwa – w myśl zasady *pars pro toto* nienawidź do pojedynczych osób rzutowana zostaje na każdego innego przedstawiciela danej społeczności. Widać to wyraźnie w scenie, gdy Dalian przekracza rzekę – z pogardą myśli o religii, zwyczajach czy nawet rodzinach lendziców¹⁹ – wszystko co nie jest zgodne z jego światopoglądem okazuje się podłe, ohydne i złe. Analogicznie postępują kompani Jaksy. I choć obaj, Dalian i Jaksa, natrafiają na poszlaki wskazujące im, iż zdecydowany podział na Dobro i Zło nie funkcjonuje

¹⁷ Celowo nie korzystam tutaj ze skrótu LGBTQIA+, bowiem w świecie Jassy taki skrót nie istnieje, a zatem nie określa on faktycznego zbioru fikcyjnych postaw i osób, lecz stanowi semantyczną reprezentację wobec istniejących w naszym świecie, postawi i osób. Może być to mylące, więc w celu precyzyjniejszego terminu, w stosunku do świata Jassy korzystam z określenia „osoby nieheteronormatywne” lub „homoseksualne”.

¹⁸ Notka biograficzna J. Komudy wraz z krótkim objaśnieniem świata Jaksy, „Nowa Fantastyka” 2020, nr 7, s. 28.

¹⁹ J. Komuda, *Dalanie*, ..., s. 22.

należycie, to jednak nie zmieniają swoich przekonań. Boleśnie przekonuje się o tym zwłaszcza Dalian, gdy w końcu trafia do Taurydyki.

Motywy przewodnim opowiadania jest, moim zdaniem, problem ciągłej polaryzacji społecznej ze względu na różnice światopoglądowe, uprzedzenia oraz niemożność porozumienia się oraz zrozumienia Innego właśnie z uwagi na owe uprzedzenia. Komuda trafnie dostrzega mankamenty obu obozów ideologicznych, które zadufane we własnej nieomyślności, nawet nie starają się dostrzec pozytywnych stron oponenta. Dalian zaślepiony nienawiścią do Lendii, nawet nie próbuje wyjść na spotkanie z Innym by zrozumieć go i poznać; żyje we własnej bańce ideologicznej. I choć ciężko dziwić się jego nienawiści do praw panujących w fikcyjnym królestwie, to jednak ślepy wstręt do każdego jego mieszkańca nie pozwala nam utożsamić się z bohaterem i współczuć mu w jego nieszczęściu.

Komuda sam przyznaje, że opowiadanie jest „satyrą na panujące współcześnie w Polsce stosunki społeczne”²⁰. Wtłoczona w realia fantastycznego świata²¹ demaskuje zaślepienie jakim czasem padają przedstawiciele przeciwnych sobie obozów ideologicznych. Krzysztof M. Maj zauważa, że fikcyjne fabuły, w jakiegokolwiek formie przedstawione, poprzez metaforyzację, kreują nić łączącą oba światy, realny i fantastyczny.

„Zwracając się od pojedynczej postaci czy jej patetycznej historii ku światu jako przestrzeni zamieszkiwanej przez heterogeniczne społeczności, stwarza się szansę na dowartościowanie zupełnie innego zespołu problemów (...), odpowiadającemu ponowoczesnemu podejściu do reprezentowania świata społecznego”²².

W ramach przeprowadzanej konkretyzacji, czytelnik mierzy się z problemem nie tylko natury semantycznej, w ramach której musi przyporządkować reprezentacjom werbalnym (lub słownym) przedmiotów przedstawionym; ale również ideowej, bowiem w akcie czytania uzgodnieniu musi podlegać również różnica w postrzeganiu intelektualnym obu światów.

²⁰ J. Komuda, *Jak zostałem...*, s. 16.

²¹ W opowiadaniu mowa jest zarówno o olbrzymach jak i pojawia się bestia prawie mityczna w tamtym świecie. J. Komuda, *Dalanie*, ..., s. 23-24.

²² K. M. Maj, *Światotwórstwo w fantastyce. Od przedstawienia do zamieszkiwania*, Kraków 2019, s. 66.

Fakt, że publikacja opowiadania zbiegła się z haniebnymi wypowiedziami polityków na temat mniejszości seksualnych nie może jednak tak zdecydowanej reakcji cenzorskiej²³ usprawiedliwiać²⁴. Opowiadanie to pokazuje bowiem, że błędne jest tkwienie we własnej bańce informacyjno-ideologicznej (co czytni Jaksy), a zamykanie się na doświadczenie innego człowieka (a taki właśnie błąd popełnia Dalian przy spotkaniu z garbusem²⁵) prowadzi do zubożenia naszego własnego doświadczenia. Najboleśniej przekonuje się o tym Dalian, który z początku wydaje się być bohaterem pozytywnym, ale w toku opowiadania, przez swoją zapalczywą niechęć wobec wszystkiego co nie jest tożsame z jego światopoglądem, traci sympatię czytelnika.

Krytyka opowiadania w przestrzeni Internetowej rozpoczęły równocześnie zamieszczone posty Karoliny Fedyk na Twitterze²⁶ oraz Jacka Dehnela²⁷ i Piotra Tarczyńskiego²⁸. W obu przypadkach (posty Dehnela i Tarczyńskiego pojawiły się na Facebooku, oraz były wzajemnie przez nich udostępniane: traktując je zatem jako jedno zjawisko) opowiadanie Komudy określano jako „turbolechicki, homofobiczny rzyg”²⁹ oraz „napastowanie seksualne”³⁰. Wywołało to wielką i burzliwą dyskusję w środowisku zarówno fanów i czytelników fantastyki, ale również pisarzy (do tego wątku wróć). Dehnel wyznacza dość abstrakcyjną linię porównań wobec opowiadania pisząc: „Nowa Fantastyka” opublikowała współczesną wersję opowiadanka ze „Stuermera”

²³ Reakcja redakcji „Nowej Fantastyki” na krytykę przypomina samokrytykę (ros. Самокритика), wymuszane w okresie PRL „publiczne przyznanie się danej osoby do popełnionych lub przypisywanych jej błędów politycznych.” Cytat za: Zdzisław Zblewski *Czy komuniści się spowiadali? Rytuał samokrytyki w PRL-u*, [w:] <https://twojehistoria.pl/2018/04/08/czy-komunisci-sie-spowiadali-rytual-samokrytyki-w-prl-u/>, dostęp: 20.10. 2020.

²⁴ Zasadnym jest zaznaczyć, że sama „Nowa Fantastyka” oraz redaktor naczelny działu prozy zagranicznej, Marcin Zwierchowski, odnieśli się do owych zarzutów, stwierdzając, że opowiadanie oraz cały numer gotowe były do druku o wiele wcześniej, oraz niewiadomym im było, że pojawią się takie a nie inne wypowiedzi polityków. <https://www.facebook.com/NowaFantastyka/posts/10158635830379948>, dostęp: 18.10.2021.

²⁵ J. Komuda, *Dalanie*, ..., s. 22-23.

²⁶ Post Karoliny Fedyk <https://twitter.com/karigrafia/status/1279430204969156608>, dostęp: 18.10.2021.

²⁷ <https://www.facebook.com/jacek.dehnel/posts/10158605758934914>, dostęp: 15.07.2020.

²⁸ <https://www.facebook.com/piotr.tarczyński.7/posts/10220784471015788>, dostęp: 15.07.2020.

²⁹ <https://www.facebook.com/piotr.tarczyński.7/posts/10220784471015788>, dostęp: 15.07.2020.

³⁰ <https://twitter.com/karigrafia/status/1279430204969156608>, dostęp: 18.10.2021.

albo „Volkischer Beobachter”.³¹ W ten sposób wyznaczona linia interpretacji została szeroko podjęta, powtarzając, błędną tezę, „gej jest rozpasanym pedofilem”, który to motyw w samym opowiadaniu nigdy się nie pojawia.³² Owszem, Getko oskarżany jest o porwanie dzieci Lendziców, ale w samym tekście nie znajdujemy żadnych potwierdzających to fragmentów. Getko bowiem ginie za kulisami, nie istnieją żadne dowody na jego udział w porwaniu, co więcej, pedofilami jakoby mają być kapłani z Taurydyki, a nie Dalian czy Getko. Jedyne Taurydyjczyk, który faktycznie zabiera głos w opowiadaniu to garbus spotkany przez tytułowanego bohatera, który stwierdza jedynie: „oni miłują gładkich, miłych chłoptasiów”³³, co w odniesieniu do Daliana sugerować może co najwyżej homoseksualizm kapłanów Taurydyki (opisanych jako „czarni kapłani” co sugeruje raczej odniesienie do pedofilii wśród księży katolickich a nie gejów).

Zarówno Dehnel jak i Tarczyński zarzucają Komudzie, że w swoim opowiadaniu powieli krzywdzące stereotypy, ale nie wskazują żadnego z nich. I w samym takim odczytaniu nie byłoby nic złego, gdyby nie poparto teżę samą przynależnością Jacka Komudy do prawicowego obozu ideologicznego jako „ultraprawaka”³⁴. Tarczyński dostrzega bowiem w opowiadaniu manifest „turbolechickości” oraz „parasłowiańskości”³⁵; manifest nawołujący do krwawego rozprawienia się z gejami. Utożsamia postać Daliana z krzywdzącym stereotypem geja-pedofila. Problem polega na tym, że ów stereotyp, choćby i hiperbolizowany na potrzeby satyrycznego opowiadania, nie występuje w nim. Z kolei nienawiść Daliana do Lendii, absolutna i godna potępienia, jest umotywowana prześladowaniem. Nie zadano sobie jednak trudu z dostrzeżeniem braku podstawowej korelacji między zaserwowaną interpretacją a faktycznym opowiadaniem. Sam Jacek Komuda broni się na łamach tygodnika „Do Rzeczy” pisząc, iż tekst miał być: „pastiszem” oraz „prowokacją”³⁶.

³¹ <https://www.facebook.com/jacek.dehnel/posts/10158605758934914>, dostęp: 15.07.2020.

³² Tytułowy Dalian, oraz jego nieobecny przez całe opowiadanie partner Getko, zwany Pyszczkiem, są homoseksualistami, ale nie są pedofilami. Tymi są kapłani Taurydyki, dla których, w ramach opłaty za glejt przejazdowy oraz azyl, oferuje Getko, bez wiedzy samego Daliana.

³³ J. Komuda, *Dalanie*, ..., s. 23.

³⁴ <https://www.facebook.com/jacek.dehnel/posts/10158605758934914>, dostęp: 15.07.2020.

³⁵ <https://www.facebook.com/piotr.tarczyński.7/posts/10220784471015788>, dostęp: 15.07.2020.

³⁶ J. Komuda *Jak zostałem ...*, s. 16.

Doskonale całą sytuację podsumowuje „Smutna piosenka człowieka żadnego”³⁷ gdzie autorka nie tylko zwraca uwagę na bezsensowność dyskusji, ale również zdecydowanie piętnuje jej kształt. Dehnel zdaje się również żądać pewnej formy cenzorskiej kontroli twórczości publikowanej na łamach „Nowej Fantastyki”, w ramach poprawności politycznej:

„jeśli Polak jest kradnącym samochody Niemcom alkoholikiem, Żyd jest oszustem, knującym jak przejąć kontrolę nad światem zgodnie z protokołami Mędrców Syjonu, gej jest rozpasanym pedofilem, a czarny niepotrafiącym opanować żądzę tępy gwałcicielem białych niewiast – a redaktorowi nie dzwoni dzwoneczek, to może niech przerzuci się na inny zawód”³⁸.

Jednocześnie zauważa on, że „że bohater będący przedstawicielem mniejszości nie może mieć negatywnych cech? Odpowiadamy: może.”³⁹ Tarczyński z kolei popiera się autorytetem innych pisarzy fantastycznych: „jakoś nie przypominam sobie pogromowych fantazji u Dicka, Herberta, Lema, Bradbury’ego, LeGuina, Asimova czy Sapkowskiego”⁴⁰ wprowadzając swoich czytelników, nieobeznanych z twórczością tych pisarzy, w błąd. W powieści Philipa Dicka *Płyńcie łzy moje, rzekł policjant* przedstawiony jest świat skrajnej systemowej segregacji rasowej, gdzie osobom o czarnym kolorze skóry wolno posiadać wyłącznie jedno dziecko⁴¹; w opowiadaniu *Przedludzie* podobną nienawiścią darzone są dzieci, wobec których stosowana jest tzw. aborcja poporodowa⁴², a u Sapkowskiego, w całej sadze o wiedźminie, pogromy niełudzi, zarówno elfów jak i krasnoludów czy niziołków, pojawiają się co jakiś czas, a wielki Pogrom Rivijski kończy sage⁴³.

Homofobiczna jakoby nagonka wpisana w tekst Komudy nie wytrzymuje zatem konfrontacji z samym opowiadaniem; jest wyssana z palca. Podobnie rzecz się ma z mitem „rozpasanego geja” lansowanego przez Dehnela.

³⁷ <https://tenszy.blogspot.com/2020/07/smutna-piosenka-czowieka-zadnego.html>, dostęp: 17.09.2020.

³⁸ <https://www.facebook.com/jacek.dehnel/posts/10158605758934914>, dostęp: 15.07.2020.

³⁹ <https://www.facebook.com/jacek.dehnel/posts/10158605758934914>, dostęp: 15.07.2020.

⁴⁰ <https://www.facebook.com/piotr.tarczyński.7/posts/10220784471015788>, dostęp: 15.07.2020.

⁴¹ Ph. K. Dick *Płyńcie łzy moje, rzekł policjant* tł. Z. Królicki, Poznań 1996.

⁴² Ph. K. Dick *Przedludzie*, [w:] *Ostatni Pan i Władca* tł. L. Jęczynek, Warszawa 1990.

⁴³ A. Sapkowski *Wieża Jaskółki* cykl o Gerdzie z Rivii, t. 6, Warszawa 2010.

Taka postać nie istnieje w opowiadaniu, jedynie Getko wedle swoich morderców, Skandigów „za mocno się przystawiał”⁴⁴, jest to jednak relacja z drugiej ręki i do tego nieprawomocna, siepacze próbują w ten sposób usprawiedliwić mord i kradzież. Wszelkie pejoratywy skierowane ku uciekinierom funkcjonują wyłącznie jako domysły i przesady samych postaci, co należy odczytywać jako element kreacji świata przedstawionego a nie konotacje do rzeczywistości. A nawet jeśli, to są jednocześnie krytyką stereotypowego, uprzedzonego myślenia, które konsekwentnie zamyka się na doświadczenie inności. Odwołując się w tym momencie do koncepcji Romana Ingardena, czyli quasi-sądów, można z całą pewnością wykluczyć bezpośrednie konotowanie sytuacji społecznej w Polsce przez świat przedstawiony Jassy. Fikcyjność świata przedstawionego, w tym jego fantastyczność ujawniająca się choćby wspomnieniem minionej w Lendii wojny z olbrzymami⁴⁵, oraz jego autonomiczność zmuszają do odczytywania opowiadania jako zmetaforyzowanej rzeczywistości realnej, lecz nie będącej jej odbiciem. Warto tutaj powołać się na współcześnie rozumiane zjawisko konkretyzacji, które Krzysztof M. Maj tak opisuje:

„(...) teksty tworzą światy, które umysł rozpoznaje jako poznawczo tożsame ze światem, z którym uprzednio jest zaznajomiony (...) odbiorcy (światów fikcjonalnych) czy użytkownicy (światów wirtualnych) tworzą w akcie odbioru umysłowe reprezentacje niemające wiele wspólnego z przedstawieniami artystycznymi, ale będące fuzją wiedzy o świecie zawartą w danym tekście z wiedzą empiryczną. W obydwu jednak przypadkach nie powstają światy przedstawione, a raczej złożone układy dynamicznie zmieniających się przedstawień (...)”⁴⁶.

Konkretyzacja taka to zatem nic innego, jak subiektywne, relatywne i immersywne odzyskanie tekstu, w akcie którego „białe plamy” podlegają wypełnieniu w oparciu o doświadczenia własne czytelnika. Takiej konkretyzacji podlega również tekst Komudy; Dehnel i Tarczyński (oraz powtarzający ich tezy o homofobiczności opowiadania) traktują ją jednak jako obiektywnie prawdziwą interpretację, nie uświadamiając sobie jak wiele z własnego doświadczenia lub uprzedzeń czy przeżyć transponują do tekstu. Najpoważniejszym błędem

⁴⁴ J. Komuda, *Dalanie, ...!*, s. 25.

⁴⁵ Tamże, s. 23.

⁴⁶ K. M. Maj, *Światotwórczość w fantastyce...*, s. 135.

tych interpretacji jest zatem całkowita ślepotą na fakt wywodzący się z samej natury interpretacji, jako konstruowania znaczenia utworu, jednak będącego subiektywnym jego konkretyzowaniem. I choć jest to interpretacja spoza sfery akademickiej refleksji literaturoznawczej, to jej siła oddziaływania sprawia, że nie można stosować wobec niej taryfy ulgowej; interpretacja w zamyśle funkcjonująca w przestrzeni publicznej winna być bardziej przemyślana oraz w mniejszym stopniu wyrastać na emocjonalnej reakcji jej autora.

Należy jednakże nadmienić, iż nie neguję całkowicie interpretacji proponowanej przez duet Tarczyński-Dehnel, w tym nie neguje elementów homofobicznych w opowiadaniu ani sensu utożsamiania (przynajmniej w pewnym zakresie) Lendii z Polską i Tauridyki z Zachodem, lecz sądzę, że taka interpretacja winna być zakotwiczona w tekście, a nie we własnych domysłach interpretatora. Tym bardziej, że obaj panowie są pisarzami, więc można oczekiwać od nich większej wrażliwości na nadinterpretacje literatury czy tekstów kultury. Innymi słowy: interpretacja ta wyrasta na błędnych przesłankach już w samym odczytaniu tekstu, w znacznej mierze sugerując się nie tekstem, lecz kontekstem politycznym oraz wyobrażeniami autorów interpretacji dotyczącymi potencjalnych uprzedzeń J. Komudy. Choć w samej swojej istocie interpretacja jest subiektywna wobec tekstu, powinna wyrastać jednak w oparciu o analizowany przez interpretatora tekst

Interpretacja tekstu kultury, lub ściślej tekstu literackiego, nie może być determinowana wyłącznie uprzedzeniami jej autora wobec tekstu, ani nie powinna nic do owego tekstu dopisywać. Michał Paweł Markowski doskonale podsumował zadania stojące przed teorią interpretacji formułując jej cztery podstawowe założenia: „a) czy znaczenie istnieje obiektywnie czy subiektywnie, b) kto jest gwarantem prawdziwości interpretacji: świat czy podmiot, c) jakie są (jeśli są) granice interpretacyjnej swobody (czyli granice poznania), d) jakie są konsekwencje błędu interpretacyjnego?”⁴⁷. Na pierwsze założenie łatwo wszak odpowiedzieć, podążając za etymologią samego słowa „interpretacja” – oznacza ono przeniesienie tekstu z jednej przestrzeni na drugi, lub jak określa to sam Markowski „dekontekstualizacja”⁴⁸. Interpretacja w swoim założeniu nie może być obiektywna, dotyka ona bowiem tekstu artystycznego, który sam w sobie obiektywny nie jest i nie ma nawet takich aspiracji. Gorzej jednak jest

z kolejnymi założeniami, wobec których teoria interpretacji gubi się, pluralizując własne stanowiska. W istniejącym dzisiaj spektrum różnorodnych postaw wobec analizowanego tekstu trudno dopatrzeć się dominującej lub wiodącej szkoły interpretacyjnej; widoczne są raczej opozycyjne postawy, w ramach binarnego podziału na metody strukturalistyczne (jak np. hermeneutyka) i post-strukturalistyczne (np. dekonstrukcja). Ten podział bezpośrednio związany jest również z drugim założeniem Markowskiego, pytającym o „gwarant prawdziwości interpretacji”. Zwolennicy strukturalistycznego podejścia w badaniach nad literaturą skierują się ku badaniom związków między tekstami, co doskonale widoczne jest w badaniach komparatystycznych, z kolei post-strukturalizm oferuje skoncentrowanie uwagi na obszarach do tej pory pomijanych, co doskonale wykorzystuje krytyka feministyczna czy studia genderowe. Każda jednak z postaw sama siebie uznaje za prawdziwą, co widoczne było również w interpretacjach Tarczyńskiego i Dehnela, którzy bezkrytycznie uznawali swoje zdanie dotyczące opowiadania Komudy za najprawdziwsze. Sam ten fakt oczywiście nie neguje ich interpretacji, ale spór o prawdziwość interpretacji nie rozwiązany w ramach akademickiego dyskursu literaturoznawczego przeniósł się również do sfery kultury popularnej i dyskursu publicystyczno-amatorskiego.

Założenie istnienia „granic interpretacyjnej swobody” jest również interesujące, zakłada bowiem albo interpretację nieograniczoną (J. Pierce) albo ograniczoną (U. Eco). Moim zdaniem, interpretacja tekstów kultury (a zatem również literatury) nie powinna opierać się na dowolności, lecz wyraźnie oddzielać znaczenia dodawane oraz napotkane. Umberto Eco wskazuje zdecydowanie na trzy podstawowe instancje kierujące interpretacją, jednocześnie zaznaczając ich równoważność. Są to *intentio operis* (intencja tekstu), *intentio auctoris* (intencja autora) oraz *intentio lectoris* (intencja czytelnika)⁴⁹. I choć Eco nie neguje instancji czytelnika jako niezwykle istotnej w konstytuowaniu znaczeń tekstu, to bardzo silnie podkreśla podmiotowość tekstu oraz jego autonomiczność w procesie interpretacji. Zwraca również uwagę na zabieg manipulacji tekstem, którego może użyć interpretator, zarówno nieświadomie jak i świadomie.

⁴⁷ M. P. Markowski *Interpretacja i literatura*, „Teksty Drugie” 2001, nr 5, s. 51.

⁴⁸ Tamże, s. 55.

⁴⁹ U. Eco *Interpretacja i historia*, [w:] *Interpretacja i nadinterpretacja*, praca zbiorowa, przeł. T. Bieroń, Kraków 2008, s. 30-31.

„W klasycznym sporze o interpretację stawiano pytanie, czy celem jest znalezienie w tekście tego, co autor zamierzał powiedzieć, czy też tego, co tekst mówi niezależnie od intencji autora. Dopiero uznawszy za słuszny drugi człon tej alternatywy, można zapytać, czy znajdujemy to, co tekst mówi mocą swej spójności i sytemu oznaczania, który go podbudowuje, czy też znajdujemy to, co znajdujemy, mocą swych własnych systemów oczekiwań”⁵⁰.

Warte podkreślenia jest ostatnie sformułowanie bolońskiego semiologa, jest to bowiem problem, który dotknął również Tarczyńskiego i Dehnela i spowodował całą aferę z opowiadaniem Jacka Komudy. Interpretator nie może bowiem wyzwolić się spod władzy swoich własnych przekonań czy uwarunkowań ideologicznych, ale nie powinno go to uprzedzać do tekstu. W przypadku uprzedzenia, interpretacja będzie bezwartościowa; nie zostanie poparta przykładami z tekstu ilustrującymi tezę, lecz wyłącznie własnymi wyobrażeniami interpretatora. Nie jest jednak możliwe osiągnąć absolutnego obiektywizmu interpretacyjnego. Jak zauważa Stanisław Lem:

„Fałszywe jest też mniemanie, jakoby emocje, które budzi w nas dzieło, a więc i będące ich kumulatywnym wynikiem oceny całościowe, dało się odpreparować od procesu odbioru i zawiesić wszelkie przeżycia wartościująco-afektywne, pragnąc dojść do stanu beznamiętności, który da czysto poznawczy wgląd w budowę dzieła, żadnymi już pasjami nie zmacony, a więc i niesubiektywny”⁵¹.

Subiektywny odbiór dzieła jest wpisany w samą naturę interpretacji jako osobistego odczytania utworu. Odbiór ten jednak nie może być dowolny, wbrew proponowanej przez między innymi przez Richarda Rorty’ego teorii dowolności użycia tekstu. Interpretacja winna dążyć do wyodrębnienia oraz podniesienia tych znaczeń tekstu jakie interpretator uzna za stosowne. Ważne jest jednak, by były to znaczenia zawarte w samym tekście, a nie przyniesione przez interpretatora. Eric Donald Hirsh stwierdza, iż „(...) istotą interpretacji jest zbudowanie z systemu znaków (w skrócie: „tekstu”) czegoś, co wykracza poza jego

fizyczną obecność.”⁵² Innymi słowy: celem interpretacji jest zbudować nowe znaczenie dla tekstu w oparciu o istniejący w tekście ciąg znaków lub symboli, korzystając z zawartego w tekście zestawu pojęciowego oraz wszelkich konotacji semiotycznych możliwych do wytworzenia. Obrazowo, choć ogólnie, opisuje to ponownie Lem:

„Są one, jako znaki, zawsze reprezentacjami znaczeń. Lecz te znaczenia organizują się w całość samoistną, niejako wprost do pewnych zjawisk lub ich związków w „życiu” odniesioną, albo też wskazują w stronę jak gdyby względem „życiowej” odwrotną – bo w obszar łądów pojęciowych języka – nie same z siebie przecież, lecz dopiero potem, kiedy odbiorca, jak dziecko – zabawkę z klocków, dane elementy w określony sposób połączy. Jeśli je połączy niewłaściwie, powstanie coś takiego jak w pudełku z barwnymi klockami, których dziecko złożyć w obrazek nie umiało”⁵³.

Intencjonalizm tekstu jest również istotny w odnajdywaniu znaczeń w nim zawartych. Istotnym jest użycie słowa „odnajdywanie” interpretator nie tworzy bowiem tych znaczeń (kreuje je autor oraz rzeczywistość kulturowa w jakiej zarówno autor jak i interpretator funkcjonują) lecz je „odnajduje” i przyporządkowuje do innych przedmiotów znajdujących się poza tekstem. Intentio auctoris jest niezwykle ważne w procesie interpretacji tekstu i nie należy go ignorować, co stało się w przypadku odczytania opowiadania Komudy. Stwierdzenie, że opowiadanie jest „pastiszem” zobowiązuje interpretatora do choćby wzięcia pod uwagę zasad gatunkowych takiego tekstu (choć interpretator sam powinien dojrzeć w tekście przesłanki do podporządkowania gatunkowego tekstu). Na znaczenie podmiotu autorskiego w badaniach nad tekstem zwraca uwagę Henryk Markiewicz. Zauważa on, iż można rozróżnić autora jako osobę fizyczną oraz „wyodrębnić z całokształtu jego właściwości te dyspozycje, postawy i przekonania, które są istotne ze względu na rozpatrywaną wypowiedź – (...) osobowość twórczą”⁵⁴. Markiewicz rozwija oba koncepty podmiotów autorskich tekstu, zwracając uwagę, iż podmiot mówiący tekstu niekoniecznie

⁵² E. D. Hirsh *Trzy wymiary hermeneutyki*, [w:] *Współczesna teoria badań literackich za granicą*, oprac. H. Markiewicz, Kraków 1992, s. 128.

⁵³ S. Lem, *Filozofia ...*, s. 179.

⁵⁴ H. Markiewicz *Autor i narrator*, [w:] H. Markiewicz *Wymiary dzieła literackiego*, Kraków 1984, s. 74.

⁵⁰ U. Eco, *Nadinterpretowanie tekstów...*, s. 72.

⁵¹ S. Lem, *Filozofia przypadku. Literatura w świetle empirii*, Kraków 2002, s. 173.

musi być tożsamy z autorem fizycznym⁵⁵. Badacz pisze dalej: „Odrębność autora wewnętrznego i podmiotu tekstowego występuje (...) z wielką wyrazistością w licznych utworach literatury pięknej, w tych przede wszystkim, które posługują się fikcją.”⁵⁶ Oznacza to, mniej więcej, dokładnie to samo co głosi Roland Barthes w Śmierci autora, postulując zmianę w modelu myślenia o autorze, rozdzierając podmiot autorski na podmiot tekstu i autora fizycznego. Koncepcja ta, choć nie pionierska, to dzięki autorytetowi badacza, zrewolucjonizowała teorię interpretacji. Autor tekstu może mieć bowiem zupełnie inne przekonania niż podmiot tekstu⁵⁷. W przypadku interpretacji anachronicznych (historycznych) zadaniem interpretatora jest wyodrębnić z tekstu podmiot autorski, a następnie skonfrontować go z biografią autora fizycznego.

Ustrukturalizowana sieć powiązań konotujących kolejne znaczenia pozwala na, do pewnego stopnia dowolne, poruszanie się w gąszczu kulturowych reprezentacji i metafor. Dowolne konstruowanie znaczeń do symboli, choć zdecydowanie faworyzuje *intentio lectoris*, to jest działaniem prowadzącym w ślepy zaułek dla teorii kultury. Akceptacja dla takich praktyk prowadzi do absurdałnej sytuacji, kiedy każda interpretacja może zostać podważona każdym innym tekstem, jako, że nie istnieje instancja podtrzymująca poprawność jednej interpretacji. Hirsh pisze, że „(...) sens nie może wykraczać poza konwencjonalne możliwości semantycznie używanych symboli.”⁵⁸ Jeśli zgodzimy się, że tekst kultury (również tekst literacki) jest ograniczonym zbiorem znaków, napisanym przez Autora Modelowego⁵⁹ (niekoniecznie tożsamego z autorem fizycznym) to uzyskamy również ograniczony zbiór semiotycznych konotacji, jakie konstruować może tekst a za nim interpretator operujący wewnątrz owego zbioru. Oczywiście interpretator nie musi pozostawać w kręgu zaproponowanych przez tekst reprezentacji, lecz każde wyjście poza owe i włączenie

⁵⁵ Tożsamy rozumie się tutaj jako podobieństwo lub odpowiedniość cech psychicznych oraz postaw światopoglądowych.

⁵⁶ Tamże, s. 76.

⁵⁷ Jeśli bowiem utożsamimy podmiot tekstu z autorem fizycznym i scalimy ich poglądy, możemy omyłkowo wprowadzić do interpretacji tekstu poglądy lub idee nie znajdujące w tekście odbicia. Nieumiejętność oddzielenia podmiotu tekstu od autora fizycznego, gdy wymaga tego sytuacja, może skutkuje wieloma potencjalnymi omyłkami w interpretacji tekstu.

⁵⁸ E. D. Hirsh, *Trzy wymiary hermeneutyki*, s. 141.

⁵⁹ Termin zaproponowany przez Eco, jako instancja początkowa dowolnego tekstu. Przeciwnieństwo (lub raczej dopełnienie) Czytelnika Modelowego. Patr.: U. Eco *Czytelnik modelowy*, [w:] *Lector i fabula*, przeł. P. Salwa, Warszawa 1994, s. 72-96.

w obręb signife tekstu nowych signifiant powinno być usprawiedliwione, a przede wszystkim nie dowolne i arbitralne. Interpretator konstruując kolejne kręgi semiotyczne tekstu nie może ich nie zakotwiczyć w samym tekście, bowiem porzuca wtedy obszar interpretacji i wchodzi na terytorium przypuszczeń. Interpretacja tekstu zamienia się w interpretację rzeczywistości przy pomocy tekstu, a to zasadniczo jest zadaniem autora fizycznego.

Współczesne badania tekstów narracyjnych, zwłaszcza fantastycznych (lub w zależności od terminologii: fikcjonalnych lub spekulatywnych) przedstawia Krzysztof M. Maj w świetnej książce *Światotwórstwo w fantastyce*. Od przedstawienia do zamieszkiwania, w której to referuje on najnowsze dokonania „narratologii postklasycznej, czyli transmedialnej teorii narracji, rozpatrującej zjawiska narracyjne w oderwaniu od swoistości określonego medium i narosłych wokół badań nad nim metodologicznych idiosynkrazji.”⁶⁰ Najbardziej interesujące są, w perspektywie opowiadania Komudy, idee światoopowieści (ang. *storyworld*) oraz transfikcjonalności. Oba te terminy odnoszą się do konstruowania immersywnego doświadczenia światów fikcjonalnych, dokładnie takich jak świat Jassy w opowiadaniu *Dalanie*,...!

Światopowieść, jak zauważa sam Maj, jest nieprecyzyjnym terminem; próba spolszczenia angielskiego słowa *storyworld*, odnoszącego się nie tylko do fabuły czy tego, co klasyczne literaturoznawstwo polskie określa mianem świata przedstawionego, ale całości immanentnych cech rzeczywistości fikcjonalnej. Termin ten opisuje Marie-Laure Ryan jako: „dynamicznie rozwijającą się strukturę sytuacji”⁶¹, co rozumieć należy jako przestrzeń i fabułę rozgrywającą się w czasie. W opowiadaniu Komudy na te cechy składają się aktualnie funkcjonujące układy społeczno-polityczne Lendii i Taurydyki, historyczne i mitologiczne tło opowiadania, niedostępne bezpośrednio dla czytelnika (która składają się właśnie na transfikcjonalność) oraz osobiste przemyślenia bohaterów. Opowiadania jednak jest ubogie w te cechy; Komuda skupia się na sensacyjnej fabule, niż budowaniu szerokiego spektrum powiązań wewnątrz

⁶⁰ K. M. Maj *Światotwórstwo w fantastyce*..., s. 13.

⁶¹ „Storyworld is a concept that makes a lot of intuitive sense, but it is very difficult to define in theoretically rigorous way. *World* suggest a space, but *story* is a sequence of events that develops in time. If we conceive of storyworld as mental representations built during the reading (viewing, playing, among others) of a narrative text they are not static containers for the objects mentioned in the story but rather dynamic models of evolving situations.” M. L. Ryan *Transmedial Storytelling and Transfictionality* „Poetics Today” 2013, nr 34, s. 364.

świata.⁶² Mimo to jednak dostrzec można szerszy zamysł tworzenia fantastycznego uniwersum, funkcjonującego nie tylko na kartach powieści ale również w innych tekstach. Szersze spojrzenie na świat fikcyjny odnajdujemy w innych jego powieściach. Tym właśnie, między innymi, jest transfikcjonalność, która jest rozszerzeniem fikcyjnego świata poza pierwotny tekst fundujący. Krzysztof M. Maj zauważa celnie, że „w literaturze można wskazać przypadki fikcyjnych światów rozleglejszych niż ich pojedyncze instancje fabularne”⁶³. Jest to wyraźne w przypadku świata Jassy, który jest uniwersum zarówno dwóch powieści Komudy jak i rzeczzonego opowiadania. To właśnie w tych powieściach czytelnik odnaleźć może cały szereg uwarunkowań społeczno-politycznych, które zaledwie zarysowane zostają w opowiadaniu. Założenie, zgodne z tezą Eco o Czytelniku Modelowym, iż interpretator zaznajomiony będzie z całością kształtem twórczości w ramach danego uniwersum może wydawać się naiwne, zwłaszcza wobec interpretacji niebędących pracą akademicką; jednakże nieznamość z kolei prowadzi do błędów interpretacji, wyszczególnionych przez Markowskiego.

Takie konsekwencje błędu interpretatora dostrzec można w całej aferze nazwanej Komuda-gate. Tarczyński i Dehnel zapominają o podstawowym założeniu (a raczej zasadzie), nierozłącznie związanej z dziełami fantastyki, która „oczekuje od czytelnika „willing suspension of disbelief” (Coleridge), świadomego zawieszenia sceptycyzmu”⁶⁴. Jest to element immersji w akcie czytania, pozwalający nie tylko na „wczucie się” w świat fikcji, ale również wymagany do jego zrozumienia. Bez „zawieszenia sceptycyzmu” każda lektura fantastyczna wiązałaby się z dysonansem poznawczym: wiemy, że nie istnieje magia czy olbrzymy, a w dziele są one opisane. W modelu Eco, Czytelnik Modelowy, świadomie odrzuca pewne własne przekonania w ramach poetyckiej gry, jaką podejmuje narrator z czytelnikiem. Błędy interpretatora mogą dotyczyć nie tylko samej struktury fabularnej tekstu (włącznie z zakresem wiedzy teoretycznej związanej ze światem dzieła), ale również przestrzeni moralno-etycznej. By uniknąć takiego błędu należy nie tylko brać pod uwagę własne przekonania, (których jak wskazuje Lem nie da się całkowicie pozbyć), ale również

⁶² Jest to zrozumiałe, z uwagi na ograniczenia formy opowiadania oraz istnienie innych dzieł Komudy, które szerzej i dokładniej opisują świat Jassy, w ramach formy tym razem powieściowej, patrz Jaksa (2018) raz Jaksa. *Bies idzie za mną* (2019).

⁶³ K. M. Maj, dz. cyt., s. 56.

⁶⁴ V. Graaf, *Homo futururus. Analiza współczesnej science fiction...*, s. 16.

wewnętrzne quasi-sądy tekstu, a następnie wzajemnie je ze sobą skonfrontować. Immersja oraz zachowawczość wobec wewnętrznych praw światopowieści nie mogą nie być stosowane przy interpretacji literatury fantastycznej.

Interpretacje Tarczyńskiego i Dehnela są moim zdaniem „naciągane” i charakteryzują się swoistym „myśleniem życzeniowym”. I choć nie uważam ich za „dobre”, to jednak nie neguję ich całkowicie: Komuda faktycznie powieliła krzywdzący stereotyp „rozpasanego geja”, ale robi to w formie hiperbolizowanej, jednocześnie powielając stereotypy o toksycznej męskości i fanatycznej wierze. Jednak konsekwencje tych zaproponowanych linii interpretacji, podchwytanych przez wiele internetowych blogów dotyczących literatury, są o wiele zbyt daleko idące, by móc je całkowicie zignorować. Pokazuje to jednocześnie siłę jaką może rozporządzać interpretator: siłę której musi być on świadomy i rozporządzać nią rozsądnie.

Herbert Marcuse w eseju *Repressive Tolerance* przedstawia tezę o odwróceniu paradygmatu tolerancji w stosunku do grup i postaw stanowiących antynomie postaw lewicowych grup mniejszościowych. Píše on między innymi o „naturalnym prawie oporu represjonowanych grup mniejszościowych, do wyboru działań stojących ponad-prawem”⁶⁵ oraz „wycofaniu tolerancji i prawa głosu wobec grup sprzeciwiających się świadczeniom społeczno-socjalnym”⁶⁶. Innymi słowy: proponuje on by ograniczyć tolerancję wobec grup niezgodnych z światopoglądem danej grupy. Podobny ton wypowiedzi pojawia się w interpretacjach Tarczyńskiego i Dehnela o opowiadaniu Komudy, zwłaszcza we fragmencie o „dzwoniącym dzwoneczku”⁶⁷ redaktora „Nowej Fantastyki”. Linia obrony redaktora Rzymowskiego jest moim zdaniem jak najbardziej poprawna: wolność słowa, a szczególnie wolność twórczości artystycznej nie może i nie powinna być ograniczana tylko ze względu na czyjeś odczucia względem danego dzieła. W podobnym tonie wypowiedziała się część polskich pisarzy fantastyki w liście otwartym, pod którym podpisali się między innymi Jacek Dukaj, Maja Lidia-Kossakowska czy Jarosław Grzędowicz⁶⁸. To samo zdanie wyrazili intelektualiści z całego świata, w opublikowanym na łamach magazynu „Harper’s Magazine”, choć ich list otwarty pojawił się równolegle do polskiej afery to nie był z nią bezpośrednio związany. W liście tym przeczytamy, że:

⁶⁵ H. Marcuse *Repressive tolerance*, [w:] *A critique of pure tolerance...*, s. 116.

⁶⁶ Tamże, s. 100.

⁶⁷ <https://www.facebook.com/jacek.dehnel/posts/10158605758934914>, dostęp: 15.07.2020.

⁶⁸ <https://twitter.com/jacekpiekara/status/1290924781991268352>, dostęp: 12.09.2020.

„(...) ta potrzeba rozrachunku zintensyfikowała również nowy zestaw postaw moralnych i zobowiązań politycznych, które mają tendencję do osłabiania naszych norm otwartej debaty i tolerowania różnic na rzecz ideologicznej zgodności”⁶⁹.

Sądzę, że kwestia granic tolerancji to również kwestia „interpretacyjnej swobody”. Obie są ze sobą związane, jako elementy jednocześnie twórczości artystycznej oraz wtórnego konstruowania znaczeń, potencjalnych i faktycznych. I choć poza obiegiem akademickiego dyskursu literaturoznawczego, a takim przecież jest również teoria interpretacji, nie można oczekiwać wykorzystywania narzędzi właśnie akademickich, to nie oznacza to jednocześnie, że taki poza akademicki dyskurs, publicystyczno-amatorski, nie może podlegać akademickiej refleksji. Jako dzieło literatury, opowiadanie Komudy, choć artystycznie słabe, może i powinno stać się przedmiotem dyskursu akademickiego, podobnie jak inne dzieła literatury fantastycznej, jak również interpretacje Tarczyńskiego i Dehnela.

Podsumowanie

W swoim artykule starałem się wykazać, że zbyt swoboda interpretacyjna może prowadzić do błędnych odczytań jakiegoś utworu, a w konsekwencji do niekorzystnych dla całego literaturoznawstwa konsekwencji. Uważam, że zbytne oparcie się w praktyce interpretacyjnej na kwestiach ideologicznych powoduje wypaczenie tekstu; interpretator nie powinien wpisywać w dzieło własnych uprzedzeń ani opierać interpretacji na stereotypowych przesłankach zarówno wobec autora tekstu jak i postaci fikcyjnych. Interpretacja zawsze jednak pozostanie działaniem subiektywnym i podlegać będzie zmiennym środowiskowym samego interpretatora, ten jednak powinien poruszać się w przestrzeni wyznaczonej przez tekst: jak określa to Lem „układać obraz z puzzli” dostarczonych przez autora.

Sądzę również, że kwestie interpretacji wspólne są zarówno dla literaturoznawstwa jak i kulturoznawstwa, które posługują się przecież podobnymi

narzędziami oraz analizują swoiście podobne dzieła⁷⁰ (teksty), na co uwagę zwracają badacze transmedialności i transfikcjonalności. Wykształcenie nowych form i narzędzi interpretacyjnych, wspólnych dla dzieł narracyjno-fabularnych, winno stać się jednym z nadrzędnych celów nowej refleksji postmodernistycznej w humanistyce. Z kolei zbytne nasycenie dyskursu, zarówno publicystyczno-amatorskiego jak i akademickiego, ideologicznie nacechowanym myśleniem może powodować wypaczenie interpretacji na rzecz konfliktu ideologicznego. Przestrzeń badań nad literaturą i kulturą nie powinna być obszarem walk politycznych, co doskonale pokazuje opisana przez mnie afera.

Bibliografia

Literatura:

- Eco U., Czytelnik modelowy, [w:] Lector i fabula Współdziałanie w interpretacji tekstów narracyjnych, przeł. P. Salwa, Warszawa 1994.
- Eco U., Interpretacja i historia, [w:] Interpretacja i nadinterpretacja, praca zbiorowa, przeł. T. Bieroń, Kraków 2008.
- Graaf V., Homo futurus. Analiza współczesnej science fiction, Warszawa 1975.
- Hirsh E. D., Trzy wymiary hermeneutyki, [w:] Współczesna teoria badań literackich za granicą, oprac. H. Markiewicz, Kraków 1992.
- Komuda J., Dalenie, będziesz ćwiartowany! „Nowa Fantastyka” 2020, nr 7.
- Komuda J., Jak zostałem homofobem, „Do Rzeczy” 2020, nr 29.
- Kumaniecki K., Słownik łacińsko-polski, Warszawa 1990.
- Lem S. Filozofia przypadku. Literatura w świetle empirii, Kraków 2002.
- Maj K. M., Czas światoodczucia. Immersja jako nowa poetyka odbioru „Teksty Druge” 2015, nr 5.
- Maj K. M., Światotwórstwo w fantastyce. Od przedstawienia do zamieszkiwania, Kraków 2019.
- Marcuse H., Repressive tolerance, [w:] A critique of pure tolerance, autor zbiorów, Boston 1970.
- Markiewicz H., Autor i narrator, [w:] H. Markiewicz Wymiary dzieła literackiego, Kraków 1984.
- Markowski M. P., Interpretacja i literatura, „Teksty Drugie” 2001, nr 5.
- Ryan M. L., Transmedial Storytelling and Transfictionality „Poetics Today” 2013, nr 34.

⁶⁹ https://harpers.org/a-letter-on-justice-and-open-debate/?fbclid=IwAR39t9anlovTthrodYuwqWssMS23-WKFLnb7P5yltXW3JSofV_iJoqGn_IQ, dostęp: 17.09.2020.

⁷⁰ Przykładem niech będzie znana na całym świecie saga *Pieśni Lodu i Ognia* G. R. R. Martina i stworzonej na jej kanwie serial *Gra o Tron* (HBO), które choć odmienne w formie przedstawiają tę samą historię.

Netografia:

<https://polskieradio24.pl/130/5925/Artykul/2551972,Nowa-Fantastyka-przeprosza-srodowiska-LGBT-Jacek-Komuda-ja-nie-zamierzam-nikogo-przeproszac>, dostęp: 16.10.2020.

<https://www.facebook.com/NowaFantastyka/posts/10158635830379948>, dostęp: 18.10.2021.

<https://www.facebook.com/piotr.tarczynski.7/posts/10220784471015788>, dostęp: 15.07.2020.

<https://twitter.com/karigrafia/status/1279430204969156608>, dostęp: 18.10.2021.

<https://www.facebook.com/jacek.dehnel/posts/10158605758934914>, dostęp: 15.07.2020.

<https://twitter.com/jacekpiekara/status/1290924781991268352>, dostęp: 12.09.2020.

https://harpers.org/a-letter-on-justice-and-open-debate/?fbclid=IwAR39t9anlovTthrodYuwqWssMS23-WKFLnb7P5yItXW3JSofV_iJoqGn_IQ, dostęp: 17.09.2020.

<http://seczytam.blogspot.com/2020/07/komudagate-czyli-gownoburza-w-szkłance.html>, dostęp: 18.09.2020.

<https://tenszy.blogspot.com/2020/07/smutna-piosenka-czowieka-zadnego.html>, dostęp: 17.09.2020.

<https://matkaprzelozona.wordpress.com/2020/07/04/kolejny-kalszkwat-czyli-jacek-komuda-nowa-fantastyka-i-homofobia-mysli-luzem/>, dostęp: 17.09.2020.

<https://agnieszkazak.com/2020/07/13/dyskusja-wokol-dalian/>, dostęp: 17.09.2020.

<https://wariatkawsrodksiazek.blog/2020/08/07/afera-niefantastyczna-moje-odczucia-na-temat-opowiadania-jacka-komudy-dalian-bedziesz-cwiartowany-i-poklosia-tego-co-przynioslo-jego-opublikowanie/>, dostęp: 17.09.2020.

<https://czytadela.com.pl/spalic-komude/>, dostęp: 18.09.2020.

Post Jacka Dehnela: <https://www.facebook.com/jacek.dehnel/posts/10158605758934914>, dostęp: 15.07.2020.

Post Karoliny Fedyk: <https://twitter.com/karigrafia/status/1279430204969156608>, dostęp: 18.10.2021.

Post Piotra Tarczyńskiego: <https://www.facebook.com/piotr.tarczynski.7/posts/10220784471015788>, dostęp: 15.07.2020.

Zblewski Z., Czy komuniści się spowiadali? Rytuał samokrytyki w PRL-u, <https://twojahistoria.pl/2018/04/08/czy-komunisci-sie-spowiadali-rytual-samokrytyki-w-prl-u/>, dostęp: 20.10.2020.

Jakub Mazurek

Produkcja medialna

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

mazurekjakub111@gmail.com

NARRACJA W FILMIE ZWIERCIADŁO W REŻYSERII ANDRIEJA TARKOWSKIEGO

Narration in the film Mirror directed by Andrei Tarkovsky

Streszczenie

Artykuł, powstały na bazie pracy dyplomowej, oprócz próby zbadania filmowych metod opowiadania i analizowania ich organicznego schematu, traktuje o problemach analizy i rozumienia filmu. Istotą rozważań jest narracja odnosząca się do znaczenia oraz struktury filmu. Film *Zwierciadło* został poddany badaniu mającym na celu zrozumienie, oprócz sposobu budowania całości opowiadania, narracyjnych części składowych nazwanych trybami narracyjnymi. W tekście omawiano są główne figury narracyjne w postaci narratora i fokalizatora, oraz ich szczególny stosunek do samego autora. W przeprowadzonych analizach odwołano się do wielu koncepcji literaturoznawczych, filmoznawczych i filozoficznych.

Słowa kluczowe: autosubiektywność, fokalizacja, Andriej Tarkowski, *Zwierciadło*, strukturalizm, narratologia, filmoznawstwo, kino poetyckie, kino autorskie, kamera-pióro.

Abstract

The article Narration in the film *Mirror* directed by Andrei Tarkovsky is a thinned out version of a bachelor's paper, taking upon dissection of structures of the film, its analysis and the course of analysis itself. There, the writer dwelves on *Mirror's* ways of storytelling, the usage of narrative instances of narrator and focalizer, and concludes with their understanding of those elements regarding the film and its auteur element. Over the course of the dissertation there is talk of the movie's architecture, and a special structural specification is brought up and deconstructed as a way to talk about *The Mirror's* modes of conveying its designs to its viewer. The paper refers to literary and film studies, philosophical motifs and lays testimony to *The Mirror* sighted as an extraordinary anti-autobiography.

Keywords: auto-subjectivity, focalization, Andrei Tarkovsky, *Zwierciadło*, structuralism, narratology, film studies, poetic Cinema, auteur Cinema, *caméra-stylo*.

Wstęp

Kluczowymi dla przebiegów narracyjnych i dramatycznych w filmie są aktywności narracji i focalizacji. Te główne ośrodki opowiadania, jako pojęcia wywodzące się z nauk literaturoznawczych, działają nierozłącznie z instancją narratora. Jego aktywność – fabułę – widz odbiera dzięki punktowi widzenia, spojrzeniu zogniskowanemu, obejmującemu ostrzone elementy prowadzonej narracji – działaniu focalizatora, który niejako może zawierać się w narratorze¹.

Samo pojmowanie aktu focalizacji, jako takiego przeniesione z rozważań literaturoznawczych, na gruncie badania filmu staje się z pojęcia abstrakcyjnego, bo nieuchwytnego, wprost zmysłowo oddziaływaniem tej instancji o odczuwalnych przymiotach, które znacznie ułatwiają uzmysłowione pojmowanie ilustrowanej fabuły. Właściwość tego wyrazistego sposobu przedstawiania aparatu focalizującego zawiera się, oprócz apriorycznej wizualności jako cesze

¹ H. Markiewicz, *Narrator i autor w światowej teorii literatury*, „Pamiętnik Literacki” 1994, nr 4, s. 228.

konstytutywnej sztuki filmowej, w nieustającej aktywności focalizatora wewnątrz obrazu². Tak wyobrażana perspektywa procesu narracyjnego, zgodnie z badaniami formalistyki rosyjskiej przystosowanymi do języka filmu, trafia do widza pod postacią *szużetu*³. Rzeczoną architekturę można porównać do drogi, podczas której widz, przy pomocy posiadanych narzędzi, dokonuje stopniowej dekonstrukcji fabularnej, postępując za toczącą się równolegle a własnym torem, narracją. Wyodrębnienie jednostki prowadzącej narrację z jej zarzewiami, z tak nakreślonego doświadczenia obrazu filmowego i następne określenie jej cech, ma w przypadku badania nad ogółem dramatycznego tableau *Zwierciadła*, pełnić rolę podstawy dalszych badań nad kolejnymi i symbiotycznie zależnymi od narratora elementami filmu.

Nieuczestniczące bezpośrednio w fabule konteksty dotyczące filmu są w stanie pozytywnie wpływać na zgłębianie badanego przedmiotu. Strategia badania holistycznego, obserwującego szczegóły i okoliczności otaczające analizowane zjawisko jest w zasadzie krokiem w stronę hermeneutycznej metody badawczej – optyki sztuki rozumienia, w nowożytnym kształcie uformowanej przez Friedricha Schleiermachera. Spadkobierca myśli i nauk tego niemieckiego myśliciela – XIX/XX-wieczny uczony William Dilthey, w wypracowanym przez siebie stanowisku hermeneutycznym jako kluczowe zakłada uchwycenie obiektywnego sensu zjawisk kulturowych⁴. Powiększenie obszaru rozważań to rozciągnięcie horyzontów badań na przestrzenie nowe, pozafilmowe, otaczające proces twórczy. W przypadku sztuki audiowizualnej, będącej zjawiskiem kulturowym, zauważenie hermeneutyki i jej diltheyowskiej metody, umożliwia dostosowanie i tworzenie terminów w sposób bardziej adekwatny do szczególnego charakteru przedmiotu rozważań.

Przebywając na gruncie teorii sztuki hermeneutycznej i rozważania metod badawczych, nie sposób pominąć zasadności czerpania z idei koła hermeneutycznego – metody analitycznego dociekania mówiącej, że na podstawie poszczególnych fragmentów rozumiemy całość dzieła, ale pełne rozumienie faktu jednostkowego zakłada przednie rozumienie całości⁵. Ostatecznie,

² R. Birkholc, *Fokalizacja*, Poetyka – dynamiczny podręcznik, <https://poetyka.wordpress.com/fokalizacja>, dostęp: 20.06.2020.

³ D. Bordwell, *Narration in the Fictional Film*, London 1985, s. 54-57.

⁴ J. Sochoń, *Hermeneutyka – wstępne rozpoznania*, „Warszawskie Studia Teologiczne” 1995, nr 8, s. 227.

⁵ Tamże, s. 226.

hermeneutyczna postawa ujęta jako badawcze motto, objawia się pierwszym krokiem w stronę próby egzegetycznego rozumienia. Właśnie egzegetyczne pojęcie struktur i znaczeń procesów, składających się na złożony akt filmowego opowiadania, poprzez neutralną i obiektywną obserwację, wydaje się odpowiednim wzorcem. Podsumowując: potencjalnie, dzięki prawidłowo identyfikowanym kontekstom łatwiej zauważać i rozumieć autorskie decyzje oraz ich konsekwencje dla całokształtu narracji dzieła.

Narrator i autor

Zgodnie z powyższymi refleksjami, odrzucone zostaje spojrzenie na film oddzielony od autora – obrana postawa ma wyrazić zamiar badania obrazu filmowego wraz z bagażem przypisanych mu twórczych doświadczeń. U podstaw metody pojawia się zwrócenie uwagi na obecne w filmie odautorskie tropy, inspirujące konstytutywne dla utworu zmiany. Przyczynkiem dla takiego spojrzenia jest to, co Alicja Helman – badaczka dziesiątej muzy, opisuje nazywając film środkiem ekspresji [...], umożliwiającym reżyserowi przemawianie własnym głosem, wyrażanie własnego ja⁶.

W tej definicji Helman odwołuje się do piszącej kamery – koncepcji Alexandra Astruca⁷. Francuski krytyk i reżyser filmowy w manifestie Narodziny nowej awangardy: kamera-pióro przygotował podstawy do uteoretyzowania autorskości jako zjawiska, które ówczesnie (we wczesnych latach 50-tych XX wieku we Francji) coraz częściej można było spotkać na srebrnym ekranie. W eseju tym Astruc zauważał w kinie możliwości odautorskiej wypowiedzi na miarę tej od wieków obecnej w literaturze.

Stanowisko, którego esencję można powiązać z tekstami wspomnianych wyżej teoretyków filmu, obiera Tarkowski w procesie tworzenia *Zwierciadła*. W rozmowie z Jerzym Illgiem i Leonardem Neugerem, dekadę po premierze filmu, reżyser wspomina: Wydawało mi się, że robię film o sobie, tak jak Tołstoj napisał powieść „Dzieciństwo, lata chłopięce, młodość” kiedy przebywał w Odessie – on pisał o sobie⁸. Oczywiście jest, że wytwór ludzkiego umysłu

⁶ A. Helman, J. Ostaszewski, *Historia myśli filmowej. Podręcznik*, Gdańsk 2007, s. 183.

⁷ Tamże.

⁸ J. Illg, L. Neuger, *Zwierciadło. Andriej Tarkowski w rozmowie z Jerzym Illgiem i Leonardem Neugerem*, Kraków 2016, s. 60.

jest formą jego autoekspresji. Jak jednak większość zjawisk, tak i to można poddać spektralnemu pseudo-usystematyzowaniu. Ustanowienie siebie samego w rdzeniu dzieła znajduje się na jednym z krańców takiej miary wartościującej natężenie autorskiej ekspresywności w dziele. Tarkowski w przywołanej wypowiedzi dodaje: I dopiero kiedy skończyłem ten film, zrozumiałem, że mówię nie o mnie, lecz o mojej matce⁹, co wcale przecież nie zmniejsza (wręcz przeciwnie) autorskiego brzmienia filmu.

Astruc w *Narodzinach nowej awangardy* pisał o kinie, które przeobrażało się w Język, czyli formę, w której i poprzez którą artysta może wyrazić swoją myśl, bez względu na to, jak byłaby ona abstrakcyjna, (...) tak, jak robi to dziś w eseju albo powieści¹⁰. Tarkowski w przytoczonym wywiadzie mówi dalej: Film ten został zrobiony według mojego własnego scenariusza (...) To nie jest zwyczajna retrospekcja. Tam jest wiele takich zawiłości, których nawet ja sam do końca nie rozumiem¹¹. O tej mglistej i niejednoznacznej nawet dla autora naturze filmu mówi fakt, że ostateczna, kinowa wersja filmu miała powstać w intuicyjnym i mozolnym procesie twórczym – wyłoniła spośród ponad dwudziestu montażowych wariantów¹².

Obecna w *Zwierciadle* autoekspresyjność przywodzi na myśl pewien szczególny gatunek literacki, który doczekał się wielu odpowiedników w świecie filmu (Hiroszima, moja miłość Resnais'go, 8½ Felliniego, *Wkraczając w pustkę Noégo*). Strumień świadomości, czy konkretniej monolog wewnętrzny, w badaniach teoretyka literatury Roberta Humphreya jest definiowany jako: technika przedstawiania treści i procesów psychicznych na rozmaitych poziomach świadomej kontroli¹³. W dalszym, bardziej szczegółowym opisie zjawiska, Humphrey rozdziela kategorię monologu wewnętrznego z dramatycznym i scenicznym. Taka konstatacja jest wynikiem wyróżnienia przez badacza treści monologu wewnętrznego jako nie w pełni wykształconej i przedstawionej przez świadomość w stadium zaczątkowym. Tarkowski w przywoływanym wywiadzie zaznacza: Zupełnie nie myślałem wtedy o formie, nie myślałem niczego specjalnego. Chodziło mi o to, aby wskrzesić (...) na ekranie te rzeczy, które są dla mnie ważne¹⁴. Również w tej

⁹ Tamże.

¹⁰ A. Helman, J. Ostaszewski, *Historia myśli filmowej...*, s. 183.

¹¹ Tamże, s. 46, 50.

¹² A. Tarkowski, *Czas utrwalony*, Izabelin 2007, s. 123.

¹³ R. Humphrey, *Strumień świadomości – techniki*, „Pamiętnik Literacki” 1970, nr 4, s. 256.

¹⁴ J. Illg, L. Neuger, *Zwierciadło. Andriej Tarkowski...*, s. 60, 61.

samej wypowiedzi reżyser *Zwierciadła* sytuuje wybraną przez siebie drogę z dala od ścieżki Alaina Resnais'go, który według niego konstruuje swoje wspomnienia¹⁵. Tarkowski chce wspomnienia ilustrować takimi, jakie są, wskrzesić najważniejsze ich fragmenty jako obrazy (por. Andriej Rublow). Radziecki reżyser rozważając swój film i subiektywność zawierającego się w nim punktu widzenia, wspomina również o narracyjnej konwencji Marcela Prousta z *W poszukiwaniu straconego czasu*, z którym *Zwierciadło* może łączyć kluczowe, twórcze pragnienie odnalezienia ujęcia dla wręcz dręczących reminiscencji¹⁶.

Mając na uwadze charakterystykę filmu jako środka przekazu i rozstrzyganą kwestię autorskości *Zwierciadła*, należy wspomnieć o jego solilokwiczności. Twórca ma w zwyczaju zakładać, że istnieje odbiorca jego przelanych na taśmę filmową myśli. Podobnie czyni solilokwista występując na scenie i odgrywając swój wewnętrzny monolog. O *Zwierciadle* Tarkowski wypowiada się w sposób szczególny, często nazywając go swoją spowiedzią (niezwykle osobistą formą wyrażania). Didaskalia wieloletniego procesu tworzenia filmu Andrieja Tarkowskiego (od fazy pomysłu i wczesnych wersji scenariuszowych, po efekt końcowy i związane z nim, a znacznie późniejsze, refleksje twórców) zawierają informacje fundamentalne dla kontemplacji nad budową i znaczeniami narracji badanej rzeczy. Na taki kierunek rozwoju myśli naprowadzają kolejno odsłaniające się karty tajemnic filmu. Dzięki opisanej relacji autor-utwór, dzieło Andrieja Tarkowskiego można uznać za przykład filmu autorskiego oraz wewnętrznie monologu artysty (autorskość, o której mowa nie wypełnia się jednak w typowym reżyserowi stylu).

Sposoby narracji

W pomieszczeniu, którego ściany wypełniają lustra przebywa Aleksiej (Narrator). Leżącego mężczyznę przed oknem widza zasłania parawan i narzuta (kadry są skomponowane tak, aby twarz postaci granej przez reżysera pozostała niewidoczna). W pokoju obecni są przy nim: Matka, Nieznajoma i Lekarz, dyskutujący o jego stanie zdrowia. Diagnoza dotyczy obezwładniającej go melancholii i trwającego w nim poczucia winy. Ma miejsce alegoryczna śmierć Narratora,

¹⁵ Tamże.

¹⁶ A. Tarkowski, *Czas utrwalaony*, Izabelin 2007, s. 135.

zawierająca się w obrazie wypuszczenia przezeń czyżyka z dłoni¹⁷ – ptak jako symbol ludzkiej duszy opuszcza swoje dotychczasowe lokum¹⁸. Alegoryczna śmierć staje się punktem granicznym narracji. W tej chwili, po raz pierwszy na ekranie widać (w rzeczywistym czasie narracyjnej perspektywy) tego, który wydaje się dyktować kolejność toczącej się dotychczas fabuły filmu, a który do tej pory obecny w sposób fizyczny był niejako pod woalem wspomnienia jako: diegetyczny i biorący udział w akcji głos, bezpośredni punkt widzenia (POV) lub uczestniczący we wspomnieniu trzecioosobowo (zewnętrznie) fokalizowanym. Przed epizodem następuje po sobie szereg wydarzeń składających się na wspomnienia dotyczące życia Aloszy, których treść w obliczu ostateczności momentu choroby narratora przypomina figurę przedśmiertnych reminiscencji. Klamrę otwierają i zamykają słowa narratora: o drodze na chutor, wspomnienie dzieciństwa i introwertywna myśl o przeszłości, szczęściu i przyszłości.

Kolejne uzasadnienie nadrzędności epizodu da się wywnioskować z konkretnego powiązania spoza filmu. Tarkowski mówi o tym, że wszystkie filmowe frazy, poza epizodem choroby narratora, miały miejsce w życiu jego rodziny. Marina Tarkowska, siostra radzieckiego reżysera, wymienia je w *Okruchach zwierciadła*; o przyjeździe ojca z frontu Andriej opowiedział w krótkim epizodzie *Zwierciadła*¹⁹. Tarkowska wspomina o pożarze i sprzedaży kolczyków, historiach dotyczących matki Tarkowskiego, które reżyser odzwierciedlił w filmie²⁰. Maria Iwanowna Tarkowska, matka reżysera, pojawia się w *Zwierciadle* i podobnie jak syn gra paralelną sobie rolę – Matki Aleksieja²¹. W epizodzie choroby przebywają oni w jednej kadrowej przestrzeni i choć konstrukcja fabuły utworu odbiega od linearnej, to sceny mające miejsce wcześniej na filmowej taśmie wydają się, z perspektywy tego konkretnego momentu, podążać w kierunku epizodu. Napięcia w stosunkach reżysera z narratorem (i bohaterami), kwestia odautorskiej ekspresji subiektywno-lirycznej, fabularne odzwierciedlane rzeczywistości w obrazie filmowym – te znaczące szczegóły skłaniają do refleksji nad nazwaniem ogółu sposobu opowiadania. Poza kontekstami i połączeniami autobiograficznymi, przez pryzmat narratora wydaje się Tarkowski przeżywać skonstruowaną fabułę. Zauważane niuanse stopniowo odwracają

¹⁷ J. Illg, L. Neuger, *Zwierciadło. Andriej Tarkowski ...*, s. 45 – 46.

¹⁸ W. Kopaliński, *Słownik symboli*, Warszawa 1990, s. 345.

¹⁹ M. Tarkowska, *Okruchy Zwierciadła*, „Kwartalnik Filmowy” 1995, nr 9-10, s. 29.

²⁰ Tamże, s. 29, 36-37.

²¹ W filmie obsadzone są też pasierbica i żona Tarkowskiego.

sytuację; Aleksiej, postać narracyjnie centralna, przywołuje swoją sytuacją sylwetkę gołema, który żyje zniekształconym życiem swojego twórcy i z którego to życia snuje osobiście swój wewnętrzny monolog.

Włoski reżyser Pier Paolo Pasolini w piśmie *Cahiers du cinéma* pisze o podwójnej naturze kina poezji²². Rozumiejąc film jako pozornie zależne ujęcie subiektywne, Pasolini wskazuje, że może ono być niezależne dzięki psychologicznemu stanowi ducha dominującego w filmie. Sam stan ducha ma wynikać z dalekiego od zwyczajności bohatera²³, natomiast filmowa niezależność może być swobodą stylistyczną. Wolność w podejmowanych decyzjach dotyczących stylu, Tarkowski subtelnie ujawnia w procesie opowiadania. Autor może tutaj stworzyć postać narratora, aby wyrazić własne myśli, a tę czynność tworzenia wydaje się powtarzać narrator, dając wyraz swojego stanu ducha w pełni subiektywnie przeżywanych wspomnieniach. Równoległe do przedstawiania filmu jako poetyckiego stylistycznie, ma w Pasoliniego charakterystyce kina poezji płynąć dzieło ekspresyjno-ekspresjonistyczne, [które twórca] zrealizowałby i bez pretekstu, jaki daje mu wizualne naśladownictwo bohatera²⁴. Dzieje się tak w *Zwierciadle*, gdzie narrator przybiera funkcję katalizatora i inhibitora (dla twórcy i materiału twórczego) – znajdując się, jak gdyby jednocześnie po obydwu stronach tytułowego zwierciadła.

Dzieło powstałe w warunkach dużej wolności dla autorskich działań, w którym autor używa swoich przeżyć i nakierowuje je na tworzoną przez siebie narrację i jej ucieleśnienie, można rozumieć wielorako. Ponad wszystko narracja utworu, która wyraża się kształtami wewnętrznego monologu jest subiektywna. Ten sam proces opowiadania, z wziętym w nawias twórcą i jego autobiograficzną autorskością, wypada nazwać wręcz autosubiektywnym. W przedstawionym kontekście, Tarkowski tworzy film o swoim filmowo bliźniaczym, lustrzanym odbiciu, ulegającym przekształceniu w trakcie katoptrycznej drogi, jaką odbywa zanim trafia na srebrny ekran. Sposób narracji *Zwierciadła* w spojrzeniu oddalonym od filmu, to przede wszystkim narrator percepcyjnie ograniczony do swojego wewnętrznego ja – jego wiedza jest zniekształcona przez możliwie wątpliwie obiektywną wiarygodność introspekcji, tym bardziej, że składające się na nie wydarzenia, pod wpływem emocji ulegają

²² P.P. Pasolini, *Kino poezji*, [w:] *Po ludobójstwie. Esej o języku, polityce i kinie*, Warszawa 2012, s. 12.

²³ Tamże.

²⁴ Tamże.

rewizjom i postępującym w tym toku rewaluacjom. Aleksiej (narrator) działa na gruncie opowiadania niebezpośredniego o sobie samym. Podobnie rysuje się sytuacja autora. Pozornie zależne ujęcie (auto)subiektywne – wewnętrzny monolog narratora jest językiem „pierwszej osoby”, która postrzega świat zasadniczo irracjonalnie i która po to, by wyrazić siebie, musi uciec się do najbardziej zdecydowanych środków ekspresji „języka poezji”²⁵.

Tryby narracyjne

Nie podlega wątpliwości, że kolejno występujące epizody fabuły wprost składają się na usystematyzowaną narrację filmu. Wydzielony pojedynczy fragment niepokrywający się definicyjnie z rozdziałem fabularnym, będący jednak pewną składową z podobnie wyczuwalną charakterystyką i uwydatnioną odrębnością od innych fragmentów – gdzie rozdział, w filmie spotykany jako chapter, wyróżnia się akcentowaniem etapowej progresji akcji – można nazwać trybem narracyjnym. Jako zaistniały w filmie, ma być wypełnieniem formy fabularnej – stanem, w który wkraczają zadane fragmenty filmu charakteryzujące się indywidualną wymową. Taki izolowany etap dramaturgii można opisać charakterystyką poetyki. Znaczenie poetyki jest tu bliskie myśli arystotelesowej – polega na odwołaniu się do pewnego wybrzmiewania każdego poszczególnego epizodu zawartego w procesie narracji. Przez chęć ontycznego ujęcia tej sfery dzieła, która jest wykorzystaniem języka filmowego do czegoś więcej niż czysto praktycznego celu komunikowania²⁶, określenie poetyka zostaje zastąpione. Tryb narracji jako fraza ma przywołać na myśl postać mechanicznego koła zębatego – fragmentu rzeczywistości, absolutnie w niej osadzonego i działającego w położeniach, które sprawiają, że mechaniczny system polegający na działaniu oraz złożony z pomniejszych trybów zdaje się ożywać. Pragnienie poznania fenomenologicznego w metodzie – ścisłego rozumienia fenomenów²⁷ – wyrażającej językową i znaczeniową autonomię warstwy tekstu kultury – filmu²⁸, skłania do wyboru terminu trybu narracji jako bliższego nominalizmowi pojęciowemu

²⁵ Tamże.

²⁶ T. Todorov, *Literature and Its Theories*, London 1988, s. 11.

²⁷ S. Judycki, *Głębia i kontyngencja fenomenu: fenomenologia i filozofia XX wieku*, „Studia Philosophiae Christianae” 2003, nr 2, s. 195.

²⁸ T. Todorov, *Literature and ...*, s. 11.

niż mniej uchwytne poetyka. Termin arystotelesowski definiowany w kategoriach ontycznych jest uznawany jako: wykorzystanie sprawności intelektu praktycznego, (...) [powołującego] do bytu nowe stany rzeczy²⁹. Także tutaj, każdy najmniejszy element filmu powstaje dzięki podobnemu typowi intelektu, którego wysiłek o technicznych podstawach tworzy dzieło sztuki – byt pochłaniany przez typ intelektu odmienny praktycznemu. Najważniejsze jest zatem, żeby w pojęciu trybu narracyjnego dostrzec pozycję kategorii filmowej uprzedmiotowienia w narracji, budowanej seriami etapów, których język-brzmienie odczytuje się, każdy w podobny sposób. Jest to wyznaczenie kolejnego poziomu wypowiedzi Jean-Luca Godarda: stworzyć film to pokazać całość przy pomocy detali. (...) Filmem nie jest seria zdjęć, ale ich zbiór³⁰ (tłum. własne³¹); zamiast na epizody w narracji, czy ogół sensu narracji, uwaga zwrócona zostaje na etapy ułożone według kategorii innych niż dzielących na epizody, bo grupowanych wedle sposobów opowiadania i ich powtarzalności.

Dzieło jako takie to struktura wielowarstwowa i wielofazowa, czyli jako przedmiot czysto intencjonalna, pochodna i [co tutaj najważniejsze] niesamodzielna w swym sposobie istnienia³². Wysiłek analityczny dotyczący rozgraniczania trybów narracyjnych *Zwierciadła* zostaje zatem oparty na wyszukiwaniu układów w narracji, naśladujących w sposób mimetyczny rzeczywistość, tak, aby skutki badania pozwoliły na dekonstrukcję narracyjnej architektury przedmiotu. Obszarem poszukiwań jest filmowe *mise-en-scène*³³, przestrzeń przez francuskiego filmoznawcę Andre Bazina opisywana (dla filmów wykorzystujących trójwymiarowość przestrzeni kadru w dramaturgii³⁴) jako estetyka łącząca ruchowy nacisk na dynamizm wewnątrzkadrowej choreografii (zamiast na zabiegi montażowe wykorzystywane w podobnym celu)³⁵. Termin

²⁹ H. Kiereś, *Dramat i teatr a „Poetyka” Arystotelesa*, „Człowiek w kulturze” 2007, tom 19, s. 143.

³⁰ D. Bordwell, *Narration in the fictional film*, London 1985, s. 317, cyt. za: P. Maillat, *Une femme mariée*, « Télé-ciné » 1965, nr 123, s. 23.

³¹ Zob.: *For me, to make a film is to seize in one gesture a whole through fragments. (...) A film is not a series of shots but an ensemble of shots.*

³² E. Wolicka, *Filozofia a nauka o literaturze. Paula Ricoeura próba nowej interpretacji kategorii mimesis*, „Teksty Drugie” 1995, nr 5, s. 65, 66, za: R. Ingarden, *Uwagi na marginesie „Poetyki” Arystotelesa*, [w:] *Studia z estetyki*, tom 1, Warszawa 1966, s. 350.

³³ Zwyczajowo *mise-en-scène* dla filmu oznacza elementy zawierające się w kadrze, a więc wizualia. Tutaj mowa także o dźwięku.

³⁴ M. Pramaggiore, T. Wallis, *Film: A critical introduction*, London 2008, s. 121.

³⁵ D. Bordwell, *Narration in the fictional film*, London 1985, s. 42 – 43, 51.

i Bazinowska jego klasyfikacja przypomina tożsamą myśl przyświecającą Tarkowskiemu. Reżyser rozwijał własną koncepcję – ciśnienia czasu zawartego w kadrze, przez francuskiego filozofa Gilles’a Deleuze uważaną za spojrzenie kwestionujące i redefiniujące dogmat odróżniający znaczenie scenopisania oraz planowania od zdjęć i montażu³⁶.

Wyróżnione tryby narracji, narrator – składniki osi opowiadania, ich wyróżnienie i objaśnienie – są niezbędne dla spojrzenia na samo ich rozłożenie i strukturę. Ten etap rozprawy można mianować wprowadzeniem do właściwego rozprawienia się z formą filmu. Odnosząc się znów do myśli Stagiryty: Forma sztuki określa jej celowość, zaś artysta określa to, co konieczne do urzeczywistnienia zamierzonego dzieła (...) materię, ale także odpowiednie środki i czynności³⁷. Aby więc poznać cele narracyjnych ścieżek *Zwierciadła*, niezbędne jest poznanie kształtu dalszych elementów materii narracyjnej³⁸.

Wyróżniając tak jak poprzednio punkt centralny fabuły w epizodzie choroby narratora oraz patrząc na treść *Zwierciadła* z tejże perspektywy, widać, że narrator opowiadając, prowadzi widza przez pasmo wspomnień. Nie są to jedynie jego subiektywne czy też jego tylko dotyczące ślady pamięci – często dominuje poczucie o przeszłości od narratora odosobnionej i przeżywanej przez niego zupełnie na nowo. Tarkowski, wspominający o inspiracji Dzieciństwem, latami chłopięcymi, młodością Tołstoja, perspektywą punktu centralnego i inspiracyjnie stoi może gdzieś między autobiograficzną trylogią rosyjskiego mistrza, a fikcyjną nowelą *Śmierć Iwana Iljicza*, której sprawa tytułowa jest poniekąd bliźniaczą *Zwierciadlanej*. Paralele widać w wymowie dzieł i ich strukturze; ukazane dzieje życia głównych bohaterów wspominają oni lub na nowo przeżywają w ostatnich chwilach z wręcz ejdetyczną szczegółowością. Aby łatwiej zaznaczać obecność głównych poetyk w narracji *Zwierciadła* należy przedstawiać je i różnicować jako jednakowo ważny udział pamięci indywidualnej, czy to narratora, bohaterów, instancji fokalizującej, czy wreszcie widza, w rewidowanych wspomnieniach, własnych i cudzych, aby możliwie zwięźle przybliżyć figury trybów narracyjnych.

³⁶ Tamże.

³⁷ H. Kiereś, *Dramat i teatr...*, s. 143.

³⁸ Przykłady pojawiające się w dalszym ciągu tekstu zostały dobrane jako wzorcowe dla danego trybu, szczególnie reprezentujące dane poetyki z obrębu wewnątrz fabularnego.

Tryb narracji czasu

Pozostawiając w nawiasie oddzielony punkt centralny na rzecz przyrównania wewnętrznej, quasi-czasowej konstrukcji utworu³⁹ z odpowiednikiem projekcyjnym, dostrzegalne staje się pojmowanie każdej kolejnej klatki filmu w odniesieniu do jej otoczenia; gdyby zaniechać takiego działania, okazuje się, że filmowy czas terazniejszy, który jest pewną perspektywą interpretacyjną byłby wyrażony jedynie w epizodzie śmierci narratora (która nie jest śmiercią narracji, a raczej jej odrodzeniem). Ten zasadniczo wszechobecny i podstawowy tryb narracji, wyrażający się najklarowniej w momentach szczególnie napięcia towarzyszącego bohaterom, jest narracyjną podstawą, która będąc bazowym metajęzykiem narracji, staje się niewyczuwalny pośród mnogości wyrażen dramaturgicznych. Ów rodzaj opowiadania charakteryzuje się różnicowaniem w długości scen, manipulowaniem prędkością przepływu klatek – operatorsko-montażowe modyfikacje skutkują wyrażeniami artykułującymi dylatacyjną cechę czasu i jego przepływu.

Kompozycja sytuacji granicznej rozgrywa się w epizodzie ze strzelnicy, fabularnie funkcjonującym jako wspomnienie ojca Narratora. Ospały przebieg wydarzenia napotyka na przeszkodę, która skutecznie powstrzymuje z wolna płynący w swoim wewnątrzjęciowym płynie czas – oto na rzucony przez jednego z chłopców granat naskakuje chcący chronić swoich podopiecznych Instruktor. Fokalizacja skupia uwagę widza na zabójczym przedmiocie zakleszczonym w objęciach mężczyzny, zamierającym wraz z zaskakująco niewybuchającym przedmiotem. Otoczenie pozostaje w bezruchu, coraz silniejszym głosem rozbrzmiewają uderzenia serca skulonego nad niewybuchem Instruktora, a widoczna staje się część jego z wolna pulsującej głowy. Zastygnięcia czasu nie zatrzymuje nawet minięcie nigdy istniejącego zagrożenia (granat był atrapą). Wybrany przykład jest dość oczywistszym w ukazaniu narracyjnego trybu manipulacji przepływem czasu – jest to cecha charakteryzująca tę metodę opowiadania, która aby stała się dla widza widoczna, zaznacza rozmiękanie się czasu rzeczywistego oglądającemu z czasem wnętrza ekranu. Podobnie, w dziejącej się w drukarni scenie, emocjonalne apogeum oznacza zmiana w tempie: wolniejsze przesuwanie się klatek w kamerze – przytłaczająca

³⁹ E. Wolicka, *Filozofia a nauka o literaturze. Paula Ricoeura próba nowej interpretacji kategorii mimesis*, „Teksty Drugie” 1995, nr 5, s. 66.

sytuacja ogólnej niewiadomej pokazana jest w spowolnionym ujęciu chodu postaci, których sylwetki wydają się jedynym fragmentem kadru poddającym się czasowej retardacji.

Tryb pamięciowy

Przywołując decydujące miejsca fabuły w literackim rozumieniu Vladimira Nabokova i jego porównania ich z zakończeniami nerwowymi utworu⁴⁰, i znów powracając do epizodu śmierci narratora jako potencjalnego filmowego tu i teraz, wszystkie sceny poprzedzające ów moment uznany za dramaturgiczny ośrodek, jawią się wspomnieniami. Charakter tych zawsze łączących się z otoczeniem Aleksieja retrospektyw najprościej różnicować ze względu na poziom ich przynależności do uosobienia narracyjnej instancji. Spektrum ma jeden ze swych krańców w tym najbardziej autosubiektywnym momencie spojrzenia we własne odbicie przez młodego Aleksieja, gdy jego Matka zajmuje się sprzedażą kolczyków – wydarzeniu, które oddziałuje bezpośrednio i jest, chociaż sfokalizowane zewnętrznie, momentem pełnym intymnej i wytężonej samoświadomości. Podobnie oddziałują na Narratora momenty zbiorowej świadomości. Zatknięcie radzieckiego sztandaru nad Reichstagem, czy ewakuacja stronników Hiszpańskiej Republiki do ZSRR, działając jako rama historyczna i paralele legitymizujące prawdy świata narracji filmu wobec rzeczywistości widza, prócz tego mają wpływ na fabułę. Tak jak poza światem fikcji, dokonują znacznych zmian w świecie przedstawionym. Konsekwencją emigracji hiszpańskich uchodźców do RFSRR jest pojawienie się ich samych w postaci bohaterów, którzy przynoszą do filmu własne wspomnienia, a działania wojenne na dobre nadwyrażają relacje syna-narratora z ojcem, itd.

Składniki narracyjnych reminiscencji przypisywanej Aleksiejowi, nawet w filmie niekonwencjonalnie, ale jednak silnie autobiograficznym, zakrawają na wydarzenia zbiorowe. Przeto tryb narracji wychwytyjący tak samo wspomnienia całych narodów jak i grupy ludzi ze sobą związanymi (rodziny Narratora, rodziny Tarkowskiego), składający się z wydarzeń realnych, konstytuujących powstanie omawianego świata przedstawionego o niemożliwej do rozstrzygnięcia fikcyjności, jest kolejnym dystynktywnym elementem opowiadania.

⁴⁰ O. Pamuk, *Pisarz naiwny i sentymentalny*, Kraków 2012, s. 73.

Tryb narracji onirycznej

Tryb narracyjny angażujący konwencję oniryczną jest w *Zwierciadło* najbardziej nieoczywistą metodą dramatycznej artykulacji. Poetyka mająca swój ośrodek po rozwiązaniu tragicznego węzła fabuły śmiercią narratora, jest obecna w filmie także pod postacią wyróżniających się scen lub pojedynczych fraz: nadających wydarzeniom ton koszmaru czy sennego marzenia. Epizod z drukarni, będący wspomnieniem Matki Aleksieja, przez skrajne akcenty: wszędy, bylsko oślepiające światło, wzbierające i uchodzące na zmianę napięcie sytuacji dramatycznej czy niedorzeczne zachowania bohaterów, budzi szczególny niepokój. Ostatnia aktywność, wyrażająca się w zmianach nastroju postaci i ich dialogach najsilniej zdają się wprowadzać do scen wrażenie nierealności; do tychczas przyjazna koleżanka naskakuje na Matkę Aleksieja przyrównując ją do uważanej za szaloną bohaterki Biesów Dostojewskiego i strofuje ją. Po wszystkim kobieta wychodzi i cytując frazę z Boskiej Komedii Dantego radośnie podskakuje. Epizod mimo wszystko pozostaje przede wszystkim wspomnieniem, chociaż – dzięki środkom filmowego języka – odbieranym jako niedorzeczny koszmar. Funkcjonalność takich, odchodzących w świat sennych wizji zdarzeń, wydaje się nawet skuteczniejsza w procesie wspomagania widza w rozważaniu fabuły, niż ma to miejsce w momentach ze sfery rzeczywistości, którą łatwiej interpretować dopiero jako całość. Zgoła inne oblicze tego trybu narracyjnego widać w miejscu, które można nazwać epilogiem dla zakończonego życia Aleksieja. Przeplatają się tam dwa czasy, jakiegoś idyllicznego teraz i przyszłości zadziwiająco znajomej dla centralnej postaci epizodu – Matki.

O strukturach narracji

Opowieść o filmie jako strukturze jest bezsprzecznie połączona z terenami badawczymi innych sztuk. Fotografia, która w filmowym mechanizmie jako pojedyncze klatki jest zwyczajowo najmniejszym wprost zauważalnym pierwiastkiem – jawi się jednak nazbyt techniczną i ograniczoną w konwencji atomizacją. Wyszczególnione pojęcie ogniw narracyjnego całokształtu zdaje się, jako rzecz abstrahowana, porównywalna z kolorem na malarskiej palecie, który, każdy z osobna prócz wartości użytkowej, jest autonomicznym znaczeniem, i łączy się ze swoim ekwiwalentami w koloidalne barwy pochodne o uwspólnionych

znamionach. Idąc dalej, podobnie ma to miejsce przy przyrównaniu struktur muzyki i filmu, gdzie wspólnym atrybutem jest oparcie się na czasowej dominancie tak filmu, jak utworu muzycznego. Z kolei budowa dzieł w literaturze oraz kinie, jawi się charakteryzować jednolitymi technikami opowiadania przy wykluczeniu tego, jak różni się recepcja filmu od czytania tekstu.

Istnieje przekonanie, wychodzące od samego autora filmu *Zwierciadło*, o zasadności w doszukiwaniu się wszelkiej maści korelacji dotyczących omawianego dzieła i Marcela Prousta *W poszukiwaniu...*⁶³. Pokrewieństwo obydwu tekstów kultury opiera się w skrócie na przeczuciu, że Proust i Tarkowski mówią to samo, w ten sam sposób i do tego samego zmierzają⁴¹ (tak brzmi ogólnikowy rys pióra francuskiego autora literatury Leona Guicharda: Poszukiwanie [W poszukiwaniu...] można uważać za sumę życia, za zbiór obserwacji, refleksji, komentarzy na temat snu, marzenia, pamięci, zapomnienia, pożądania, bólu⁴²). Wierzyć w potencję zawartą w tej myśli można, chociażby ze względu na to, że Tarkowski o Prouście pisał w kontekście *Zwierciadła*⁴³ i sztuki filmowej – Ożywmy ogromny gmach wspomnień – te słowa należą do Prousta. Wydaje mi się, że w owym procesie ożywienia szczególne zadanie przypada sztuce filmowej⁴⁴. Historyk literatury Jan Błoński, w swoim *Literackim szkicu twórczości Prousta* zwraca uwagę, na to, że Poszukiwanie jest zbudowane jak katedra, a pisarz miał zamiar tytułować poszczególne partie książki na modłę nazw elementów tworzących gotyckie kościoły⁴⁵. I znów sam autor oprócz odpowiedzi na głupi zarzut, że nie ma konstrukcji w książkach, w tym wewnątrzliterackim budownictwie chce działać celowo i znacząco (jak sam dodaje, przy udziale niepewności co do efektu tejże celowości) – głosząc prawdę i harmonię (lub niezrozumienie)⁴⁶. Zatem i tutaj, zestawiając Prousta z Tarkowskim: kompozycja dzieła sztuki – ta uniwersalna dla każdego z gatunków opoka – często nienazwana struktura dzieła, jest oprócz oprawy, sama w sobie znaczeniem. Można przypuścić, że słowo znaczenie wyraża pewne idee fixe

⁴¹ K. Szymański, *Tarkowski i Proust. Zwierciadło i W poszukiwaniu straconego czasu – co innego, a przecież to samo*, „Kwartalnik Filmowy” 2014, nr 86, s. 104.

⁴² J. Błoński, *Widzieć jasno w zachwyceniu. Szkic literacki o twórczości Prousta*, Warszawa 1961, s. 15.

⁴³ A. Tarkowski, *Kompleks Tolstoja*, Warszawa 1989, s. 241.

⁴⁴ A. Tarkowski, *Czas utrwalony*, Izabelin 2007, s. 62.

⁴⁵ J. Błoński, *Widzieć jasno w zachwyceniu. Szkic literacki o twórczości Prousta*, Warszawa 1961, s. 19-20.

⁴⁶ Tamże.

roztaczające się wokół powziętego tematu – rozbioru filmowej topologii płwów fabularnej treści.

To znaczenie, które podejmowane w rozumieniu słownikowym oznacza wartość i sens, używane dotychczas przy ambicji wyłaniania coraz to nowych koncepcji, czyli po prostu ujawniania kolejnych znaczeń – narracyjnych sensów – znaczonego (filmu), jest nie tylko kolejnym tylko słowem czy rozmytym stanowiskiem, a ostatecznym celem wszelkich obserwacji. Znowu, Struktura znaczeń to nic innego jak narracja w jej najszerszym sposobie opisu⁴⁷. I chociaż struktury narracji – obecnie główny temat – nie przekłada się całkowicie w wyrażenie struktury struktur znaczeń, to jest wystarczająco niedalekim rozumieniem, aby o nim, jako stadium początkowym, wspomnieć. W strukturze narracji, ostatnim przystanku obserwacyjnej drogi, zawrzeć ma się Zwierciadłana formuła stosunku poszczególnych form struktury (...) do ich ogólnej konstrukcji – etap morfologicznej analizy Proppa⁴⁸, która swoją metodą dotyka właśnie struktur znaczeń⁴⁹, przy uznaniu prymatu czasowości jako nadrzędnej, nie tyle autosubiektywnej ludzkiej egzystencji, co rzeczywistego budulca każdej formy opowieści⁵⁰.

Służące aż do teraz pragnienie uchwycenia intencji autora i źródeł, które czyniłyby zrozumiałym tekst, intencję autora oraz sens, jaki był dany pierwotnemu odbiorcy tekstu⁵¹ pozwoliły ustalić pewien ogólniejszy – bo łączący, ujęte jako wiodące, idee artysty z rzeczami postronnymi – charakter tropów narracyjnych filmu *Zwierciadło*. Chodzi tu o sfinalizowanie opowieści o narracji z perspektywy widza. Zarówno źródło, adresat, jak i autor są pewnymi złudzeniami⁵², z których pomocy można do woli korzystać, ale czy to wsparcie, raz powzięte, musi obejmować stały patronat nad rozważaniami? Nietrudno ustanowić, że wspomniani po prostu (figuratywnie) nie istnieją albo są rzeczywisci, ale wynikają nie przed samym dziełem, a dopiero z niego samego post factum⁵³. Zauważenie w filmie Tarkowskiego istotności czasu, jako podstawowego wymiaru (obok przestrzeni i ich idiolektycznych treści)

⁴⁷ K. Rosner, *Paul Ricoeur wobec współczesnych dyskusji o narracji*, „Teksty Drugie” 2002, nr 3, s. 129.

⁴⁸ W. Propp, *Morfologia bajki*, „Pamiętnik Literacki” 1968, nr 4, s. 29.

⁴⁹ K. Rosner, *Paul Ricoeur wobec współczesnych dyskusji o narracji*, „Teksty Drugie” 2002, nr 3, s. 130.

⁵⁰ Tamże.

⁵¹ K. Kupiński, *Paula Ricoeura metoda interpretacji*, „Edukacja humanistyczna” 2017, nr 2, s. 79.

⁵² Tamże.

⁵³ Tamże, s. 80.

spójnie nadającemu znaczenie każdemu z etapów filmu i ostatecznej kompozycji, jest już nawet na swój sposób odczytaniem *Zwierciadła*. Na etapie, w którym badawczo wyłącza się tak źródło, jak i autora i adresata, pozostaje sam film oraz widz. Opustoszałe pole znaczeniowe pozostaje tak długo puste, aż z całego filmu i jego kompozycji uda się wysnuć i nazwać nowe znaczenie.

Architektura znaczeń w *Zwierciadle*

Z chwilą gdy chłopiec włącza telewizor, ustanawia narracyjne motto, które wybrzmiewa na ekranie dla niego samego i widza. Mogę mówić – wybrzmiewają słowa postaci z telewizora, która wraz z całym epizodem oddzielona zostaje od reszty filmu napisami i wprowadzającym motywem muzycznym Jana Sebastiana Bacha *Das alte Jahr vergangen ist* – stary rok przeminął nam⁵⁴. Utwór wycisza się i przechodzi w z oddali wybrzmiewający gwizd lokomotywy, kiedy na ekranie rozpoczyna się właściwa część filmu i słyhać pierwsze słowa Narratora – wspomnienia drogi do wiejskiego domu rodzinnego. Z tej perspektywy film staje się opowieścią o przestrzeni minionego roku Bacha.

Epilog filmu – niejasna opowieść umiejscowiona poza czasem – jest drugą z części kompozycyjnej klamry, która mówi o tym samym co zawarte w filmowej prolegomenie i następującej po niej pierwszej scenie. W odczytywaniu paralel pomiędzy filmowymi prologiem i epilogiem, pomocne stają się wykorzystane frazy muzyczne. Początkowa, jest utworem nadzwyczaj melancholijnym; samo jej nazewnictwo przypomina o utworze chóralnym – BWV 288, pieśni dziękczynnej, traktującej o wdzięczności za szczęśliwe przetrwanie minionego i burzliwego czasu. Ostatni muzyczny temat filmu Tarkowskiego to *Her unserr herrsher*, czyli chóralne preludium BWV 245 – fragment *Pasji wg. Św. Jana*. Moment *Pasji* poprzedza pojmanie Chrystusa, któremu wydarzenia nieubłagane nadchodzącej *pasji* są już znane. Chór wysławia bożą chwałę i prosi o przewodzenie męką jako źródłem poznania. Obydwie melodie są sobie przeciwstawne, a muzyka dopełnia narrację wizualną.

Melancholia filmowej prolegomeny nie zawiera się jedynie w zamykającej ją muzycznej frazie. Sama dokumentalizowana opowieść o jękającym się Juriju zdaje się łączyć z sylwetką Aleksieja – narratora, który sam cierpi przez zaburzenie

⁵⁴ Tłum. F. A. Zieliński, kbpp.org.pl/bwv-289, dostęp: 15.06.2020.

ekspresji, wprost ujawniającą w epizodzie jego choroby. Te dwa fragmenty filmu mówią zresztą więcej o bliźniaczym splocu, który wiąże ich sylwetki w podobnych drogach. Jeżeli uznać te pierwsze chwile trwania filmu za zapamiętany przez Aleksieja telewizyjny seans z przeszłości, to w kategorii filmowego przebiegu czasu i teorii o teraźniejszości – ujętej w momencie centralnym utworu – jest to pierwsze wspomnienie, mówiące na wstępie o jego stanie i nastawiające dalsze dotyczące go reminiscencje w atmosferę gorzkości i zadumy. Seans terapii młodego mężczyzny jawi się wręcz jako zwierciadlane, skrócone odbicie historii o Aleksieju. Narrator, tak samo jak czyni to chłopiec, przedstawia się widzowi. Analogicznie, sceny epilogu datowane na czas po odejściu narratora, są pokrewne temu, co film ujawnia po ukazaniu swojego tytułu. Jedno jest miejsce akcji i wykorzystanie jego otoczenia – idylli chutoru. Równocześnie właśnie czas rozróżnia te momenty. Pierwszy w fabularnej chronologii można czytać jako następujący po tym, dziejącym się w epilogu: mąż zadaje żonie pytanie o ich nienarodzone jeszcze dziecko, które we właściwym epilogu przybiera już postać przemierzającego świat rodzeństwa. Kiedy kobieta popada w zamyślenie i odwraca się za siebie wydaje się jak przywołany przez Tarkowskiego pasywny Chrystus poznawać swój los i absolutne poświęcenie dla szczęścia potomków. Jako staruszka wędruje przez bezkresne, podmoskiewskie pola, prowadząc własne dzieci o tych samych ogolonych głowach, z którymi pojawiają się oprócz epilogu, na przestrzeni całego filmu. W tej wizji widać ruiny rodzinnego zacisza z rozwalonymi ścianami, przepełnioną wodą i furą przedmiotów studnią. Opowieść elegiczna rozpoczynająca się i trwająca w Zwierciadle, przechodzi przy końcu w utwór pochwalny matki – kobiety w trudzie prowadzącej pociechy przez nieznaną, która w pełnej zgodzie z naturą ulega wpływowi czasu. Wreszcie, w tej wizji dziecięcej wędrowni Narrator odzyskuje głos, i jak swój współbrat w paraliżu, wykrzykuje w pełni własne, pierwsze słowa.

Przez te ramy okalające filmową fabułę, sam film zdaje się nie mieć czasowo jasno określonego początku i końca. Liniowość nie jest w ogóle domeną Zwierciadła, w którym wewnętrzna świadomość czasu nacechowana jest przecież osobliwym strumieniowi świadomości: konstytuowaniem czasu wewnętrznego w odniesieniu do świata otaczającego – również do Innego – jako zwykłego elementu tego świata⁵⁵, co unaocznia wyróżniony tryb narracyjny

⁵⁵ C. J. Olbromski, *Intersubiektywność świadomości a Edwarda Husserla czas intermonadyczny: ujęcie w ramach kategorii «teraz»*, „Zagadnienia naukoznawstwa” 2011, nr 1, s. 59.

mówiący o pamięci. Zwierciadło jest labiryntem, którego noumenalność zawiera się w zagubieniu w sobie samym poprzez wykroczenie poza ramy euklidesowych kategorii czasu i przestrzeni.

Pojęcie narracyjnego trybu w odniesieniu do Zwierciadła i zauważonych w nim przykładów tej modalnej metody opowiadania, jest narracją opanowującą kształt, która funkcjonuje w pewnym nieuporządkowaniu – bo, o ile sam kształt jest znany i zauważalny w trakcie seansu, to uzasadnia go właśnie samo to pojęcie. Unikalne poetyki nieustannie się ze sobą mieszając, są siłą która sama nie sortuje fabuły nie ustanawiając w niej jednoznacznych granic. Należy zatem podjąć próbę zrozumienia w filmie Tarkowskiego metod łączenia ze sobą poetyk, które zorganizowane w przepływie czasu intermonadycznego, są zgodnie z myślą Edmunda Husserla zachodzącymi na siebie horyzontami czasowych tożsamości⁵⁶. Narrator oprócz swobodnego korzystania z czasu – pamięci – w tym obejmującym go reminiscencyjnym akcie, przenika w focalizacji do bytów, które stają się w konsekwencji pozatemporalnymi. Taki stan rzeczy wpływa na możliwe trudności w odbiorze filmu, który za receptę na postęp w nieliniowej fabule wybiera ciągłość pomniejszych fraz. Jednak o ile trybów nie da się z chęcią by krztą precyzji rozróżniać szufladowo i w sposób binarny, to ich nieklarowny przepływ jest atrybutem wiążącym, bo warunkującym rozumienie filmu w kategorii pewnej nieoznaczalnej figury; chociażby, fantazmatycznego gabinetu luster na planie labiryntu. Połączenie wszystkich tych cech czyni Zwierciadło wiarygodną opowieścią o pamięci zakłętej w czasie, i narratorze, którego cechuje świadomość obarczona historią, nieobojętną dla jej funkcji konstytutywnej i niejako przenosząca tę historię na konstytuowany sens⁵⁷.

Podsumowanie

Chyba największą komplikacją percypowania Zwierciadła jest poruszanie się focalizowanych obrazów w opowiadaniu narratora, który sam nie jest nader aktywny i tak naprawdę pozostaje niewidoczny (choć słyszalny). Fokalizator, który jest selekjonerem i optykiem opowieści⁵⁸, wie nie tylko prym

⁵⁶ Tamże.

⁵⁷ J. Sidorek, *Świadomość czasu w świetle Rękopisów z Bernau*, „Studia Philosophiae Christianae” 2003, nr 2, s. 168.

⁵⁸ H. Markiewicz, *Narrator i autor* ..., s. 228.

w filmie, jako sztuce opartej na tym, co widoczne, ale sprawuje pieczę nad ukazywaniem emocjonalnej strony reminiscencji. W tym układzie narrator to narrator absconditus – nieobecny i rozmyty, natomiast fokalizator – instancja postrzegająca, ale oceniająca emocjonalnie i interpretująca ideologicznie rzeczywistość przedstawioną⁵⁹. O narratorze znów najwięcej wydaje się mówić sytuacja jego śmierci. Zwierciadlane uosobienie aktu opowiadania i źródło fabuły w jednym, to postać nieobecna, bierna i egocentryczna. Jeżeli takim jawi się Aleksiej-postać, który zresztą rysuje się apatycznym świadkiem własnych wspomnieniach, to czy Aleksiej-narrator nie jest tym samym? Tak jak istnieje pojęcie Boga nieobecnego – Deus absconditus lub Deus otiosus, który się wycofał, albo, który umarł⁶⁰, istnieje odwrotna idea: absolutu, jedynej substancji całej rzeczywistości⁶¹. Analogicznie rysuje się narracyjna sytuacja Zwierciadła i współistnienia narratora ukrytego z wszechobecnym fokalizatorem, z których ten pierwszy leży na łożu śmierci, a drugi działa wszędzie i we wszystkim.

Gnōthi seauton – poznaj samego siebie – zdaje się streszczać to, co reprezentują wszystkie, zestawione narracyjne osie filmu Andrieja Tarkowskiego. Tak jak ów aforyzm frontonu delfickiej świątyni Apollina, tak Zwierciadło, nie na wstępie, ale dopiero w trakcie i po seansie wprowadza widza w ten szczególnie refleksyjny nastrój, tym potężniejszy, im widz więcej może budować podświadomych paraleli między swoją przeszłością a tym odległym i nie do końca fikcyjnym światem fabuły. Tematem filmu jest związek między pamięcią indywidualną a historią⁶² – wartością skolektywizowanych przeżyć. Tym łatwiej połączyć się z tym, co stworzył Tarkowski, że budował on narrację Zwierciadła czerpiąc garściami z tak wielu pomniejszych realnych bohaterów swojego życia. Największa wartość Zwierciadła – fascynacja wspomnieniem – to i źródło i efekt, prócz działań bezpośrednio autorskich, tej wyjątkowej struktury narracyjnej. Znaczeniowo, Fokalizator działa, żeby stworzyć ze Zwierciadła utwór, który w tej swojej skłonności do mieszania czasowo-pamięciowych aktywności całego grona bytów, którym w ich byciu o samo to bycie chodzi⁶³ (w czym zawiera się autonomia postaci) i ich wielu indywidualnych retencjach, zbliżyć się reminiscencji

⁵⁹ Tamże.

⁶⁰ M. Hołda, *Etapy życia bogów. Rola pojęcia Deus absconditus we współczesnej myśli judeochrześcijańskiej*, „Przegląd Religioznawczy” 2019, nr 2, s. 62.

⁶¹ S. Kowalczyk, *Czym jest panteizm?*, „Collectanea Theologica” 1977, nr 1, s. 71.

⁶² A. Tarkowski, *Kompleks ...*, s. 247.

⁶³ D. Sobota, *Kim jest Dasein?*, „Przegląd Filozoficzny” 2011, nr 3, s. 256.

sui generis. W labiryntowym filmie Tarkowskiego działa fokalizator pewnym kosztem dla Narratora, który swoją pozycję gawędziarza zamienia na stan wręcz wegetatywny, co samo w sobie jest jakimś kolejnym, uwikłanym w figury narratologii, dramatycznym konfliktem filmu. Triumwirat instancji: autora, bohatera i narratora poddaje się całkowicie woli fokalizacji autonomicznej, która jest w stanie swobodnie tworzyć architekturę filmowej narracji Zwierciadła. Mimo uczestnictwa w tym narracyjnym pseudokonflikcie, Andriej Tarkowski sprawuje ostateczną pieczę nad filmem, nie tyle tracąc przez to swoje rozdwojenie, co poprzez wnikanie własną sylwetką w narrację, zaznaczając w filmie swoją pozycję – sygnując każdy jego kadr pełnią autorskości i niejednoznacznej obecności. To bohaterstwo Tarkowskiego, o którym mowa, nie powinno być poważane jako soczewka do podglądania wspomnień reżysera. Przede wszystkim, Przez jego związek z omawianym filmem należy się nazywanie go bardziej autorem, niż reżyserem i scenarzystą. Przy Zwierciadło – filmie autorskim zdaje się dokonywać przyszłe artystyczne życie autora, w które też niejako wkracza tworząc Zwierciadło radziecki reżyser. Tekst kultury wielce korzysta na swoim mętnym powinowactwie, ale to właśnie człowiek koronowany autorem, buduje teraz swój pomnik. Tym monumentem jest katafalk: Dzieło, które powinno zapewnić autorowi nieśmiertelność, przypadła teraz rola jego zabójcy, bo umieszczając między sobą samym a swoim tekstem cały arsenał (...) chwyty⁶⁴, piszący podmiot pozbywa się znaków swej wyjątkowości i przez to wyróżnia go jedynie osobiwa forma nieobecności⁶⁵. I tak jak ginie autor w swojej opowieści o własnym świecie, umiera symbolicznie lub rzeczywiście narrator, tak rodzi się Zwierciadło – film pomnik, kryjący własnego autora, na który jednocześnie nie sposób spojrzeć bez ujrzenia w jego obrazie własnego odbicia.

Bibliografia

Literatura:

Błoński J., *Widzieć jasno w zachwyceniu. Szkic literacki o twórczości Prousta*, Warszawa 1961.

⁶⁴ W oryginale: *cały arsenał chwyty pisarskich*. Jako jednak, że mowa o filmie, Foucault pisze o *autorze*, a tutaj znów zostaje ów *autor* wypożyczony do kategorii właśnie filmowej, to pominięcie tutaj tego słowa z wypowiedzi nie zdaje się autorowi uchybieniem.

⁶⁵ M. Foucault, *Kim jest autor? Powiedziane, napisane. Szaleństwo i literatura*, Warszawa 1999, s. 200.

- Bordwell D., *Narration in the Fictional Film*, London 1985.
- Foucault M., *Kim jest autor? Powiedziane, napisane. Szaleństwo i literatura*, Warszawa 1999.
- Helman A., Ostaszewski J., *Historia myśli filmowej. Podręcznik*, Gdańsk 2007.
- Hołda M., *Etapy życia bogów. Rola pojęcia Deus absconditus we współczesnej myśli judeochrześcijańskiej*, „Przegląd Religioznawczy” 2019, nr 2.
- Humphrey R., *Strumień świadomości – techniki*, „Pamiętnik Literacki” 1970, nr 4.
- Illg J., Neuger L., *Zwierciadło. Andriej Tarkowski w rozmowie z Jerzym Illgiem i Leonardem Neugerem*, Kraków 2016.
- Ingarden R., *Uwagi na marginesie „Poetyki” Arystotelesa*, „Studia z estetyki” tom 1, 1966.
- Judycki S., *Głębia i kontyngencja fenomenu: fenomenologia i filozofia XX wieku*, „Studia Philosophiae Christianae” 2003, nr 2.
- Kiereś H., *Dramat i teatr a „Poetyka” Arystotelesa*, „Człowiek w kulturze” 2007, tom 19.
- Kopaliński W., *Słownik symboli*, Warszawa 1990.
- Kowalczyk S., *Czym jest panteizm?*, „Collectanea Theologica” 1977, nr 1.
- Kupiński K., *Paula Ricoeura metoda interpretacji*, „Edukacja Humanistyczna” 2017, nr 2.
- Markiewicz H., *Narrator i autor w światowej teorii literatury*, „Pamiętnik Literacki” 1994, nr 4.
- Olbromski C. J., *Intersubiektywność świadomości a Edwarda Husserla czas intermonady: ujęcie w ramach kategorii «teraz»*, „Zagadnienia Naukoznawstwa” 2011, nr 1.
- Pamuk O., *Pisarz naiwny i sentymentalny*, Kraków 2012.
- Pasolini P. P., *Kino poezji*, [w:] *Po ludobójstwie. Esej o języku, polityce i kinie*, Warszawa 2012.
- Propp W., *Morfologia bajki*, „Pamiętnik Literacki” 1968, nr 4.
- Rosner K., *Paul Ricoeur wobec współczesnych dyskusji o narracji*, „Teksty Drugie” 2002, nr 3.
- Sidorek J., *Świadomość czasu w świetle Rękopisów z Bernau*, „Studia Philosophiae Christianae” 2003, nr 2.
- Sobota D., *Kim jest Dasein?*, „Przegląd Filozoficzny” 2011, nr 3.
- Sochoń J., *Hermeneutyka – wstępne rozpoznania*, „Warszawskie Studia Teologiczne” 1995, nr 8.
- Szymański K., *Tarkowski i Proust. „Zwierciadło” i „W poszukiwaniu straconego czasu” – co innego, a przecież to samo*, „Kwartalnik Filmowy” 2014, nr 86.
- Tarkowska M., *Okruchy „Zwierciadła”*, „Kwartalnik Filmowy” 1995, nr 9-10.
- Tarkowski A., *Czas utrwalaony*, Izabelin 2007.
- Tarkowski A., *Kompleks Tolstoja*, Warszawa 1989.
- Todorov T., *Literature and Its Theories*, Londyn 1988.
- Wolicka E., *Filozofia a nauka o literaturze. Paula Ricoeura próba nowej interpretacji kategorii mimesis*, „Teksty Drugie” 1995, nr 5.

Netografia:

Zieliński F. A., kbpp.org.pl/bwv-289, dostęp: 15.06.2020.

Weronika Machała

Produkcja medialna

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

weronika.machala@gmail.com

WESTERN JAKO NOŚNIK ETOSU AMERYKI: KONTEKST HISTORYCZNY I KULTUROWY

*The Western as a propagator of American ethos:
historical and cultural context*

Streszczenie

Celem tej publikacji jest nakreślenie istoty zbioru postaw i wartości, które autorka nazywa „etosem Ameryki” oraz tego, jak western przyczynił się do rozpropagowania tego etosu. W pracy omówione zostało pokrótce tło historyczne narodzin Ameryki oraz kilka filmowych pozycji, które przyczyniły się do upowszechnienia jej mitu. Z rozważań tych wyłania się obraz westernu jako najbardziej amerykańskiego z gatunków filmowych, odnoszącego się do założycielskiego mitu Stanów Zjednoczonych.

Słowa kluczowe: western, etos Ameryki, kinematografia, Stany Zjednoczone

Summary

This publication aims to define what ‘American ethos’ perceived as a specific set of attitudes and values actually means and how the western took part in propagating it. In this publication the author describes a short story of how America was born and a few movies that played a significant role in promoting its myth. From all considerations a picture emerges: the western is the most American movie genre always refers to the myth of the USA.

Keywords: western, American ethos, cinematography, USA

Wstęp

Celem tej publikacji jest, z konieczności pobieżne, omówienie historycznych i kulturowych kontekstów powstania oraz rozwoju westernu jako nośnika zbioru wartości, które na użytek tej pracy nazywam „etosem Ameryki”. W ten sposób określam w dalszej części artykułu pewien specyficzny zbiór postaw i przekonań związanych z założeniem Stanów Zjednoczonych. Ów zbiór postaw połączony jest ściśle z takimi pojęciami jak: „chrześcijaństwo”, „wiara w Boga”, „patriotyzm” czy „American dream”.

Analiza kontekstów powstania i rozwoju westernu w tej pracy okrojona jest celowo jedynie do wątków związanych ze wspomnianym etosem, zamierzam bowiem skupić się na mitotwórczej oraz „mitonośnej” funkcji westernu. Jednocześnie jestem świadoma, że aby oddać temu gatunkowi jakąś sprawiedliwość, należałoby wziąć pod uwagę również jego mniej charakterystyczne „podgatunki” – takie jak choćby western noir, western rewizjonistyczny czy spaghetti western. Ze względu jednak na wspomniany wyżej cel niniejszej publikacji pominię je w tej konkretnej analizie, ogniskując swoją oraz Czytelnika uwagę jedynie na kilku dziełach filmowych, stanowiących wyraźny nośnik etosu Stanów Zjednoczonych, mitu Ameryki.

Pragnę jeszcze zaznaczyć, że w pracy sformułowanie „mit Ameryki” nie posiada wydźwięku pejoratywnego. Rozumiem przez to pewien utrwalony w społeczeństwie wizerunek tego kraju, choć zarówno stopień tego utrwalenia, jak i czynniki go utrwalające stanowią zapewne kwestię sporną. W tej pracy wskażę na western jako główny czynnik utrwalający tak rozumiany mit Ameryki.

Historyczny kontekst powstania etosu Ameryki

Podjmując próbę scharakteryzowania genezy i fundamentu westernu, nie sposób pominąć pobieżnego chociaż omówienia fundamentu ideologicznego etosu Ameryki.

Oficjalna dewiza Stanów Zjednoczonych od 1956 roku brzmi In God we trust („Bogu ufamy”). Pragnąc ustalić w jakiejś mierze, czy idea istnienia Boga w istocie jest zakorzeniona w amerykańskiej świadomości, odwołam się do badań, które przytoczyli brytyjscy socjologowie Jeremy B. Straughn i Stephen L. Field. Według tych badań w latach 90. XX w. ponad 60% amerykańskich

obywateli uważało Stany Zjednoczone za kraj, którego podstawy są chrześcijańskie¹. Z kolei ze statystyk, które przytoczył amerykański politolog Robert D. Putnam, wynika, iż dane te są zbieżne z odsetkiem osób, które we wspomnianych latach zadeklarowały, że uczęszczają do kościoła (również ponad 60%)². W kontekście rozważań o etosie Ameryki (i jego wpływie na kinematografię – a może i vice versa?) analizy te wydają się być znaczące, ponieważ w jakiś sposób obrazują skalę, w jakiej Amerykanie przywiązani są do kwestii wiary w Boga i religijności. Co więcej, kwestie te, zgodnie z przekonaniem większości ankietowanych, pełniły znaczącą rolę w procesie założenia i kształtowania się młodego państwa amerykańskiego.

Brytyjski pastor, teolog i historyk John Brown rozpoczyna nakreślenie historii narodzin Ameryki od scharakteryzowania jej założycieli jako grupy wyznaniowej. Nazywani wówczas „separatystami” późniejsi „Pielgrzymi” zdecydowali się na opuszczenie rodzimej Anglii ze względu na brak wolności wyznania. Chcieli odłączyć się od Kościoła Anglii, by zyskać możliwość założenia własnej grupy wyznaniowej, o własnej doktrynie. Brown w opisie owej doktryny separatystów podkreśla ich dążenie do powrotu do Biblii jako jedyne źródła Boskiego objawienia. Dążenie to manifestowali oni poprzez, na przykład, odrzucenie obowiązujących w Kościele Anglii tradycji, obrzędów i świąt. Dalsza narracja Browna ogniskuje się wokół okoliczności powzięcia przez późniejszych Pielgrzymów decyzji, która ostatecznie doprowadziła do powstania Stanów Zjednoczonych: zakupienia statku Mayflower i wyruszenia w podróż do nowej Ziemi Obiecanej, Nowej Anglii – w rejon zatoki Cape Cod³.

Amerykański historyk Nathaniel Philbrick wydarzenia te nazywa „inspirowanymi”⁴, określając je jako „załążek Stanów Zjednoczonych”⁵. Philbrick sięga do pamiętnika jednego z Pielgrzymów, Williama Bradforda, cytując zanotowane przez niego zdanie: „Cóż mogło utrzymać ich [Pielgrzymów] przy życiu, jeśli nie Duch Boży i Jego łaska?”⁶. Odwołując się do świadectw historycznych

¹ J.B. Straughn, S.L. Feld, *America as a “Christian Nation”? Understanding Religious Boundaries of National Identity in the United States*, „Sociology of Religion” 2010, nr 72, s. 280-306.

² Por. R.D. Putnam, *Samotna gra w kregle. Upadek i odrodzenie wspólnot lokalnych w Stanach Zjednoczonych*, Warszawa 2008, s. 117.

³ J. Brown, *The Pilgrim Fathers Of New England And Their Puritan Successors*, Londyn 1906, s. 15-39.

⁴ N. Philbrick, *Mayflower. Opowieść o początkach Ameryki*, Poznań 2018, s. 64.

⁵ Tamże.

⁶ Tamże.

dotyczących utworzenia Stanów Zjednoczonych amerykański pastor James D. Kennedy stwierdza, że „[Biblia i chrześcijaństwo] w sposób niekwestionowany odgrywały krytyczną rolę w procesie formowania się narodu. (...) Nie dziwi zatem, że nasze motto brzmi „Bogu ufamy”⁷. Kennedy pisze również, że „Amerykańska wolność, ogłoszona w Deklaracji Niepodległości, swe istnienie zawdzięcza w znacznej mierze chrześcijaństwu”⁸.

„Amerykańska wolność”, jak to ujął Kennedy, stanowi drugi istotny filar omawianego przeze mnie etosu Stanów Zjednoczonych. James Truslow Adams w książce „The Epic of America” opisuje ideę tej wolności. Według niego, w Ameryce każdy człowiek, niezależnie od swojego pochodzenia, płci czy statusu społecznego powinien mieć jednakową szansę rozwoju, zgodną z własnymi możliwościami, bez ograniczającego podziału na wyższe i niższe klasy społeczne⁹. Do koncepcji przedstawionych przez Adama odwołuje się amerykański kulturoznawca Jim Cullen. Wskazuje on na związek, jaki istnieje pomiędzy ową perspektywą wolności, a powstaniem i rozwojem idei amerykańskiego snu, prowadząc jego charakterystykę do prostego zdania: „W Stanach Zjednoczonych wszystko jest możliwe – trzeba tylko wystarczająco mocno tego chcieć”¹⁰. O tak rozumianym amerykańskim śnie pisze amerykański kulturoznawca, Jim Cullen: „Jego korzenie sięgają samej genezy Stanów Zjednoczonych, od tak zwanych »poszukiwaczy przygód« szukających łatwego sukcesu na plantacjach Virginii, po spekulantów, wydobywających spod ziemi swoje perspektywy w zachodnich miastach, takich jak Las Vegas. Nigdzie wszakże sen ten nie stał się punktem koncentracji tak bardzo, jak w kulturze hollywoodzkiej – półmitycznym miejscu, w którym marzenia o rozwoju, sławie i bogactwie były najbardziej godne uwagi, jeśli były możliwe do osiągnięcia bez specjalnego wysiłku”¹¹.

Ta nieco uszczypliwa refleksja Cullena przenosi mnie, po tym swego rodzaju wstępie historyczno-kulturowym do przedmiotu specjalnego mojego zainteresowania, mianowicie – do Hollywood. Z toku powyższych rozważań wywnioskować można, że u fundamentów Ameryki (społeczeństwa amerykańskiego) leży mieszanina wartości zaczerpniętych z chrześcijaństwa (wiara w Boga, misja propagowania chrześcijaństwa, przekonanie o wolności człowieka i jego

⁷ D. J. Kennedy, *What if the Bible had Never been Written*, USA 1998, s. 99.

⁸ Tamże, s. 91.

⁹ J. T. Adams, *The Epic of America*, USA 2012, s. 214-215.

¹⁰ J. Cullen, *The American Dream: A Short History of an Idea That Shaped a Nation*, Oxford 2003, s. 5.

¹¹ Tamże.

związku ze Stwórcą) i owej barwnej koncepcji „amerykańskiego snu” (Ameryka jako miejsce, gdzie marzenia się spełniają, ziemia obiecana). W tym kontekście, szczególnie interesująca wydaje mi się kwestia tego, jak zbiór opisanych powyżej wartości przełożył się na obraz filmowy we wczesnej kinematografii Stanów Zjednoczonych.

Sądzę, że z powyższych rozważań wyłania się istota tego, czym właściwie jest etos Stanów Zjednoczonych, rozumiany jako zbiór wartości przyjętych przez społeczeństwo, oparty na ideałach chrześcijańskich oraz postulatach wywiedzionych z Deklaracji Niepodległości, a zatem kultywowaniu prawa do wolności, indywidualizmu i dążenia do szczęścia. W dalszej części artykułu spróbuję wykazać, jak western przyczynił się do rozpropagowania tego etosu.

Western: powstanie gatunku i pierwsze dzieła

Nawet po tak pobieżnym omówieniu niektórych składowych etosu Ameryki klaruje się dość klarowny obraz tego, jak wielki potencjał „mitotwórczy” mają historie o narodzinach Stanów Zjednoczonych. W kontekście rozważań o westernie nie sposób zignorować również walorów storytellingowych opowieści o początkach Ameryki: zbiorowy protagonista (Pielgrzymi) kontra potężny antagonist (Kościół Anglii), walka o wolność wyznania, heroiczna podróż w nieznane, trudy i zwątpienia przeprawy przez wzburzony ocean w maleńkiej łupinie, jaką wydawał się Mayflower, wreszcie – triumfalne cumowanie w zatoce Cape Cod i żmudny, pełen niebezpieczeństw proces asymilacji na nowym lądzie. Każdy kolejny element procesu formowania się Stanów Zjednoczonych stanowi potencjalne źródło dla scenariuszowego konfliktu.

Amerykański filmoznawca, Barry Langford, napisał, że „Hollywood jest mitem”¹², a to właśnie w Hollywood powstał najbardziej amerykański gatunek filmowy. Czy Stany Zjednoczone kształtują swoją świadomość historyczną w oparciu o mit? Jeżeli tak, to najwierniejszym nośnikiem tego mitu są według Davida Lusteda właśnie westerny. Twierdzi on, że westerny „zaangażowały ten mit w najbardziej dosłowny sposób w kulturę popularną – i to przez najdłuższy okres czasu”¹³. W tym kontekście interesujące jest to, co napisał David Lusted,

¹² B. Langford, *Post-classical Hollywood: Film Industry, Style and Ideology Since 1945*, Edinburgh 2010, s. 9.

¹³ Por. D. Lusted, *The Western*, New York 2014, s. 5.

autor książki *The Western*, we wstępie do swoich rozważań. Wykorzystał on pewną analogię, by zobrazować czytelnikowi rolę kinematografii w społeczeństwie. Powiada, że dzieci nie bawią się w „kowbojów i Indian” same z siebie. Aby w ogóle tę zabawę wymyślić, potrzebowały one zewnętrznego bodźca kulturowego, który na nie wpłynął¹⁴. Podobnie rzecz ma się z filmem. Pierwsze wytwory sztuki filmowej wywierały, jak łatwo się domyślić, ogromny wpływ na odbiorców poprzez swoją nowatorskość i magiczność. Według Lusteda western kształtował świadomość o Ameryce, kiedy ona była dopiero w procesie powstawania¹⁵. Interesująca w kontekście tego zdania jest natywność westernu. Najbardziej charakterystyczne jego elementy – preria, kowboje, Indianie, itd. – są nierozłącznie połączone z kulturowymi, przyrodniczymi i historycznymi uwarunkowaniami Stanów Zjednoczonych. Zatem ten gatunek filmowy możliwy był do realizowania jedynie w warunkach amerykańskich, co sprawia, że w sposób naturalny stał się on nośnikiem narodowego etosu tego państwa.

Pierwszym westernem w historii kina był film *The Great Train Robbery*¹⁶. Trudno przecenić wagę tego zdania. Matthew Carter, autor książki *Myth of the western: New perspectives on Hollywood Frontier Narrative* stwierdza, że wczesna krytyka westernu miała swoje podłoże zwłaszcza w niechęci do rosnącego znaczenia Stanów Zjednoczonych na arenie międzynarodowej, a także lekceważenia młodej kultury amerykańskiej, określanej jako „masowa”, stojąca w całkowitej opozycji do kultury wyższej¹⁷. Takie stwierdzenie Cartera wskazuje zatem na to, że od samego początku na arenie międzynarodowej utożsamiano w jakiś sposób western z amerykańskością.

The Great Train Robbery opowiada o próbie obrabowania pociągu i jego pasażerów przez kilku wyjętych spod prawa bandytów. Na przeszkodzie stał im uzbrojeni żołnierze amerykańskiej armii. Oprócz niesłychanej kinowej sensacyjności (brutalne postępowanie rzeźmieszków, konne pogonie, strzelanina w lesie) film ten zawiera istotne elementy mitotwórcze. Pierwszym z nich jest przedstawienie Dzikiego Zachodu jako miejsca, w którym prawo przeciwstawia się bezprawiu, a sprawiedliwości staje się zadość. Stephen McVeigh, autor książki *The American Western* wskazuje również na kolejny czynnik, dla

którego *The Great Train Robbery* odegrał bardzo ważną rolę w procesie kształtowania się amerykańskiej kinematografii. Jest to użycie wyrafinowanych jak na tamte czasy technik montażowych, zapewniających o wiele bardziej złożoną, wielopłaszczyznową narrację¹⁸. W ten sposób dzieło to przysporzyło westernowi publiczności i przyczyniło się do rozwoju młodej sztuki, jaką wówczas była kinematografia. Warto również wspomnieć, że fabuła filmu *The Great Train Robbery* (konflikt pomiędzy ludźmi stojącymi na straży sprawiedliwości a przestępcami wyjętymi spod prawa) stała się załącznikiem kolejnych wariantów fabularnych, które w późniejszych latach wykorzystywali twórcy westernu¹⁹. Co więcej, *The Great Train Robbery* dość wysoko ustawił poprzeczkę sensacyjności – akcja filmu koncentruje się na wymianie ognia, pogoniach, ucieczkach, napadach. Jak okazało się w latach późniejszych, elementy te stały się obecne w fabule kolejnych westernów, przyczyniając się do wzrostu ich kultowości. Było to kino brutalne, odmienne od europejskiego, jedyne w swoim rodzaju.

Kolejną rzeczą, o której chciałabym wspomnieć w kontekście rozważań o westernie, jest pojawienie się w nim zbiorowego antagonisty, z którym każdy zapewne ten gatunek kojarzy, mianowicie Indian. Filmem, w którym w roli antagonistów pojawili się oni bodaj po raz pierwszy, jest nakręcony w 1912 roku *The Life of Buffalo Bill*²⁰. Opowiada on historię życia legendarnego myśliwego i zwiadowcy, Buffalo Billa, a jednym z wątków w filmie jest właśnie rozgromienie przez głównego bohatera grupy „dzikusów”. Matthew Carter zwraca uwagę na przełomowość tego momentu, twierdząc, że od tej pory widownia już zawsze oczekiwać będzie „Indian” atakujących dyliżans lub konwój oraz „Buffalo Billa” spieszącego na ratunek²¹. Badacz twierdzi, że postacie te mają charakter symboliczny i stanowią zapewnienie o dominacji zachodniej cywilizacji nad prymitywną brutalnością, reprezentowaną przez tubylcze ludy zamieszkujące Amerykę. W ten sposób widz wprowadzony zostaje w zagadnienie pogranicza – miejsca, w którym ścierają się dwa przeciwstawne cywilizacyjnie obozy. Nie

¹⁸ S. McVeigh, *The American Western*, Edinburgh 2007, s. 61.

¹⁹ Wszystkie warianty wymienione przed Grubera to: 1) „The Journey” (kolej/dyliżans/wóz kontra jeźdźcy/Indianie), 2) „The Ranch” (farmerzy kontra koniokradzy/hodowcy bydła/koloniści/pasterze), 3) „The Empire” (epopeja o ranczu), 4) „Revenge” (niewinnie skazany człowiek kontra prawdziwie winny), 5) „The Cavalry” (kawaleria kontra Indianie), 6) „The Outlaw” (złoczyńcy z Południa kontra stróże prawa z Północy) 7) „The Marshal” (stróże prawa kontra przestępcy). Por. D. Lusted, *The Western...* s. 24.

²⁰ P. Panzer, *The Life of Buffalo Bill*, USA 1912.

²¹ M. Carter, *Myth of the Western: New Perspectives on Hollywood's Frontier Narrative*, Edinburgh 2014, s. 8.

¹⁴ Tamże.

¹⁵ Tamże, s. 6.

¹⁶ E.S. Porter, *The Great Train Robbery*, USA 1903.

¹⁷ M. Carter, *Myth of the Western: New Perspectives on Hollywood's Frontier Narrative*, Edinburgh 2014, s. 9.

sposób oprzeć się wartościowaniu stron tego konfliktu gdyż jest rzeczą naturalną, że jeden obóz widz będzie utożsamiać z dobrem, a drugi ze złem.

Opowieść o tak rozumianym pograniczu kontynuowali twórcy filmu *Karawana*²². Na jednej z plansz wprowadzających do filmu czytamy: „Krew Ameryki jest krwią pionierów, krwią kobiet i mężczyzn o lwich sercach, kształtujących wspólną cywilizację wśród nieznaną dziczy”. W filmie pojawiają się bardzo istotne elementy mitotwórcze. Po pierwsze, podstawą fabuły są przeciwności, jakie napotykają pionierzy podróżujący do Oregonu, by tam rozpocząć nowe życie. W ich historii zawarty jest zatem jeden z ważnych elementów amerykańskiego snu: dążenie do szczęścia i postrzeganie Ameryki jako miejsca w którym mogą się spełnić marzenia o dobrobycie. Po drugie, w *Karawanie* pionierzy sportretowani są jako chrześcijanie dbający o zachowanie moralnego pionu w swych szeregach – przykładem tego mogą być pojawiające się w filmie sceny ślubów czy pogrzebów przeprowadzonych z udziałem pastora czytającego Biblię. W *Karawanie* pionierzy to ludzie niezłomni, zdolni podjąć trudom podróży, którzy stanowią silnie związaną ze sobą społeczność. Te elementy filmu odwołują się, jak sądzę, do wcześniej omówionej przeze mnie historii związanej z powstaniem Ameryki i przeprawą Pielgrzymów przez ocean do Nowego Świata.

Uważam, że w kontekście rozważań o westernie jako nośniku mitu Ameryki znaczące jest to, że pierwsze wytwory amerykańskiej sztuki filmowej miały wyraźne walory mitotwórcze. Walory te potęgował fakt, że film był stosunkowo nowym medium, budzącym żywe zainteresowanie i poruszenie widzów.

Western jako wyraziciel nastrojów społecznych

W książce *The American Western* Stephen McVeigh stwierdza, że western jako najbardziej amerykański z gatunków filmowych zawsze w jakiś sposób odnosił się na przestrzeni dziejów do narodowych dążeń i niepokojów obecnych w Stanach Zjednoczonych, odzwierciedlał aktualnie panujące w tym kraju nastroje²³. Badacz w swoich analizach szczegółowo omawia kolejne dekady w amerykańskiej historii i wskazuje na sposób, w jaki twórcy westernów odnosili się

w swoich dziełach do ówczesnych wydarzeń. Co więcej, na co wskazuje McVeigh – twórcy westernów wzięli na siebie zadanie dodawania ducha społeczeństwu, ukazywania jakiegoś światła w tunelu. Światłem tym był właśnie stały i niezmienny w swej istocie etos Stanów Zjednoczonych. Na przykład w latach 30. XX w. do fabuły westernów wprowadzony został nowy bohater: gangster. W odróżnieniu od cechującego się etyczną stałością kowboja, gangster był postacią z reguły wyjętą spod prawa. Według McVeigha wprowadzenie tej nowej postaci było spowodowane prohibicją a zatem tym, że każdy obywatel bardzo łatwo mógł stać się przestępcą²⁴. Odbiorcy westernu w tym czasie potrzebowali nie tyle podziwiania niedoścignionego ideału, ile katartycznego przeżycia wspólnoty z gangsterem. Naprzeciw tej potrzebie wyszli, według McVeigha, twórcy filmu *Jesse James* (1939)²⁵. Protagonistą w tym filmie jest człowiek wyjęty spod prawa, zaś w roli antagonisty występuje chciwy aparat państwowy, usiłujący wydziedziczyć ciężko pracujących obywateli z ich własnej ziemi. Zauważamy tu głęboki dylemat moralny bohatera i bardziej krętą drogę jego życia niż w dotychczas omawianych dziełach filmowych, gdzie władzę i obywateli jednoczyły wspólne idee budowania Ameryki jako ojczyzny wolności. Twórcy filmu nie pozostawiają jednak odbiorcy „z niczym”. Za pomocą jednej z symbolicznych scen w filmie odwołują się do jednego z fundamentalnych elementów etosu Ameryki: bohater filmu, choć wyjęty spod prawa, czci Boga (wskazuje na to moment gdy zawiesza on w domu tabliczkę z napisem „God bless our house” („Boże, błogosław nasz dom”). W ten sposób twórcy wskazują na konieczność powrotu do wartości obecnych przy zakładaniu Stanów Zjednoczonych i w tym akcie upatrują nadzieję dla państwa, w którym źle się dzieje.

W latach 40. i 50. western obrał kurs jeszcze bardziej mroczny i nieoczysty. Było to podyktowane „piętnem wojny” i „koniecznością wyłonienia nowych postaw”²⁶. Kluczem do zrozumienia tych przemian może być świadomość tego, że twórcy westernu odczuwali te same napięcia co reszta społeczeństwa, a swoje przeżycia przekładali na obraz filmowy. Według McVeigha na western w tym czasie miały wpływ dwa znaczące czynniki: freudowska psychoanaliza oraz film noir²⁷. W westernach zaczęły się szerzyć wątki związane ze skompromowanym porządkiem społecznym, problemami psychicznymi bohaterów

²⁴ Tamże, s. 58.

²⁵ H. King, *Jesse James*, USA 1939.

²⁶ Por. S. McVeigh, *The American...* s. 58.

²⁷ Tamże, s. 70.

²² J. Cruze, *Karawana*, Paramount Pictures 1923.

²³ Por. S. McVeigh, *The American...* s. 80.

oraz moralnym niepokojem. Ślady freudowskiej psychoanalizy odnaleźć z kolei możemy w *Ściganym* (1947)²⁸. David Lusted wskazuje na przedstawioną w tym filmie pogłębioną analizę psychologiczną męskiego protagonisty, który musi się mierzyć z wyniesionymi z dzieciństwa urazami²⁹.

Ciekawym przykładem filmu, w którym wyrażony jest głęboki niepokój o Amerykę jest *Zdarzenie w Ox-Bow* (1942 r.)³⁰. Bohaterem filmu jest kowboj w pewnym sensie pozorny – poza atrybutami fizycznymi nie posiada on cech kowbojów z westernów lat 20. czy 30. Jest bierny, znajduje się w roli obserwatora i komentatora zdarzeń, a nie osi akcji. Co więcej, jest postacią bardzo niewyraźną moralnie. Z jego to perspektywy ukazana jest przygnębiająca wizja symbolicznego upadku Ameryki. Posępna rzeczywistość ukazana w tym filmie obarczona jest charakterystycznym dla filmów noir moralnym półcieniem. Osią akcji w *Zdarzeniu w Ox-Bow* jest samosądu dokonanego przez kilkunastu mężczyzn na niewinnym człowieku. Jednak i tu twórcy filmu znajdują miejsce na przypomnienie o etosie Ameryki: odrodzi się ona, jeśli jej obywatele wrócą do początków – uwielbienia Boga i poszanowania sprawiedliwości. Te właśnie słowa pojawia się podczas sceny czytania listu ofiary, która te właśnie wartości wymienia jako najważniejsze.

Western jako nośnik etosu Ameryki w dobie zimnej wojny

Niezwykle ciekawym epizodem w rozwoju westernu jest okres zimnej wojny, a zatem lata 40. i 50. XX w. McVeigh zaznacza, western niejednokrotnie znajdował się w pewnym sensie pomiędzy osobistymi doświadczeniami twórców a komercyjną potrzebą podążania za tymi fabularnymi schematami, które w przeszłości zapewniły gatunkowi sukces³¹. Zimna wojna jako okres napięcia pomiędzy Stanami Zjednoczonymi a Rosją przyniósł szczególną potrzebę podniesienia morale w narodzie. Etos Ameryki stał w oczywistej sprzeczności z zagrożeniami płynącymi ze strony ideologii komunistycznej. McVeigh powiada, że w tym czasie to western wziął na siebie zadanie dodawania ducha Amerykanom poprzez przypominanie o narodowych wartościach, które

²⁸ R. Walsh, *Ścigany*, USA 1947.

²⁹ Por. D. Lusted, *The Western...*, s. 181.

³⁰ W. A. Wellman, *Zdarzenie w Ox-Bow*, USA 1942.

³¹ Tamże, s. 63.

w przeszłości niejednokrotnie poddawane były próbom, a z których przecież wychodziły zwycięsko³². Sam zaś fakt, że funkcję dodawania ducha narodowi wziął na siebie właśnie ten, a nie jakikolwiek inny gatunek filmowy, jest w kontekście naszych rozważań bardzo istotnym elementem potwierdzającym słuszność określenia westernu jako „nośnika etosu Ameryki”.

Podczas zimnej wojny do fabuły westernu wprowadzony został „rewolwerowiec”: sprawnie posługujący się bronią samotnik, który staje w obronie sprawiedliwości w nierównej często walce. Postać ta, jak przekonuje McVeigh, miała stać się symbolem militarnej przewagi USA nad przeciwnikami³³. Sprawne posługiwanie się bronią było, rzecz jasna, powszechnym atrybutem kowboja-pioniera, ale w okresie zimnej wojny umiejętność ta nabrała szczególnego, symbolicznego znaczenia. Film *W samo południe* przekazywał również określoną treść o charakterze politycznym nawiązującą do zimnowojennej rzeczywistości. Jak to ujął reżyser filmu: „To historia człowieka zmuszonego do podjęcia decyzji zgodnie z własnym sumieniem. Jego miasto – symbol upadłej demokracji – staje w obliczu strasliwej groźby, która może zniszczyć dotychczasowy sposób życia mieszkańców. Zdeterminowany, by stawić opór zagrożeniu, bezskutecznie szuka pomocy, każdy bowiem ma jakiś powód, by jej nie udzielić. Ostatecznie sam musi zmierzyć się z wybranym przez siebie losem, podczas gdy drzwi i okna jego miasta są szczelnie pozamykane. Jest to historia, która wciąż się rozgrywa³⁴. Na przykładzie filmu *W samo południe* możemy więc zaobserwować tendencję twórców westernu do propagowania etosu Ameryki: praworządności, chrześcijańskiej miłości bliźniego, odwagi oraz hartu ducha w obliczu niebezpieczeństwa i osamotnienia. Powraca również idea pogranicza jako miejsca starcia Dobra ze Złem, jednakże antagonistą (przestępcy terroryzujący miasteczko) w tym konkretnym momencie historii ma też funkcję metaforyczną: reprezentuje komunistyczną Rosję. Co ciekawe, narrację tę podchwyciło również środowisko polskiej „Solidarności”, umieszczając idącego samotnie szeryfa na plakacie zachęcającym do wzięcia udziału w wyborach. Potwierdza to proces myślowy odbiorców westernu – identyfikowanie Ameryki jako ojczyzny wolności, kowboja zaś jako symbolu wolnego człowieka.

³² Tamże, s. 80.

³³ Tamże.

³⁴ Tamże, s. 73.

Podsumowanie

Zagadnienia dotyczące powiązań etosu Ameryki z westernem są obszerne i wielowątkowe, stąd w niniejszym artykule nakreśliłam jedynie zarys tej problematyki. Rozważania na ten temat można kontynuować w bardzo wielu kierunkach. Niezwykle interesującym obszarem badawczym mogłaby być próba głębszego zbadania tezy McVeigha o tym, że western odzwierciedlał nastroje panujące w Stanach Zjednoczonych i bezpośrednio się do nich odnosił. Powstanie bowiem wspomnianych wcześniej podgatunków westernu, takich jak western rewizjonistyczny, western noir czy spaghetti western wskazuje na to, że twórcy nie tylko propagowali mit Ameryki w swoich dziełach, ale też podejmowali z nim polemikę lub nawet deformowali go w zależności od nadziei lub obaw związanych z kolejami historii. Wydaje się jednak, że niezależnie od tego, czy westernowe przedstawienie etosu Ameryki jest pozytywne, czy nie, gatunek ten funkcjonuje jako nośnik mitu o Ameryce.

Bibliografia

- Adams J.T., *The Epic of America*, USA 2012.
 Brown J., *The Pilgrim Fathers Of New England And Their Puritan Succesors*, Londyn 1906.
 Carter M., *Myth of the Western: New Perspectives on Hollywood's Frontier Narrative*, Edinburgh 2014.
 Cruze J., *Karawana (The Covered Wagon)*, Paramount Pictures 1923.
 Cullen J., *The American Dream: A Short History of an Idea That Shaped a Nation*, Oxford 2003.
 Kennedy D.J., *What if the Bible had Never been Written*, USA 1998.
 King H., *Jesse James*, USA 1939.
 Lusted D., *The Western*, New York 2014.
 McVeigh S., *The American Western*, Edinburgh 2007.
 Panzer P., *The Life of Buffalo Bill*, Western, USA 1912.
 Philbrick N., *Mayflower. Opowieść o początkach Ameryki*, Poznań 2018.
 Porter E.S., *The Great Train Robbery*, USA 1903.
 Putnam R.D., *Samotna gra w kręgle. Upadek i odrodzenie wspólnot lokalnych w Stanach Zjednoczonych*, Warszawa 2008.
 Straughn J. B., Feld S.L., *America as a "Christian Nation"? Understanding Religious Boundaries of National Identity in the United States*, „Sociology of Religion” 2010, nr 72.
 Walsh R., *Ścigany*, USA 1947.
 Wellman William.A., *Zdarzenie w Ox-Bow*, USA 1942.

Tomir Jędrejek

Filozofia

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

tomirjedrejek@interia.pl

LOKACJA W GRACH VIDEO

Location in video games

Streszczenie

Celem artykułu jest przybliżenie zagadnienia lokacji w grach wideo. Przywołane zostały teorie, dotyczące rozumienia przestrzeni i nawigacji w nich. Został poruszony również temat ontologii gier, związany z ruchem w przestrzeni, jej charakterystyką oraz aktami relokacji. Dodatkowo, autor wskazał na konieczność komplementarności reguł, mechanik i warstwy dramatycznej z projektem poziomów. W tym celu została przyjęta perspektywa, w której mechaniki stanowią podstawę dla innych aspektów rozgrywki. Oprócz tego, zaprezentowany został mechanizm lock-and-key, który pozwala twórcom na kontrolowanie przebiegu rozgrywki. Autor zdecydował się również na przedstawienie następujących układów lokacji: linearny, równoległy, pierścienia, sieci oraz piasta-szprychy. Na koniec, przy wykorzystaniu narzędzi opisanych w artykule, przeprowadzona została analiza wybranych poziomów gry „Fez”.

Słowa kluczowe: gry wideo, przestrzeń, lokacje, mechanizm lock-and-key, akty relokacji, Fez, ontologia gier

Summary

The aim of the article is to introduce the issue of location in video games. The theories concerning the understanding of space and navigation in it are presented. The subject of game ontology, connected with movement in space, its characteristics and acts of relocation, is also discussed. Additionally, the author pointed out the necessity of complementarity of rules, mechanics and dramatic layer with level design. To this end, a perspective was adopted in which the mechanics form the basis for other aspects of gameplay. In addition, a lock-and-key mechanism was presented that allows the developers to control the gameplay flow. The author also decided to present the following location layouts: linear, parallel, ring, grid, and hub-and-spoke. Finally, using the tools described in the article, an analysis of selected levels of the game "Fez" was conducted.

Keywords: video games, space, locations, lock-and-key mechanism, acts of relocation, Fez, game ontology

Wstęp

Zagadnienie lokacji w grach jest wszechstronnym zagadnieniem, które może być rozpatrywane na wielu płaszczyznach. W jego skład wchodzi na przykład kwestie związane z ontologią gier komputerowych, takie jak przestrzeń, czas czy pojęcie nawigacji. Dodatkowo, istotnym tematem jest projektowanie poziomów oraz struktury całej rozgrywki. Mamy tu do czynienia również z projektem mechanik, designem przedmiotów, postaci, architekturą czy układem poziomów, kwestiami przynależącymi do warstwy estetycznej gry. Warto także zwrócić uwagę na fakt, że poziom w grze powinien być zaprojektowany zgodnie z pewnymi zasadami. Przede wszystkim musi spełniać rozmaite funkcje i odpowiadać zamysłowi twórcy. Przestrzeń wirtualna jest tym, z czym gracz ma kontakt przez większą część rozgrywki, stanowi też nośnik znaczeń i historii. Z tego względu ważne jest, aby twórcy zaprojektowali warstwę audiowizualną w taki sposób, by odpowiednio oddawała nastrój poziomów. Na atmosferę składają się takie elementy jak: oświetlenie, wykorzystana paleta kolorów, pogoda i efekty atmosferyczne, efekty wizualne, muzyka oraz dźwięk. Sprytny projekt środowiska gry pozwala na przekazywanie

historii danego miejsca, co odbywa się dzięki elementom audiowizualnych. Ważne jest również to, by obiekty składające się na lokację odpowiadały za implementowanym w grze mechanikom. Wirtualna przestrzeń jest czymś co pozwala na wchodzenie w interakcje z obiektami i samym otoczeniem. Dodatkowo, zagadnienie lokacji wiąże się z mechanizmem progresu w grach oraz nauką umiejętności. Temat ten jest niezwykle obszerny, w związku z czym jego analiza wymaga podejścia interdyscyplinarnego.

Nawigacja w przestrzeni gry

Przestrzeń w grach wideo jest nieodłącznie związana z zagadnieniem nawigacji. Stanowią one podstawowy, ontologiczny poziom przestrzeni wirtualnej. Innymi słowy, przestrzenność jest bazowym elementem gier komputerowych. Doświadczenie rozgrywki wiąże się bezpośrednio z ruchem w przestrzeni, która może posiadać różną charakterystykę. Przestrzenność może być dana w sposób naoczny lub zwizualizowana za pomocą wyobraźni, podobnie jak w przypadku gier tekstowych. Dodatkowo, nawigacja może odbywać się również w czasie, co jest często wykorzystywanym mechanizmem w grach. Odpowiada za to system zapisu, który implementuje się w znacznej części współczesnych gier wideo. Dzięki temu, możliwe jest wczytanie utworzonego wcześniej zapisu i powtórzenie konkretnego etapu rozgrywki, na przykład gdy nie udało się ukończyć zadania z powodu śmierci postaci. Sposób ten może być wykorzystywany również wtedy, gdy gracz jest niezadowolony z przebiegu wydarzeń lub chce wypróbować alternatywne rozwiązanie danej sytuacji. Warto zauważyć, że przy powtórnym podejściu gracz rozpoczyna rozgrywkę z wiedzą o wydarzeniach, które będą mieć miejsce za chwilę, dzięki czemu ma szansę na zmianę taktyki lub szybsze pokonanie poziomu, ze względu na znajomość rozmieszczenia przeszkód. Opcja ta stanowi charakterystyczną cechę gier wideo, mimo że w trakcie oglądania filmów widz również otrzymuje możliwość ingerowania w czas – zatrzymywania, cofania lub oglądania w zapętleniu. Pętla pozwala natomiast na to, by gracz się efektywnego korzystania z mechanik bez ponoszenia strat, przykładowo w ilości punktów czy zajmowanej pozycji w rankingu.

Reprezentacja przestrzeni jest kategorią wyróżnioną przez Bernadettę Flynn i koreluje z estetyką, wdrożoną w procesie projektowania, oraz z tradycją różnych kultur. Głównymi systemami reprezentacji przestrzeni w grach

wideo są: geometria Euklidesowa (3D), rzut izometryczny (2,5D) oraz reprezentacja dwuwymiarowa (2D)¹. Ostatnia kategoria została przez Flynn określona mianem reprezentacji fotorealistycznej. Mimo to, pojęcia te powinny być od siebie oddzielane. Jak wiadomo, znaczna część gier dwuwymiarowych nie jest fotorealistyczna. Często są one tworzone w stylistyce pixel art, nawiązując do gier lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych. Obecnie, za sprawą wyższej mocy obliczeniowej sprzętu, gry trójwymiarowe mogą posiadać fotorealistyczną grafikę. Warto mieć jednak na uwadze, że kilkanaście lat temu dużo łatwiej było stworzyć realistycznie wyglądającą grę dwuwymiarową, zbudowaną ze statycznych grafik.

Przestrzeń trójwymiarowa w grach stanowi model geometrii euklidesowej, gdzie każdy punkt w przestrzeni posiada trzy koordynaty. Kolejną cechą jest to, że przedmioty w niej występujące są oddzielone od siebie niczym niewypełnioną, pustą przestrzenią. Warto zaznaczyć, że powstają również gry, w których zaimplementowana jest geometria nieeuklidesowa: sferyczna (eliptyczna) lub hiperboliczna. Każda z nich posiada pewną krzywiznę, co stanowi ich opis w geometrii Riemanna. Przestrzeń euklidesowa posiada krzywiznę zerową, sferyczna dodatnią, zaś hiperboliczna – ujemną². Inaczej mówiąc, przestrzeń może być bardziej „wklęsła” lub „wypukła”. Należy jednak wystrzegać się dość powszechnego błędu, który polega na utożsamieniu gier wykorzystujących zniekształcenia lub sztuczki optyczne z nieeuklidesowymi³.

Rzut izometryczny jest jednym z wariantów aksonometrycznego rzutu, który stanowi klasyczną perspektywę pochodzącą z Chin. Nie bazuje ona na zasadach optycznych ani nie wykorzystuje zniekształceń optycznych. W przypadku tej perspektywy nie istnieje punkt na horyzoncie, w którym dwie zbieżne, równoległe linie łączą się, jak w przypadku grafiki trójwymiarowej. Za sprawą ignorowania perspektywy, każdy z obiektów jest tej samej wielkości, niezależnie czy znajduje się bliżej, czy dalej od ekranu. W rzucie izometrycznym miara kątów pomiędzy każdą parą osi (X, Y, Z) wynosi sto dwadzieścia stopni⁴.

¹ B. Flynn, *The Navigator's Experience: An Examination of the Spatial in Computer Games*, [w:] *Pleasures of Computer Gaming: Essays on Cultural History, Theory and Aesthetics*, red. M. Swalwell, J. Wilson, Jefferson 2008, s. 121, 124.

² M. Heller, M. Lubański, S. W. Ślągza, *Zagadnienia filozoficzne współczesnej nauki. Wstęp do filozofii przyrody*, Warszawa 1992, s. 169.

³ YouTube, *How do non-euclidean games work?*, www.youtube.com/watch?v=IIFEIUCX-CEvI, dostęp: 01.09.2021.

⁴ B. Flynn, *The Navigator's Experience...*, s. 124-125.

Gracz może obserwować rozgrywkę z lotu ptaka, a pozycję tę określa się mianem „perspektywy Boga” (ang. god's eye view)⁵.

W przypadku dwuwymiarowej przestrzeni każdemu punktowi w niej odpowiadają dwie współrzędne. Obecnie wykorzystywana jest ona głównie w grach niezależnych. Kategoria fotorealizmu jest z kolei używana przy określaniu podobieństwa graficznego obrazu do obiektu występującego w rzeczywistości – aktualnie lub potencjalnie.

Oprócz kategorii reprezentacji przestrzeni, Flynn wprowadziła również pojęcia praktyki przestrzennej oraz doświadczenia przestrzeni. Praktyka przestrzenna wiąże się z aktywną eksploracją przestrzeni rzeczywistej lub wirtualnej. Nawigowanie w niej angażuje ciało oraz wyobraźnię podmiotu działania (gracza). Dodatkowo, użytkownik reaguje na dynamiczną przestrzeń, w której się znajduje, dzięki swojemu awatarowi. Gracz przebywając w przestrzeni wirtualnej stale interpretuje jej elementy. Wyobraźnia współdziała ze świadomością przestrzenności środowiska wirtualnego, dzięki niej gracz tworzy obraz przestrzeni, który w każdym momencie może przywołać. Dodatkowo, poruszanie się wymaga zmysłu kinestetycznego i pamięci ciała, co jest związane z rozumieniem przestrzeni oraz świadomością kierunku swoich ruchów itd⁶.

Doświadczenie przestrzeni łączy się z wyobrażeniem sobie ciała znajdującego się w danym miejscu. Zagadnienie to jest bezpośrednio związane z problematyką awatara w grach, ponieważ postać, którą steruje gracz może być rozpatrywana jako jego ucieleśnienie w środowisku wirtualnym. Stanowi również odbicie obecności gracza w przestrzeni gry. Jednak, by do tego doszło gracz musi najpierw wejść w fizyczną interakcję z komputerem za pomocą urządzeń wejścia-wyjścia. Umożliwia to „przeniesienie” gracza w przestrzeń wirtualną i stałą w niej obecność, poprzez podtrzymywanie interakcji⁷. Pomiędzy

⁵ Michael Nitsche wykazał, że perspektywa zajmowana przez gracza jest związaną z rolą, którą odgrywa w świecie gry. Jednakże nie tylko punkt w przestrzeni, z którego użytkownik ogląda rozgrywkę ma na to wpływ. Postać, którą kieruje gracz może posiadać określone cechy psychofizyczne, status oraz rolę społeczną. Wpływa to również na szeroko rozumianą perspektywę. Ważne jest więc czy bohater jest członkiem elitarnej grupy żołnierzy, jak w grze „Halo”, czy posiada doktorat z fizyki teoretycznej, jak Gordon Freeman z gry „Half-Life”, zob. M. Nitsche, *Video Game Navigation: A Classification System for Navigational Acts*, „Replay” 2016, nr 3, s. 212-213.

⁶ B. Flynn, *The Navigator's Experience...*, s. 121-123.

⁷ S. Fizek, Postać, [w:] *Wprowadzenie do groznawstwa*, red. K. Prajzner, Łódź 2019, s. 45-46.

komputerem a graczem tworzy się wówczas specyficzna interakcja. Gracz za pomocą kontrolera łączy się ze światem gry, co niejako go z nim scala, poprzez interfejs programu. Tworzy się w ten sposób pewna hybryda, cyborg zbudowany z organicznych i technologicznych komponentów⁸.

Warto wspomnieć, że Flynn w trakcie tworzenia swojej koncepcji korzystała z poglądów fenomenologa Maurice'a Merleau-Ponty'ego. Według francuskiego filozofa warunkiem doświadczenia jest współdziałanie świadomości oraz intencjonalności ciała. W tej teorii świat jest rozumiany jako sytuacja i stanowi źródło oraz obszar sensów. Zaś ciało poruszające się w przestrzeni jest warunkiem doświadczenia. Według Ponty'ego świat nie istnieje poza sensami, które nadaje mu człowiek ani poza obustronną relacją człowiek-swiat. Filozof wprowadził pojęcie „odwracalności”, które służy do opisanego zależności podmiotu poznającego i świata – środowiska. Podmiot jest „zanurzony” w świecie sensów, w którym uczestniczenie wymaga narzędzia – ciała widzącego i dotykającego, które próbuje postrzegać siebie jako takiego. Innymi słowy, próbuje uchwycić się w akcie poznawczym z zewnątrz⁹. Postrzeganie siebie jest zatem uznawane jako postawa, w której podmiot zostaje nakierowany na istniejące lub możliwe do wykonania zadanie.

Przestrzenność – według Flynn – można określić jako język ustanowiony w cielesnej praktyce, zaś gracza w roli interpretatora. Przestrzeń jest systemem znaczeń, sytuacją, a nie zbiorem złożonym z pewnych obiektów. Gracz, jako cielesność wprowadzona w świat gry za pomocą interfejsu i oprogramowania, wchodzi w dialog z przestrzenią rozumianą sytuacyjnie. Pozwala to na zanurzenie się w świecie rozgrywki, w przestrzeni. Zgodnie z tą teorią gracz nie jest jedynie zorientowany na wykonywanie zadań, lecz „czuje” i „przeżywa”¹⁰.

Markku Eskelinen wskazuje, że granie można określić jako praktykę polegającą na konfiguracji. Gracz ma możliwość przeprowadzania strategicznych operacji na elementach środowiska wirtualnego. Manipuluje systemem poprzez ciągłą interwencję, obserwację i odpowiedź. W tym przypadku gra jest interpretowana w sposób proceduralny, jako system, który kierowany jest logiką proceduralną¹¹, co stanowi jeden ze sposobów rozumienia gier. Z jednej

⁸ Tamże, s. 46-47.

⁹ M. Gołębiowska, *Sensotwórcza rola ciała w samopoznaniu według Maurice'a Merleau-Ponty'ego*, „Teksty Drugie: We władzy opowieści” 2004, nr 1-2, s. 237-238.

¹⁰ B. Flynn, *The Navigator's Experience...*, s. 137-139.

¹¹ M. Eskelinen, *The Gaming Situation*, Game Studies, www.gamestudies.org/0101/eskelinen/, dostęp: 26.08.2021.

strony elementy gry podlegają interpretacji ze względu na znaczenie. Z drugiej zaś, elementy znaczeniowe posiadają aspekt konfiguracyjny, związany z logiką proceduralną, wyznaczaną przez kod programu i zasady. Gra posiada więc aspekty o charakterze estetycznym, które umożliwiają odkrywanie znaczeń i zanurzenie się w świat gry, a także aspekt proceduralny – akcje prowadzą do pewnego celu¹².

Przestrzeń i akty relokacji

Ruch w przestrzeni można rozpatrywać na poziomie bardziej fundamentalnym, abstrahując od warstwy znaczeniowej. Jest to poziom ontologii gier i fundamentalnych aspektów rozgrywki. Na tym nawigacja jest rozumiana jako akt relokacji, czyli każdy ruch skutkujący przemieszczeniem się z jednego miejsca na drugie. Nacisk położony jest na to „jak” poruszamy się w przestrzeni i czasie, a nie „czym” są ona dla interpretatora. Christian Elverdam i Espen Aarseth stworzyli typologię, która jest pomocna w interpretowaniu ruchu w przestrzeni. Według nich pozycjonowanie w tym kontekście może być absolutne, albo relatywne. W przypadku pierwszego z nich, gracz może poruszać się tylko pomiędzy lokacjami, które są wyznaczone przez grę. Jest to podobne do gry w szachy, gdzie pozycja figury jest określana absolutnie, np. skoczek stoi na polu G3. Natomiast pozycjonowanie relatywne to określanie miejsc, które zajmuje postać ze względu na obiekty leżące w pobliżu¹³. W podobny sposób można sklasyfikować samą naturę przestrzeni. Aarseth wskazuje dodatkowo, że przestrzeń może być geometryczna lub topologiczna. Pierwsza umożliwia swobodne poruszanie się w środowisku, co stanowi ruch ciągły. Topologiczna z kolei udostępnia graczowi niezachodzące na siebie pozycje, po których można się przemieszczać. Koordynaty postaci wyznaczone są przez grę. Ruch pomiędzy niezachodzącymi na siebie pozycjami określany jest mianem dyskretnego. Pojęcie to pochodzi od łacińskiego słowa *discretus*, co oznacza oddzielny¹⁴.

¹² B. Flynn, *The Navigator's Experience...*, s. 137-138.

¹³ E. Aarseth, C. Elverdam, *Game Classification and Game Design*, „Games and Culture” 2007, nr 1, s. 7-8.

¹⁴ M. Debus, *Video Game Navigation: A Classification System for Navigational Acts*, „Replay” 2016, nr 3, s. 31.

Michael Debus dokonał rozróżnienia pomiędzy ruchem, aktem relokacji i tunelami. Ruch (movement) zdefiniował jako przejście pomiędzy miejscami, między którymi występują inne (sąsiednie) miejsca. Relokacje (relocation) określał jako akt przejścia pomiędzy startową a końcową lokacją, bez przechodzenia przez sąsiednie z nich. Jest to tzw. przejście natychmiastowe, podobnie jak przy użyciu teleportacji. Tunele (tunnels) również pozwalają na przejście z jednej lokacji do drugiej, jednak stanowi ona podkategorię ruchu. W przypadku relokacji ruch jest dyskretny, postać przenosi się z jednej pozycji do drugiej. Jeśli chodzi o tunele – ruch jest ciągły. Wyróżnia je również to, że postać może znaleźć się po dwóch stronach portalu jednocześnie. Relokacja nie pozwala na takie zdarzenie, można być albo z jednej albo z drugiej strony, nigdy zaś pomiędzy¹⁵.

Akty te (tunele i relokacja) można określić mianem warpów, które są elementami świata gry pozwalającymi na natychmiastowe przemieszczanie się pomiędzy pozycjami¹⁶. Warpy – według Debusa – można podzielić ze względu na aspekt dostępności. Wymienia on: warpy jednorazowego użytku (ang. single use), limitowanego użytku (ang. limited use) oraz permanentnego użytku (ang. permanent use). Warpy pierwszego rodzaju można użyć tylko raz, z tego względu na to, że przenoszą gracza do całkowicie odrębnej lokacji. Limitowane można wykorzystać określoną liczbę razy, zaś permanentne używać w sposób nielimitowany¹⁷. Istnieje również klasyfikacja warpów ze względu na poziom przewidywalności, pozwala ona domyśleć się, w którym miejscu znajdzie się gracz po skorzystaniu z warpu. Warpy w tym ujęciu dzielą się na: arbitralne (ang. arbitrary), przewidywalne (ang. predictable) i określone (ang. definite). Punkt wyjścia „arbitralnych” jest bezwzględnie wyznaczony przez kod. „Warpy określone” to miejsce wejścia i wyjścia ustalone przez system gry (zawsze w taki sam sposób) lub przez gracza. W przypadku „warpów przewidywalnych”, gracz w przybliżeniu może określić punkt wyjścia. Przykładem tego są czary teleportacyjne, korzystając z nich użytkownik ma świadomość, w którym miejscu mniej więcej znajdzie się jego awatar.

¹⁵ Tamże, s. 35-36.

¹⁶ Warto jednak przy tym pamiętać, że odróżnienie kategorii tuneli i relokacji jest potrzebne w badaniach groźnawczych. Pozwala ono na klasyfikację aktów ruchu i nawigacji.

¹⁷ M. Debus, *Video Game Navigation...*, s. 39.

Reguły i mechaniki w kontekście budowy lokacji, mechanizm lock-and-key

Mechaniki wykorzystywane w grach komputerowych znacząco wpływają na wygląd projektu lokacji i samej rozgrywki. Poziomy powinny być wykonane w celu zaprezentowania systemu, na którym bazuje rozgrywka. Granie w grę wideo polega głównie na korzystaniu z różnego rodzaju mechanik, które dzięki środowisku wirtualnemu zostały udostępnione. Poniżej poziomu mechanik znajduje się warstwa reguł i zasad, który wyznacza sposób, w jaki można „wygrać” grę lub czy jest to w ogóle możliwe. Dochodzą do tego elementy takie jak kod, skrypty, system ekonomiczny, warstwa narracyjna, koncept audiowizualny itd.¹⁸. Wymienione części składowe można w wielu przypadkach podzielić na kolejne, mniejsze elementy. Przykładowo, na projekt lokacji składa się warstwa kolorystyczna, efektów dźwiękowych, architektury, designu obiektów, postaci itp. Jednakże tego typu podejście do gier prowadzi do różnych problemów. Mianowicie w jaki sposób można systematycznie badać gry, jeżeli dzielimy ją na tak wiele elementów składowych? Czy w tym przypadku nie ucieka nam fakt, że gry są jednak tworem, który jest jednocześnie pewną całością, złożoną z wielu elementów współgrających ze sobą? Z pewnością jest to problem metodologiczny, który warto zasygnalizować.

Reguły w grach komputerowych są elementem podstawowym, określa się je na początku procesu projektowania rozgrywki. Wskazują one to, jakie działania gracz może wykonywać i jak gra zareaguje na te akcje, a także określają jak należy postępować, by osiągnąć główny cel rozgrywki. Z zasadami nie można dyskutować, stanowią system, w którym nie ma miejsca na negocjacje. Rozpoczynając grę użytkownik automatycznie zgadza się na działanie zgodnie z nimi. Niezgoda z zasadami, równa się rezygnacji z wykonywania czynności oraz zaprzestaniem realizowania głównego celu. Jest to automatyczne

¹⁸ Lars Konzack przedstawił ciekawą metodę analizy gier komputerowych. Wyróżnił on siedem warstw: sprzętową, kodu programu, funkcjonalności, elementów gry, znaczenia, referencyjności oraz socjokulturową. Każdą z nich można analizować oddzielnie. Z perspektywy czasu widać pewne niedociągnięcia tej metody, ale stanowi nadal dobre źródło inspiracji, zob., Zob. L. Konzack, *Krytyka gier komputerowych: metoda analizy gier komputerowych*, „Kultura i Historia”, www.kulturaihistoria.umcs.lublin.pl/numer/kultura-i-historia-nr-132008, dostęp: 23.08.2021.

przerwanie rozgrywki, ponieważ przekraczanie reguł narusza ontologiczny status gry¹⁹.

Miguel Sicart definiuje mechaniki, jako „metody inwokowane (wywoływane) przez agentów (podmioty działania), służące do interakcji ze światem gry”²⁰. Rozumiemy przez nie akcje lub zachowania dostępne dla danej klasy obiektów. Stanowią mechanizmy, które umożliwiają jednemu obiektowi na dostęp do danych drugiego. Są więc akcjami, które pozwalają podmiotom działającym na wchodzenie w interakcje ze światem gry. Pod pojęciem „agent” kryją się zarówno gracze z ich awatarami, postacie niezależne oraz obiekty sterowane komputerowo. Co ciekawe, sztuczna inteligencja może wchodzić w relacje ze światem gry przy pomocy metod, które nie są dostępne dla gracza. Mechaniki można podzielić na podstawowe (primary core mechanics) i drugorzędne (secondary core mechanics)²¹. Różnią się one od zasad tym, że są powiązane z rzeczywistą interakcją ze światem gry. Reguły zapewniają przestrzeń, w której ta interakcja jest możliwa i regulują je, co oznacza, że wyznaczają ramy i wzorce ty działań²². Można powiedzieć, że mechaniki są tworzone po to, by gracz za ich pomocą mógł sprostać wyzwaniom, które gra oferuje.

Gry wideo można podzielić na dwie struktury, gdzie jedna jest związana z wyzwaniami (zadaniami), które gracz musi przezwyciężyć w ramach rozgrywki. Druga zaś wiąże się z planem świata gry i jego wykonaniem. Chodzi tutaj o symulowaną przestrzeń, w której porusza się gracz²³. Wyzwania te korelują z zagadnieniem progresu w grach wideo, który jest mierzony na kilka sposobów. Progres reprezentowany jest graczowi poprzez wykonane zadania, dystans do celu, rozwój postaci i umiejętności samego gracza²⁴.

Zadania w grach komputerowych wiążą się bezpośrednio z wirtualną, w której porusza się gracz. Z tego względu projekt lokacji powinien zostać wykonany w taki sposób, aby gracz miał możliwość poznania mechanik oraz nauczania

¹⁹ K. Prajzner, *Fikcja i reguły w grach komputerowych*, „Przegląd Kulturoznawczy” 2011, nr 1, s. 179-180.

²⁰ M. Sicart, *Defining Game Mechanics* *Game Studies*, www.gamestudies.org/0802/articles/sicart, dostęp: 23.08.2021.

²¹ Tamże.

²² Tamże.

²³ E. Adams, J. Dormans, *Game Mechanics: Advanced Game Design*, Berkeley 2012, s. 229-230.

²⁴ Tamże, s. 223-224.

się korzystania z nich za pomocą metody prób i błędów²⁵. Twórcy z reguły nie udostępniają wszystkich mechanik na początku rozgrywki. Początkowe poziomy powinny być tak zaprojektowane, by gracz mógł opanować podstawowe mechaniki, które są niezbędne do jej ukończenia i z których korzystał będzie przez całą grę. Wraz z rozwojem fabuły zazwyczaj dodawane są kolejne z nich, dzięki czemu nowe lokacje wciąż dostarczają nieznanych dotąd wyzwań.²⁶

Jednym z narzędzi pozwalającym twórcom na kontrolowanie rozgrywki jest mechanizm lock-and-key. Służy on do opisanego każdego ze sposobów kontrolowania dostępu gracza do danej części lokacji. Pomaga on twórcom w implementacji wyzwań oraz organizowaniu lokacji i co za tym idzie samej rozgrywki. W części gier występują jako „dosłowna” implementacja tego mechanizmu, gdzie dostęp do części miejsc jest chroniony przez zamki, otwierane za pomocą odpowiednich kluczy. Tego typu rozwiązanie znajdujemy przykładowo w grze „Doom” z 1993 roku. W celu zorganizowania rozgrywki najlepiej tworzyć poziom w taki sposób, by gracz znalazł najpierw zamek, a dopiero później klucz²⁷. Jednak częściej to zdolności postaci są wykorzystywane jako „klucze”, umożliwiające odblokowanie kolejnego obszaru. W tym przypadku postać kierowana przez gracza musi nabyć umiejętności lub je rozwinąć, by w rezultacie dotrzeć dalej²⁸.

Warto również zwrócić uwagę na to, że warstwa dramatyczna (historia) powinna być komplementarna z projektem lokacji. W przypadku gier komputerowych ważne jest pojęcie narracji, które zostało wypracowane na gruncie nauk kognitywnych. W tym ujęciu historia jest rozumiana jako konstrukt ludzkiego umysłu, który jest tworzony dynamicznie w reakcji na dany tekst kultury. Ludzki umysł konstruuje opowieść z elementów, które docierają do niego za pomocą zmysłów, a także łączy zdarzenia (bodźce) w pewien porządek.

²⁵ Daniel Cook, w swoim artykule *The Chemistry of Game Design* prezentuje model nauki umiejętności przez interakcję ze środowiskiem gry. Koncepcja ta opiera się na „atomach umiejętności”, które są jednostkami opisującymi sposób nabywania nowej umiejętności przez gracza. W opanowywaniu nowych zdolności niezbędne są sygnały zwrotne, które wskazują na interakcję gracza ze środowiskiem gry za pomocą interfejsu. Dzięki czemu gracz dowiaduje się, że mechanika zmieniła swój stan. Na końcu tego procesu gracz aktualizuje modele mentalne, dotyczące powodzenia swoich działań, Zob. *The Chemistry of Game Design* Gamasutra, www.gamasutra.com/view/feature/129948/the_chemistry_of_game_design.php, dostęp: 23.08.2021.

²⁶ E. Adams, J. Dormans, *Game Mechanics...*, s. 226.

²⁷ Tamże, s. 247-248.

²⁸ Tamże, s. 248.

Dzieje się tak nawet wtedy, gdy w tekście nie występuje historia w postaci sekwencji zdarzeń. Wchodząc w interakcje ze światem gry, w umyśle gracza tworzy się opowieść, konstruowana w czasie teraźniejszym. Pełni ona funkcję ram poznawczych, pomaga zrozumieć graczowi przeszłe i obecne wydarzenia oraz planować przyszłe. W tym modelu historii nie rozumie się jako czegoś co jest opowiadane, jako zdarzenie przeszłe, retrospekcja. Opowieść stworzona w naszym umyśle nie obejmuje tylko intelektualnego (racjonalnego) rozumienia sytuacji. Ważne są również emocje czy odczucia związane z uczestnictwem w danym wydarzeniu. Mówiąc prościej, gdy umysł stara się nadać sens światu, wówczas powstają historie. W grach komputerowych historia może być stworzona i opowiadana przy użyciu otoczenia (tzw. opowiadanie otoczeniem) oraz mechanik. W eksploracyjnych grach przygodowych, zwanych również grami narracyjnymi, jest ona opowiadana za pomocą interakcji z otoczeniem²⁹.

Układy lokacji

Plany lokacji są powszechnymi układami, wykorzystywanymi w grach wideo. Stanowią one idealne modele, dlatego mogą być modyfikowane na potrzeby konkretnego tytułu. Charakteryzują się tym, że wskazują na sposób łączenia się lokacji ze sobą oraz na ich charakter. Ernest Adams w książce *Fundamental of Game Design* wymienia kilka podstawowych układów, najczęściej używanych przez twórców gier. Ich znajomość jest niezbędna dla projektantów lokacji.

Pierwszym jest układ otwarty (ang. open layout), który umożliwia ruch w każdym kierunku. Odpowiada on charakterystyce środowiska zewnętrznego, gdzie ruch może odbywać się w sposób ciągły i w dowolnym kierunku. W przypadku gier z otwartym światem twórcy mogą ograniczać ruch postaci dzięki odpowiedniemu projektowi lokacji. Układ linearny (ang. linear layout) umożliwia przemieszczanie się w ściśle określonej przestrzeni, z wyznaczoną kolejnością następujących po sobie miejsc. Gry, w których wykorzystywany jest ten układ, zazwyczaj nie dają pretekstu do cofania się. Wyjątkiem może być sytuacja, gdy gracz ominął przedmiot, który jest niezbędny do ukończenia poziomu. Z planem tego typu koresponduje liniowy scenariusz. Dawniej był wykorzystywany w tzw.

²⁹ T. Dubbelman, *Narrative Game Mechanics*, [w:] *Interactive Storytelling: 9th International Conference on Interactive Digital Storytelling, ICIDS 2016, Los Angeles, CA, USA, November 15–18, 2016, Proceedings*, red. F. Nack, A. S. Gordon, Nowy Jork 2016, s. 40–41.

reail-shooterach (strzelanki na szynach) oraz w grach typu side-scroll, takich jak *Super Mario Bros*. Obecnie jest coraz rzadziej stosowany, również ze względu na pojawienie się współczesnej odmiany, jaką jest układ równoległy (ang. parallel layout), który oferuje graczowi kilka ścieżek, umożliwiających dotarcie do celu. Każda z nich powinna zapewniać inne doznania i prezentować odmienny poziom trudności. Wybór konkretnej drogi jest często dodatkowo wynagradzany. Trasy służące jako skróty mogą być też ukryte. Ich obecność powinna być subtelnie komunikowana przez warstwę estetyczną, by gracz miał świadomość, że danym miejscu może spodziewać się ukrytej trasy³⁰.

W układzie pierścienia (ang. ring layout), punkt początkowy jest jednocześnie punktem końcowym. Plan tego rodzaju jest najczęściej stosowany w grach wyścigowych, gdzie rozgrywka polega na mierzeniu się z wyzwaniami środowiskowymi oraz rywalizacji z innymi graczami, bądź postaciami kontrolowanymi przez sztuczną inteligencję. Może być też modyfikowany przez dodanie skrótów, oferujących trudniejsze wyzwania. Kolejny jest układ sieci (network layout), w którym lokacje łączą się z innymi na różne sposoby. W tym przypadku gracz ma dowolność w kwestii wyboru ścieżki. W związku z tym, tworcom gier niezwykle trudno jest opowiadać historię w sposób liniowy ponieważ gracz może doświadczać zdarzeń w wyjątkowej dla niego kolejności³¹.

Ostatnim planem jest układ piasta-szprychy (ang. hub-and-spoke layout). W tym przypadku jedna z lokacji stanowi punkt centralny, z którym połączone są inne poziomy. Punkt ten jest miejscem, z którego gracz wyrusza w celu eksploracji świata gry. Stanowi również miejsce powrotu, zapewniające bezpieczeństwo. Użytkownik ma pewną dowolność w wyborze misji, którą chce wykonać, musi jedynie pójść odpowiednią ścieżką. Jeśli wykona zadanie – powraca do centralnej lokacji. W przypadku porażki awatar może również powrócić do miejsca wyjścia, ale jest to zależne od decyzji projektantów gry. Wykorzystanie tego układu zapewnia twórcom kontrolę nad rozgrywką. Autorzy gry mogą zadbać o to, by gracz nie rozpoczynał rozgrywki od etapów, które mogłyby okazać się dla niego zbyt trudne na początku. Przykładowo, niektóre ścieżki mogą zostać odblokowane dopiero wtedy, gdy zostaną spełnione odpowiednie warunki³². Tego typu rozwiązanie jest często wykorzystywane w grach platformowych, takich jak „*Super Mario 64*” i „*Crash Bandicoot: Wrath of Cortex*”.

³⁰ E. Adams, *Fundamental of Game Design, Third Edition*, Berkeley 2014, brak paginacji.

³¹ Tamże.

³² Tamże.

Analiza gry „Fez” pod względem projektu lokacji

„Fez” jest niezależną grą platformową z elementami logicznymi. Wydana została 13 kwietnia 2012 roku, początkowo tylko na platformę Xbox 360. Obecnie gra jest dostępna na większości współczesnych systemów. Gracz wciela się w postać Gomeza, mieszkańca dwuwymiarowej wioski. Jego zadaniem jest odnalezienie trzydziestu dwóch kubików, niezbędnych do przywrócenia stabilności w rzeczywistości. Przyczyną destabilizacji wszechświata jest bowiem rozpad logicznego procesora rzeczywistości. Ma to miejsce podczas rytuału, w którym uczestniczy Gomez, a któremu przewodzi Hexahedron – świadomy złoty sześciąt i logiczny procesor. W czasie trwania tego wydarzenia protagonista otrzymuje nakrycie głowy, tytułowego feza³³. Artefakt ten umożliwia rozszerzenie perspektywy użytkownika i doświadczenie wcześniej niedostępnego trzeciego wymiaru.

W perspektywie rozgrywki skutkuje to dodaniem mechaniki, która jest niezbędna do ukończenia gry. Poziomy zbudowane są z czterech dwuwymiarowych płaszczyzn, połączonych ze sobą pod kątem dziewięćdziesięciu stopni. Gracz przy pomocy odpowiednich klawiszy może przesuwając obraz o tę wartość. Umożliwia to pokonywanie wyzwań środowiskowych. Przykładowo przepaść, która z jednej perspektywy wydaje się niemożliwa do przeskoczenia, z innej może okazać się krótka. Gdy ekran się obróci, obiekty mogą zacząć pasować do siebie, to co było niewidoczne na jednej płaszczyźnie – pojawia się na innej. Jednak nawigacja nadal odbywa się w przestrzeni dwuwymiarowej. Gracz może manipulować układem planszy, używając mechaniki rotacji ekranu. Ruch w przestrzeni odbywa się w sposób ciągły, gdy gracz znajduje się na jednej z czterech dwuwymiarowych plansz. Jeżeli mechanikę zmiany perspektywy interpretujemy jako akt relokacji, można uznać, że jest to ruch dyskretny, rwany. Obracanie planszy jest wykonywane w ściśle zdefiniowany sposób. Ekran przesuwa się o dziewięćdziesiąt stopni w lewo lub prawo, dzięki czemu postać może „przejsć” z jednej płaszczyzny na drugą i kontynuować ruch ciągły.

W grze został zaimplementowany system warpów, który umożliwia przemieszczanie się pomiędzy oddalonymi od siebie obszarami. Występują tu dwa rodzaje warpów: bramy wielokierunkowe (duże bramy) i jednokierunkowe,

³³ Fez jest to nakrycie głowy w kształcie ściętego stożka, ozdobione frędzlem. Noszony jest przez mężczyzn w krajach muzułmańskich. Zob. *Fez (czapka)*, [www.pl.wikipedia.org/wiki/Fez_\(czapka\)](http://www.pl.wikipedia.org/wiki/Fez_(czapka)), dostęp: 04.09.2021.

które przenoszą postać do najbliższej dużej bramy. Dzięki nim awatar może przenosić się do innych głównych bram, zlokalizowanych w centralnych lokacjach danych światów, różniących się od siebie projektem poziomów. Obydwu sposobów przejścia można używać bez ograniczeń (warpy permanentnego użytku), punkt wejścia i wyjścia teleportacji stanowi przykład warpu określonego, a relokacja odbywa się w ruchu dyskretnym.

Mechanizm lock-and-key w grze „Fez” występuje głównie w formie podstawowej, ponieważ złote kubiki są traktowane jako klucze do zamkniętych drzwi, prowadzących do różnych światów. Aby je otworzyć wymagana jest określona liczba dużych, złotych sześciątów. Główne zadanie również opiera się na tym mechanizmie, zebranie trzydziestu dwóch kostek pozwala ukończyć grę, ale ukończenie rozgrywki w stu procentach wymagana znajomość aż sześćdziesięciu czterech sześciątów: trzydziestu dwóch złotych kostek oraz trzydziestu dwóch anty-kostek. Są one jednak zdecydowanie trudniejsze do odkrycia i wymagają między innymi poznania systemu liczbowego czy języka Zu.

W grze występuje kilka światów (pięć głównych), które można określić jako grupy lokacji, połączone ze sobą projektem graficznym. Łączą się one ze sobą w układzie piasta-szprychy. W centralnej lokacji znajdują się drzwi do innych obszarów oraz duża brama (warp), łącząca poziom z innymi światami. Każdy ze światów wprowadza do gry unikalne wyzwania.

Lokacje zaprojektowane są wertykalnie ze względu na mechanikę rotacji ekranu. Większość z nich przypomina wieżę, przez co rozgrywka opiera się głównie na pokonywaniu przeszkód, utrudniających wejście na szczyt, które można określić mianem wyzwań środowiskowych. Dodatkowo, gra zawiera elementy logiczne w postaci sekretów, wymagających odpowiedniego manipulowania środowiskiem. Głównym celem jest zbieranie kostek i obiektów, które mogą przybliżyć gracza do głównego celu gry. Wejście na szczyt lokacji jest więc pewnym specjalnym elementem, który często jest dodatkowo nagradzany. Wspinanie umożliwia takie obiekty jak: platformy, pnącza winorośli, drabiny czy ukryte przejścia itd. Efektywne pokonywanie przeszkód wymaga jednak korzystania z mechaniki obracania ekranów, bez niej niemożliwe jest przezwyciężenie wyzwań środowiskowych.

W grze występuje pięć głównych światów, pierwszym obszarem jest wyspa (sfera z niebieskim niebem), drugim poziomy cmentarne, trzecim industrialne, czwartym kanały, a piątym ruiny Zu. Przyjrzyjmy się dwóm z nich.

W poziomach cmentarnych głównymi budowlami są grobowce. Ponadto, elementami znaczeniowymi, dzięki którym nasze skojarzenia kierują się w stronę miejsc sakralnych, są odniesienia religijne: krzyże, nagrobki i sarkofagi zbudowane z bloków podobnych do piaskowca. Kwadratowe bloki, z których powstały budynki różnią się wykończeniem, co sprawia wrażenie nieregularności. Dzięki temu zabiegowi budynki wydają się być zniszczone, czego powodem miałyby być upływ czasu. Kolory w tych poziomach są stłumione, muzyka prawie nie występuje, co potęguje nastrój oraz uwydatnia odgłosy padającego deszczu i burzy. Dodatkowo, platformy zostały wykorzystane w zupełnie inny sposób, co odsyła do zasad projektowania lokacji, a dokładniej do kreatywnego wykorzystywania mechanik i obiektów³⁴. Na pierwszy rzut oka są one niewidoczne, jednak stają się zauważalne przez krótką chwilę podczas wyładowań atmosferycznych, powtarzających się w krótkich interwałach. Inną wskazówką sygnalizującą ich położenie są krople wody, odbijające się od ich powierzchni.

Budynki w poziomach industrialnych zbudowane są ze stalowych nitowanych kwadratów. Charakterystycznymi elementami tego obszaru są: platformy poruszające się w różnych kierunkach i wielkie śruby, po których można poruszać się w górę i w dół na platformie będącej nakrętką. Aby zmienić położenie nakrętki należy wykorzystać mechanikę rotacji ekranu, co pozwala na obrót w górę lub w dół. W podziemnych obszarach tej lokacji występują również ruchome kolumny, których należy użyć, by dotrzeć do niedostępnych wcześniej miejsc. Projekt okręgu przemysłowego jest spójny z obiektami w nim występującymi. Lokacje z ogromnymi blaszanymi budowlami, implikują skojarzenia związane z fabrykami, w których mieści się duży, ciężki sprzęt.

Phil Fish, projektant gry w wywiadzie dla Gamasutry zdradził, że twórcy gry kierowali się filozofią designu Fumito Uedy, określaną mianem „projektowania przez odejmowania”. Metoda ta polega na rewizji elementów składających się na rozgrywkę, krytycznej ich ocenie oraz wyborem tych, które są niezbędne. Sposób ten okazuje się pomocny również w chwili, gdy proces produkcji gry trwa zdecydowanie zbyt długo. Wówczas należy usunąć elementy, które nie korespondują z zastosowanymi w grze mechanikami oraz okazują się zbędne z perspektywy głównej rozgrywki. Pozwala to na mocniejsze powiązanie rozgrywki z mechanikami zaimplementowanymi w grze oraz usunięcie

³⁴ Por. Ten Principles of Good Level Design (Part 2), www.gamedeveloper.com/design/ten-principles-of-good-level-design-part-2-, dostęp: 04.09.2021.

niepotrzebnego chaosu. Początkowo, w grze „Fez” miał zostać być dodany system żyć, podobny do tego z serii „The Legend of Zelda”. Jednak twórcy nie zdecydowali się na uśmiercanie postaci i usunęli wskaźnik zdrowia, ponieważ nie wnosił dodatkowej wartości do rozgrywki. Brak możliwości przegrania łączył się również z ochotą autorów na odtworzenie, znanego z „Ico”, poczucia nostalgii oraz samotnej izolacji, która pomagała w osiągnięciu wyciszenia i kontemplacji gry. Dzięki temu, gracz nie odczuwa presji, związanej z potencjalną porażką i w rezultacie skupia się na pokonywaniu wyzwań środowiskowych. Według założeń twórców rozgrywka powinna być relaksująca³⁵. Jedynym elementem powodującym frustrację mogą być ustawiczne porażki, związane z niedostatecznym opanowaniem mechanik, bądź zagadek, których poziom trudności nie jest odpowiedni zbalansowany.

Podsumowanie

Jak przedstawiono powyżej zagadnienie lokacji jest złożonym problemem, które wymaga interdyscyplinarnego podejścia. Scharakteryzowane rozwiązania teoretyczne mogą pomóc w analizie gier wideo pod względem projektu poziomów. Niezbędne jest przy tym podejście do gier jako tworów złożonego z różnych elementów, współgrających ze sobą oraz wpływających na ostateczny wygląd gry. Projekt lokacji nie jest tworem oderwanym od pozostałych elementów, dlatego w badaniach warto zwrócić uwagę na podstawowe aspekty rozgrywki. W artykule został zaprezentowany sposób rozumienia gier, gdzie mechaniki są podstawą dla innych aspektów a nawet ich rdzeniem. W związku z tym, projekt poziomu powinien być przede wszystkim wykonany w celu ich prezentacji. To podejście ma pewne wady i umniejsza rolę perswazyjną, w której głównym celem twórcy powinno być zakomunikowanie pewnych treści za pomocą procedur (systemu reguł). Jednakże pozwala na analizę budowy gier w sposób systematyczny i schematyczny, przypisując funkcję perswazyjną czy znaczeniową dopiero warstwie estetycznej. Mimo to trzeba mieć na uwadze, że twórca może stworzyć mechaniki, aby zakomunikować pewne treści. Z tego powodu w przypadku gier, które stawiają nacisk na chęć przekazania

³⁵ How Polytron's Fez Was Inspired By Ueda's Ico Gamasutra, www.gamasutra.com/view/news/127312/How_Polytrons_Fez_Was_Inspired_By_Uedas_Ico.php, dostęp: 04.09.2021.

konkretnych informacji (przykładowo w postaci komentarza na temat aspektów politycznych), podejście to może powodować pewne kłopoty i nie pasować do sytuacji w grze. Wskazuje to na potrzebę wypracowywania i stosowania różnych teorii w groznastwie. Warto mieć na uwadze również to, że nie istnieje jedna całościowa teoria gier, dlatego tak ważna okazuje się różnorodność postaw teoretycznych.

Bibliografia

Literatura:

- Aarseth E., Elverdam C., Game Classification and Game Design, „Games and Culture” 2007, nr 1.
- Adams E., Dormans J., Game Mechanics: Advanced Game Design, Berkeley 2012.
- Adams E., Fundamental of Game Design, Third Edition, Berkeley 2014, brak paginacji.
- Debus M., Video Game Navigation: A Classification System for Navigational Acts, „Replay” 2016, nr 3.
- Dubbelman T., Narrative Game Mechanics, [w:] Interactive Storytelling: 9th International Conference on Interactive Digital Storytelling, ICIDS 2016, Los Angeles, CA, USA, November 15–18, 2016, Proceedings, red. F. Nack, A. S. Gordon, Nowy Jork 2016.
- Fizek S., Postać, [w:] Wprowadzenie do groznawstwa, red. K. Prajzner, Łódź 2019.
- Flynn B., The Navigator’s Experience: An Examination of the Spatial in Computer Games, [w:] Pleasures of Computer Gaming: Essays on Cultural History, Theory and Aesthetics, red. M. Swalwell, J. Wilson, Jefferson 2008.
- Gołębiewska M., Sensotwórcza rola ciała w samopoznaniu według Maurice’a Merleau-Ponty’ego, „Teksty Drugie: We władzy opowieści” 2004, nr 1-2.
- Heller M., Lubański M., Ślaza S. W., Zagadnienia filozoficzne współczesnej nauki. Wstęp do filozofii przyrody, Warszawa 1992.
- Nitsche M., Video Game Navigation: A Classification System for Navigational Acts, „Replay” 2016, nr 3.
- Prajzner K., Fikcja i reguły w grach komputerowych, „Przegląd Kulturoznawczy” 2011, nr 1.

Netografia:

- Eskelinen M., The Gaming Situation, www.gamestudies.org/0101/eskelinen/, dostęp: 26.08.2021.
- Fez (czapka), [www.pl.wikipedia.org/wiki/Fez_\(czapka\)](http://www.pl.wikipedia.org/wiki/Fez_(czapka)), dostęp: 04.09.2021.

- How do non-euclidean games work?, YouTube, www.youtube.com/watch?v=lFEIUcX-CEvI, dostęp: 01.09.2021.
- How Polytron’s Fez Was Inspired By Ueda’s Ico, www.gamasutra.com/view/news/127312/How_Polytrons_Fez_Was_Inspired_By_Uedas_Ico.php, dostęp: 04.09.2021.
- Konzack L., Krytyka gier komputerowych: metoda analizy gier komputerowych, „Kultura i Historia”, www.kulturaihistoria.umcs.lublin.pl/numery/kultura-i-historia-nr-132008, dostęp: 23.08.2021.
- Sicart M., Defining Game Mechanics, www.gamestudies.org/0802/articles/sicart, dostęp: 23.08.2021.
- Ten Principles of Good Level Design (Part 2), www.gamedeveloper.com/design/ten-principles-of-good-level-design-part-2-, dostęp: 04.09.2021.
- The Chemistry of Game Design, www.gamasutra.com/view/feature/129948/the_chemistry_of_game_design.php, dostęp: 23.08.2021.

Patryk Grzegorzczuk

Dziennikarstwo i komunikacja społeczna

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

patrykgrzegorzczuk1@gmail.com

**PRZEJAWY INTERTEKSTUALNOŚCI W PRODUKCJACH
TELEWIZJI JAKOŚCIOWEJ NA PRZYKŁADZIE
„RODZINY SOPRANO”**

*Intertextuality symptoms in quality TV series based
on ‘The Sopranos’ discourse*

Streszczenie

Artykuł ukazuje istotne dla telewizji jakościowej oblicza intertekstualności na przykładzie kultowej produkcji HBO – „Rodziny Soprano”. Analizowane przykłady w serialu Davida Chase’a stanowią elementy „przestrzeni międzytekstowej”, która we współczesnej telewizji jest bardzo złożona. W badanym tekście kulturowym nagromadzenie aluzji do literackiej symboliki, innych wytworów europejskiej i amerykańskiej kultury popularnej osiąga bardzo wysoki poziom, co przyczyniło się do fenomenu i wytworzenia pewnego kultu wokół serialu. Koncepcja jakościowej telewizji bazuje przede wszystkim na spójnych odniesieniach, wielowątkowości i narracyjnej złożoności. Struktura współczesnych seriali coraz bardziej przypomina konstrukcję filmów fabularnych, dlatego też często obrazy serialowe traktuje się jako produkty sztuki współczesnej. W tym artykule autor, wykorzystując bogate przejawy intertekstualności, próbuje udowodnić, że „Rodzina Soprano” stanowi telewizyjne dzieło sztuki.

Słowa kluczowe: telewizja jakościowa, „post-soap”, antybohater, HBO, film, kultura popularna, intertekstualność

Summary

This article portrays essential features of intertextuality in quality television based on iconic HBO's crime family drama – 'The Sopranos'. Examples of intertextuality in David Chase's hit crime drama series are considered as elements of complex 'intertextual space' in current television programs. 'The Sopranos' phenomenon and specific cult was created among the viewers due to the fact that in a mentioned cultural text there is a huge accumulation of references to symbolism in literature, European and American popular culture. Quality TV concept is based mostly on coherent alludes, multithreading and narrative complexity. In conclusion, current structure of TV series is similar to feature movies' composition and therefore TV series are often recognized as products of contemporary art. In this article, author tries to prove that 'The Sopranos' is a 'quality television' piece of art.

Keywords: quality TV, "post-soap", anti-hero, HBO, movie, popular culture, intertextuality

Wstęp

W każdej telewizyjnej produkcji „post-soap” nieodłącznym wyróżnikiem jest fakt, iż można odnaleźć w niej liczne nawiązania do literatury, filmu, utworów muzycznych – ogólnie pojętej popkultury. „Rodzina Soprano” szczególnie odznacza się szeroką gamą popkulturowych odniesień, a ich nagromadzenie nie tylko wpisuje ów serial w ramy telewizji jakościowej, ale również świadczy o ogromnej wiedzy twórców z zakresu amerykańskiej oraz europejskiej kultury. Ukazując konkretne przykłady aluzji do innych tekstów kultury w omawianym dramacie jakościowym, warto objaśnić pojęcie intertekstualności. Według internetowej encyklopedii PWN-u definiuje się ją jako „(...)kluczową kategorię pojęciową w teoretycznych badaniach literatury prowadzonych w 2. połowie XX wieku(...), stworzoną (...) przez Julię Kristewę w pracy poświęconej teorii Bachtina o „dialogicznych” właściwościach mowy w powieści(...) Intertekstualność związana jest z przestrzeniami międzytekstowymi, w których znajdują się wszelkie znamiona ludzkiej

aktywności: dzieła sztuki, wypowiedzi, teksty literackie, przekazy medialne oraz informacyjne, spektakle teatralne(...)”¹.

Rozległy intertekstualny wymiar dialogów, wątków, postaci w danej produkcji zwykle dowodzi jej wysokiej wartości jako wytworu sztuki. Owa zależność także wpływa na postrzeganie serialowej historii o Tonym Soprano w kategorii wybitnego osiągnięcia telewizyjnego. Zasiób odniesień w analizowanym serialu wydaje się na tyle ogromny, że należałoby w tym przypadku skupić się na konkretnych przykładach, ściśle uwypuklających tezę, iż „Rodzinę Soprano” należy uznać za klasyczne kompendium intertekstualności w telewizji „post-soap”.

Filmowa przestrzeń intertekstualna w „Rodzinie Soprano” – obrazy „Ojca chrzestnego” F. F. Coppoli i „Chłopców z ferajny” M. Scorsese’a

Produkcja Davida Chase’a ukazuje losy szefa mafii, więc nic dziwnego, że przeciętny odbiorca doszuka się w niej wielu aluzji do kasowego filmu F. F. Coppoli – „Ojca Chrzestnego”. Wyżej wspomniana ryba personifikująca „Pussy’ego” Bonpensiero w śnie protagonisty dramatu jakościowego stanowi jawne odniesienie do pierwszej części sagi filmów o rodzinie Corleone. W jednej ze scen wskazanego dramatu gangsterskiego Sonny Corleone otwiera pudełko z martwymi rybami w środku, tym samym dostając informację od Sycylińczyków, że prawa ręka rodziny, Luca Brasi, „śpi z rybami”. Ryba w śnie Anthony’ego Soprano otwarcie nawiązuje do tej sceny, kiedy wypowiada następujące zdanie: *These guys on either side of me? They’re asleep*².

W pilotażowym odcinku także mają miejsce „ukłony” twórców w stronę wybitnego dzieła Coppoli. Christopher Moltisanti błędnie cytuje fragment wspomnianego dialogu w rozmowie z Pussym (*Louis Brasi sleeps with the fishes*³), a Carmela wyjaśnia księdzu, że Anthony kocha drugą część „Ojca Chrzestnego”, szczególnie z sentymentem wracając do scen kręconych na Sycylii. W innym

¹ Intertekstualność [w:] Encyklopedia PWN, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/intertekstualnosc;3915178.html>, dostęp: 20.08.2021.

² *Ci kolesie po obu stronach? Zasnęli*, [w:] *Rodzina Soprano*, Sezon 2, Odcinek 13, David Chase, USA 2000 (tłum. P. Grzegorzczak).

³ *Louis Brasi śpi z rybami*, [w:] *Rodzina Soprano*, Sezon 1, Odcinek 1, David Chase, USA 1999 (tłum. P. Grzegorzczak).

epizodzie główny bohater „Rodziny Soprano” zostaje ranny w wyniku postrzeżenia po zakupie butelki z sokiem pomarańczowym, co można uznać za odniesienie do sceny z „Ojca Chrzestnego”, w której Vito Corleone zostaje postrzelony na ulicy podczas zakupów pomarańczy.

Częstym motywem z III części wspomnianej trylogii, powtarzającym się w serialu w formie parodii wykonywanej przez Silvia Dante, stanowi scena, kiedy rozemocjonowany Michael Corleone wspomina swoje pierwsze gangsterskie zlecenia⁴. Za kolejne nawiązanie do filmowego obrazu o rodzinie Corleone w analizowanej produkcji Davida Chase’a można uznać ostatnie chwile Philippa Parisiego zamordowanego we własnym aucie przez Gigi Cestone’a. Przed uruchomieniem auta żona Parisiego przypomina mu, żeby kupić makaron (*Don't forget the pastry*)⁵. Analogiczna sytuacja miała miejsce w „Ojcu chrzestnym”, gdy żona Petera Clemency przypominała mu o zakupieniu cannoli w momencie przekręcania kluczyków w samochodzie (*Don't forget the cannoli*)⁶. Członkowie rodziny DiMeo są oddanymi fanami dzieła Coppoli, więc wytrawnego widza gangsterskiego kina nie powinien również dziwić fakt, że klakson w aucie jednego z głównych bohaterów serialu Pauliego Gualtieri wydaje dźwięki podobne do głównego motywu muzycznego z omawianego dramatu gangsterskiego. W obydwu produkcjach podobne bywają sposoby montażu różnych ujęć, np. montaż intelektualny⁷ zarówno w filmie Coppoli, jak i serialu Chase’a ukazuje kontrast pomiędzy radosnym, spokojnym wydarzeniem rodzinnym (chrzest syna Michaela Corleone, koncert szkolny Meadow Soprano) a tragedią oraz morderstwem (krwawe morderstwa dokonywane przez podwładnych Corleone, zabójstwo Brendana Filone’a – przyjaciela Christophera

⁴ *Just When I Thought I Was Out, They Pull Me Back In! SCENE – The Godfather: Part 3 MOVIE (1990) – HD*, <https://www.youtube.com/watch?v=UneS2Uwc6xw>, dostęp: 20.08.2021.

⁵ *Nie zapomnij o cieście*, [w:] *Rodzina Soprano*, Sezon 2, Odcinek 1, David Chase, USA 2000 (tłum. P. Grzegorzczak).

⁶ *Nie zapomnij o cannoli*, [w:] R. Clarke, *Story of the Scene: The Godfather (1972)*, <https://www.independent.co.uk/arts-entertainment/films/features/story-of-the-scene-the-godfather-1972-870492.html>, dostęp: 20.08.2021 (tłum. P. Grzegorzczak).

⁷ Rodzaj montażu, który wprowadza poprzez odpowiednie połączenie obrazu i dźwięku abstrakcyjne pojęcie, niepotrzebujące wyjaśnienia. Zazwyczaj polega to na ukazaniu dwóch kontrastujących sekwencji, na skutek czego powstaje trzecia koncepcja, idea. Źródło: Bunch Productions, *O montażu i nazewnictwie słów kilka, czyli efekt Kuleshowa na mnie nie działa*, <http://www.bunchproductions.com/literatura/artykuly/237-montaz-filmowy>, dostęp: 20.08.2021.

Moltisantię)⁸. W serialowej historii o mafii z New Jersey nierzadko można usłyszeć dopasowane do kontekstu wypowiedzi pochodzące z „Ojca chrzestnego”. Wuefista, który uczy córki członków mafii, chcąc przenieść się do innej szkoły, odpowiada rozżalonemu Silvio oraz Artiemu Bucco *They made me an offer I can't refuse*⁹, przywołując tym samym zdanie wypowiedziane przez Vita Corleone: *I'm gonna make him an offer he can't refuse*¹⁰. Właściciel zakładu pogrzebowego po śmierci Livii Soprano nawiązuje natomiast do jednej ze scen z pierwszej części nadmienionej trylogii zwracając się do Tony'ego i jego siostr następująco: *Accept my condolences. I'll use all my powers, all my skills*¹¹.

Klasyczny obraz gangsterski o losach rodziny mafijnej Corleone stanowi też źródło dowcipów. Za przykład może posłużyć sekwencja, kiedy Corrado „Junior” Soprano opowiada swoim przyjaciółom żart w restauracji Vesuvio: *Did you hear the one about the Chinese Godfather? He made them an offer they couldn't understand*.¹² Za dość wymowne i jednocześnie przygnębiające odniesienie do wspomnianego filmu Coppoli należy potraktować scenę, w której schorowany i opuszczony przez bliskich w szpitalu psychiatrycznym Corrado Soprano, niegdyś boss mafijnej rodziny DiMeo, głaszcze starego, zaniedbanego kota. Owa scena symbolizuje upadek wuja Tony'ego Soprano jako mafioza, człowieka i jego postępującą chorobę.

Innym gangsterskim filmem, wzbogacającym przestrzeń intertekstualną w „Rodzinie Soprano” jest dzieło Martina Scorsese’a pt. „Chłopcy z ferajny”. Warto w tym przypadku podkreślić, że część drugoplanowej obsady z wymienionego dramatu Scorsese’a odgrywa pierwszoplanowe role w produkcji Davida Chase’a. W obrazie Scorsese’a Michael Imperioli wcielił się w kreację kelnera o imieniu Spider, podającego gangsterom napoje i przystawki. Kelner prowokowany przez jednego z przestępców, Tommy'ego DeVito, w końcu

⁸ *Every Godfather Reference in The Sopranos*, <https://www.youtube.com/watch?v=nPY-i6ylqnw0>, dostęp: 20.08.2021.

⁹ *Zaproponowali mi ofertę, której nie mogłem odmówić*, [w:] *Rodzina Soprano*, Sezon 1, Odcinek 9, David Chase, USA 1999 (tłum. P. Grzegorzczak).

¹⁰ *Złóż mu ofertę, jakiej nie będzie mógł odmówić*, Źródło: *Ojciec Chrzestny*, Francis Ford Coppola, USA 1972 (tłum. P. Grzegorzczak).

¹¹ *Proszę przyjąć moje kondolencje. Użyję wszystkich swoich mocy, wszystkich swoich umiejętności*, [w:] *Rodzina Soprano*, Sezon 3, Odcinek 2, David Chase, USA 2001 (tłum. P. Grzegorzczak).

¹² *Słyszeliście ten żart o chińskim „Ojcu chrzestnym”? Złożył im ofertę, której nie mogli zrozumieć*, [w:] *Rodzina Soprano*, Sezon 1, Odcinek 4, David Chase, USA 1999 (tłum. P. Grzegorzczak).

odpowiada na jego zaczepki, na skutek czego za pierwszym razem zostaje postrzelony w stopę. W analizowanym serialu „post-soap” grana przez Imperioliego postać gangstera Christophera Moltisantiego w 8. odcinku pierwszego sezonu strzela piekarzowi w stopę, bowiem ten lekceważył zamówienie siostrzeńca Tony’ego. Wskazane sytuacje wykazują pewne podobieństwo a postrzelenie przez Imperioliego pracownika piekarni można potraktować jako symboliczny odwet za Spidera¹³. Częsty motyw ukazujący także w dramacie Davida Chase’a obrazuje poranny rytuał Anthony’ego Soprano wychodzącego przed swoją posiadłość po gazetę. W jednej z ostatnich scen „Chłopców z ferajny” Henry Hill też wychodzi po gazetę, stwierdzając, że od teraz będzie musiał wieść „nudne i podmiejskie życie”. Przedstawienie porannego przeglądu prasy przez głównego bohatera jako monotonnego oraz banalnego zwyczaju w „Rodzinie Soprano” może świadczyć o tym, że akcja serialu rozgrywa się na długo po złotej erze zorganizowanej przestępczości w Stanach Zjednoczonych. Tony Soprano podczas rozmowy z terapeutką również nawiązuje dolegendarne go filmu Scorsese’a i wypowiedzi Henry’ego Hilla¹⁴, argumentując posiadanie kochanek przez członków mafii: *Comare’s has status. I mean it’s not like in the old days when a man had a wife and then sort of a second wife. It used to be they’d take their wives out Fridays and comares on Saturdays or maybe it’s the other way around*¹⁵.

Kolejne wyraźne odniesienie ma miejsce w trakcie grilla u szefa mafii z New Jersey. Moltisanti oznajmia protagoniście serialu, że historię jego życia można zekranizować i czerpać z tego profity. Tony reaguje agresywnie na tę propozycję, grożąc Christopherowi i porównując „siostrzeńca” do Henry’ego Hilla: *I’ll fucking kill you. (...) Are you gonna go Henry Hill on me now?*¹⁶.

¹³ D. Lavery, *This Thing of Ours: Investigating the Sopranos*, New York 2002, s. 248.

¹⁴ Life Daily, A. Corre, *30 Of The Toughest Goodfellas Quotes*, <https://www.lifedaily.com/30-of-the-toughest-goodfellas-quotes/>, dostęp: 20.08.2021.

¹⁵ *Kochanka również posiada pewien status. Wiadomo, że nie jest tak, jak było dawniej, kiedy mężczyzna miał żonę i kogoś w rodzaju drugiej żony. Bywało niegdyś tak, że mężczyźni zabierali swoje żony w piątki do jednej restauracji, a kochanki w soboty do innego miejsca albo na odwrot, [w:] Rodzina Soprano, Sezon 4, Odcinek 8, David Chase, USA 2002 (tłum. P. Grzegorzczak).*

¹⁶ *Ja Cię, kurwa, zabiję. I co, zrobisz z siebie drugiego Henry’ego Hilla na mojej krwawicy?, [w:] Rodzina Soprano, Sezon 1, Odcinek 1, David Chase, USA 1999 (tłum. P. Grzegorzczak).*

Motywy europejskiego egzystencjalizmu i światowej literatury pięknej w dziele Davida Chase’a

Produkcja Davida Chase’a obfituje w aluzje do wyżej wymienionych klasyków kina gangsterskiego, jednak warto też przywołać egzemplifikację nawiązań do innych przejawów kultury popularnej bądź powszechnie przyjętej symboliki literackiej oraz kulturowej.

W analizowanym dziele przywołuje się między innymi europejskich orędowników egzystencjalizmu, kiedy syn Carmeli i Anthony’ego Soprano fascynuje się filozofią. Anthony Junior zainspirowany sformulowaniem Nietzschego mówi swojemu ojcu, że „Bóg jest martwy”, dlatego chłopiec nie chce przystąpić do bierzmowania. Co więcej, podczas rozmowy „A.J.-a” z Mattem Bonpensiero w trakcie gry w baseball, syn Salvatore’a Bonpensiero podważa autorytet egzystencjalistów i tłumaczy młodemu Soprano, że egzystencjaliści tacy jak Sartre¹⁷, Nietzsche¹⁸, Kierkegaard¹⁹ są przereklamowani, gdyż tezy wymienionych filozofów ostatecznie ukazują ogromne znaczenie sfery sacrum w życiu człowieka lub po prostu stanowią interpretacje innych myślicieli, którzy stworzyli podwaliny egzystencjalizmu²⁰.

¹⁷ Był francuskim powieściopisarzem, filozofem oraz dramaturgiem. W 1964 roku dostał Nagrodę Nobla w dziedzinie literatury, lecz nie zgodził się na jej przyjęcie. Reprezentował myśl egzystencjalną, a także zależało mu na połączeniu marksizmu z egzystencjalizmem. Zmarł w 1980 roku zostawiając po sobie mnóstwo esejów oraz prac filozoficznych, wpływających na pojmowanie humanizmu XX oraz XXI wieku. Źródło: *Jean Paul Sartre*, [w:] Stanford Encyclopedia of Philosophy, <https://plato.stanford.edu/entries/sartre/>, dostęp: 20.08.2021.

¹⁸ Był niemieckim filozofem, poetą, a także prozaikiem. Negował istnienie sensu, a także radykalnie poddawał krytyce chrześcijaństwo. Postulował powrót do tradycyjnych, antycznych wartości. Reprezentował nihilistyczną i egzystencjalną myśl filozoficzną. Zmarł w 1900 roku., Źródło: *Friedrich Wilhelm Nietzsche*, https://en.wikipedia.org/wiki/Friedrich_Nietzsche, dostęp: 20.08.2021.

¹⁹ Duńczyk, który zajmował się poezją, filozofią oraz teologią. Uznaje się go za twórcę chrześcijańskiego nurtu egzystencjalizmu. Kierkegaard ukazywał wartość każdego człowieka opartego na „Absolucie”. Jego dzieła stanowią próbę weryfikacji chrześcijaństwa w odniesieniu do paradoksu i absurdu ludzkiej egzystencji. Zmarł w 1855 roku. Źródło: *Søren Kierkegaard*, https://en.wikipedia.org/wiki/S%C3%B8ren_Kierkegaard, dostęp: 20.08.2021.

²⁰ *The Sopranos and existentialism*, <https://www.youtube.com/watch?v=MDEIuvxhvKI>, dostęp: 20.08.2021.

Kolejny europejski intelektualista, Fiodor Dostojewski²¹, zostaje również wspomniany przy okazji spotkania Carmeli z terapeutą Krakowerem. Lekarz zaleca żonie bossa mafii, by się z nim rozwiodła, a także napomyka o „Zbrodni i karze” w celu ukazania faktu, że świadomy swoich przestępstw kryminalista powinien odkupić swoje winy. Doktor Jennifer Melfi natomiast czerpie z twórczości francuskiego eseisty, Marcela Prousta i jego powieści „W poszukiwaniu straconego czasu”, uzmysławiając Tony’emu Soprano, że za przyczynę ataków paniki można uznać mięso, które wywołuje negatywne wspomnienia z dzieciństwa, okresu dojrzewania, itd.

W „Rodzinie Soprano” nierzadko bohaterowie czytają bądź ewokują znane tytuły literackie adekwatne do konkretnej okoliczności w fabule, m.in. „Sztukę wojny” Sun Tzu, „Książe” Niccolò Machiavellego²², „Wyznania gejszy” Arthura Goldeny czy „Śmierć w Wenecji” Thomasa Manna. Carmela Soprano jawi się w serialu jako fanka harlekinów, dlatego na skutek romansu z nauczycielem angielskiego zaczytuje się w rekomendowanych przez niego książkach, m.in. „Listach Heloizy i Abelarda”²³. Wymienione dzieło opisujące miłość pomiędzy średniowiecznym filozofem a uczennicą ma szczególne znaczenie dla wątku romantycznej relacji między Carmelą a nauczycielem Robertem Weglerem, gdyż alegorycznie ujmuje ich związek.

²¹ Był rosyjskim pisarzem oraz myślicielem, którego dzieła uznaje się za najbardziej znaczące w historii literatury rosyjskiej oraz ogólnoswiatowej. W swoich powieściach łączył realizm z naturalizmem i nierzadko korzystał z motywu konfliktu dobra ze złem. Jego najbardziej znane utwory takie jak: „Zbrodnia i kara”, „Idiota” czy „Bracia Karamazow” wywarły ogromny wpływ na literaturę XX wieku, ale także wiedzę psychologiczną. Zmarł w 1881 roku. Źródło: *Fiodor Dostojewski*, <https://biografia24.pl/fiodor-dostojewski/>, dostęp: 20.08.2021.

²² Włoski dyplomata, historyk, prawnik, pisarz oraz filozof, który nakreślił ramy renesansowego nurtu myśli społecznej oraz politycznej. Jego najbardziej znanym dziełem jest traktat „Książe”, któremu zawdzięcza się pojęcie makiawelizmu. Popularna dewiza Machiavellego „cel uświęca środki” wskazywała na fakt, że polityk winien być skuteczny i cyniczny, jeżeli wymaga tego osiągnięcie zamierzonego celu. Zmarł w 1527 roku, Źródło: *Machiavelli Niccolò*, [w:] Encyklopedia PWN, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/3935686>, dostęp: 20.08.2021.

²³ Ogromny zbiór listów w formie poematów autorstwa Alexandra Pope’a, jaki pozostawił po sobie Abelard i Heloiza – słynni średniowieczni kochankowie, których uczucie zakończyło się tragicznie. Nauczyciel Abelard zakochuje się w młodej Heloizie, którą jej wuj Fulbert powierzył Abelardowi na wychowanie. Heloiza jednak zaszła w ciążę, za co Abelarda spotkała okrutna kara – został wykastrowany. Źródło: K. Jankowska, *Abelard i Heloiza – zakazana miłość średniowiecza*, <https://www.polskieradio.pl/7/179/Artykul/1584162,Abelard-i-Heloiza-%e2%80%93-zakazana-milosc-sredniowiecza>, dostęp: 20.08.2021.

Wegler niczym Abelard nie tylko pełni rolę kochanka, lecz również nauczyciela, poszerzającego horyzonty myślowe ukochanej. Carmela, podobnie jak Heloiza, jest oczarowana erudycją swojego „Abelarda”, ubóstwia go. Z kolei Weglerowi niezwykle przypada do gustu fakt, iż ma możliwość „kształcenia” pięknej kobiety, mogącej jednak przysporzyć mu problemy z powodu jej męża, zaangażowanego w porachunki mafijne. Nauczyciel nawet porównuje relację z Carmelą do nieszczęśliwej miłości średniowiecznej pary. Na trzeciej randce ma miejsce między nimi poważna kłótnia, która przyczynia się do zakończenia ich znajomości. Wściekła żona szefa mafii grozi Weglerowi sugerując, że jej mąż lub przyjaciele Tony’ego będą czyhać na jego życie. Przerazenie nauczyciela wywołane ostrzeżeniem Carmeli zarazpo spędzeniu z nią namiętnej nocy można potraktować niczym symboliczną „kastrację”. Analogicznie jak Abelard, Wegler w sensie metaforycznym zostaje poddany „kastracji” w swojej sypialni, w środku nocy, dokonanej przez grupę niebezpiecznych mężczyzn²⁴.

Kolejny utwór „The Valachi Papers”²⁵, będący biografią pierwszego oficjalnego świadka koronnego z struktur włosko-amerykańskiej mafii, przedstawiony w śnie protagonisty serialu w pewnym stopniu stanowi swoisty emblemat niepokoju Anthony’ego Soprano związanego z przyszłością prowadzonej przez niego grupy przestępczej. Owa biografia prawdopodobnie odnosi się także do napiętej sytuacji z kuzynem głównego bohatera, Tonym Blundetto, bowiem jego ryzykowne działania wpływają na pogorszenie relacji pomiędzy grupą z New Jersey i Nowym Jorkiem, a także mogą przypadkowo zainteresować agentów federalnych. Wydzwięk pojawiającej się książki o Joe’u Valachim w snach szefa mafii z New Jersey determinuje też decyzję o zlikwidowaniu Blundetto²⁶.

²⁴ J. Adair, *The Soprano’s Medieval Heart*, <http://history-behind-game-of-thrones.com/the-sopranos/the-sopranos-medieval-heart>, dostęp: 20.08.2021.

²⁵ Książka autorstwa dziennikarza Petera Maasa z 1968 roku, która opisuje losy byłego mafioza Joey’a Valachiego, stającego się pierwszym świadkiem koronnym w historii amerykańskiej mafii. Owa kryminalna biografia doczekała się ekranizacji w 1972 roku, w której Charles Bronson wcielił się w postać Valachiego, *The Valachi Papers (book)*, [https://en.wikipedia.org/wiki/The_Valachi_Papers_\(book\)](https://en.wikipedia.org/wiki/The_Valachi_Papers_(book)), dostęp: 20.08.2021.

²⁶ *The Sopranos: Test Dream*, <https://www.imdb.com/title/tt0705285/trivia>, dostęp: 20.08.2021.

Intertekstualność popkulturowa w uniwersum „Rodziny Soprano” w wymiarze etymologicznym

Sam tytuł dzieła Chase’a nawiązuje w szczególności do opery i rodzajów głosów. Twórca „Rodziny Soprano” w jednym z wywiadów przyznał, że jego ojciec kochał operę, dlatego też nadał córkom imiona hołdujące klasycznym utworom operowym – Norma oraz Livia. Ponadto, należy zauważyć, że włoska opera zawdzięcza swą rozpoznawalność głównie tenorom, a nie sopranom²⁷. Tenorów można tu więc przyrównać do męskości stanowiącej motyw przewodni serialu, której znaczenie deprecjonuje się z powodu wzmoczonej aktywności pierwiastków kobiecych utożsamianych w tym przypadku z sopranami. W omawianym dramacie jakościowym do żeńskich pierwiastków z pewnością powinno się zaliczyć wszelkie przejawy wrażliwości oraz odejścia od stereotypowego porządku społecznego opartego na patriarchalnym systemie wartości typowym dla członków mafii, a także ich rodzin.

Postać Livii Soprano również miała osobisty wymiar dla Davida Chase’a, gdyż tworząc tę kreację stwierdził, że wzorował ją na swojej matce. Nie sposób natomiast nie znaleźć podobieństw między matką Anthony’ego Soprano oraz Liwią Druzyllą, żoną cesarza Oktawiana Augusta. Małżonka Augusta została sportretowana w brytyjskim miniserialu pt. „Ja, Klaudiusz”²⁸ i, niemal identycznie jak Livia Soprano, na pozór wydaje się bezbronną, posłuszną synom, ale też mężowi kobietą, która pośrednio odpowiada za morderstwa pretendentów do tronu cesarskiego. Zarówno matka protagonisty „Rodziny Soprano” oraz żona rzymskiego cesarza potrafią uknuć mroczne intrygi, poniżyć swoich bliskich, a nawet podlegać do zamordowania własnych dzieci. Bez wątpienia rola Liwii

²⁷ H. Brod, *The Sorry Sons of The Godfather: Intertextuality, Orality and Diminished Masculinities in The Sopranos*, „Universitas” 2006, nr 2 (2), s. 1-2.

²⁸ Brytyjski miniserial wyprodukowany w 1976 roku, który opisuje historię związaną z przejściem tronu cesarza przez Klaudiusza po otruciu poprzedniego władcy Oktawiana Augusta w starożytnym Rzymie. Serial uznaje się za jeden z najbardziej znanych obrazów serialowych w historii BBC. Serial uzyskał 3 nagrody BAFTA w 1977 roku oraz jedną statuetkę Emmy rok później. W 2007 roku produkcja pojawiła się natomiast na liście magazynu Time 100 Najlepszych Serialów Wszech Czasów. Źródło: *I, Claudius*, <https://www.imdb.com/title/tt0074006/>, dostęp: 20.08.2021.

Druzylli w produkcji Herberta Wise’a stanowiła inspirację dla postaci matki szefa mafii z New Jersey²⁹.

Pewnym odniesieniem do kultury klubowej z lat 50. ubiegłego wieku w serialu jest nazwa klubu ze striptizem „Bada Bing”. To dźwięczne określenie stanowi onomatopoeję sygnalizującą dźwięki perkusji, wykorzystywane w celu przerywania dowcipów opowiadanych przez komików w nocnych klubach. Ów charakterystyczny dźwięk sprawiał, że nieśmieszny żart aktora osiągał pozytywny wydźwięk, bowiem widzowie mieli wówczas wrażenie, że dowcip po prostu charakteryzował się wysokim poziomem absurdu. Z czasem jednak „bada-bing” wykonywane przez perkusistę przestało bawić widownię, dlatego komicy zaczęli wypowiadać słowa „bada-bing” zwykle po opowiedzeniu nietrafionego żartu. W ten sposób aktor mógł odzyskać utraconą więź z widzami, sygnalizując im świadomie, że żart był kiepskiej jakości. W tym przypadku „bada-bing” przemienia porażkę komika w ponowną okazję do uzyskania aprobaty widowni, sukcesu³⁰. Tożsamą strategią na życie posiada Tony Soprano. Gangster zdaje sobie sprawę z faktu, że współczesną mafię można uznać za marny dowcip w zestawieniu z klasycznym wizerunkiem włosko-amerykańskich przestępców. Protagonista „Rodziny Soprano” nie neguje wad działalności mafijnej organizacji w aktualnym kształcie, akceptuje je, lecz stara im się do końca nie poddawać. W związku z tym, główny bohater analizowanego dramatu jakościowego jest ponad tym wszystkim, dzięki czemu stwarza sobie możliwość na osiągnięcie sukcesu niczym komik stosujący „bada-bing”.

Toposy kultury popularnej przełomu XX i XXI wieku w dramacie jakościowym Davida Chase’a

W analizowanej produkcji często napomyna się podczas dyskusji o znanych pisarzach, aktorach, muzykach, politykach bądź celebrytach, co ukazuje wysoką świadomość popkulturową twórców serialu. W całej serii przywoływane są nazwiska, m.in. Renée Zellweger, Billa oraz Hillary Clintonów, George’a Clooneya, George’a Busha, Connie Francis, Franka Sinatry, Nancy Sinatry,

²⁹ J. Beckerman, Tony Soprano’s mom, Livia, may have been inspired by another famous Livia, <https://eu.northjersey.com/story/entertainment/2019/01/05/sopranos-two-tv-series-two-deadly-livias-sopranos-cast/2453236002/>, dostęp: 20.08.2021.

³⁰ H. Brod, *The Sorry Sons...*, s. 4.

Elvisa Presleya, Marilyn Monroe, itd. Anthony Soprano nierzadko wspomina o Garym Cooperze³¹, którego uważa za niedościgniony wzór męskości w Stanach Zjednoczonych. Ponadto, Corrado Soprano bardzo dobrze wspomina prezydenta Johna Fitzgeralda Kennedy'ego i z sentymentem ocenia jego prezydenturę, a Fran Felstein, była kochanka Johnny'ego Soprano, wzmiankuje o jej romansie z Kennedym. Kiedy Pauliemu Gualtieri udaje się obrabować kolumbijskich dilerów narkotykowych, obwieszcza Tony'emu, iż Juan Valdez³² „został rozdzielony ze swoim osiołkiem”. Dziewczyna Christophera określa go natomiast jej „osobistym Tennessee'm Williamsem” wówczas, gdy Moltisanti próbuje swoich sił jako scenarzysta. W pierwszym sezonie serialu przywołane zostają także samobójstwa słynnych artystów m.in. Kurta Cobaina³³ czy Ernesta Hemingwaya³⁴.

W jednym z epizodów szef mafii z New Jersey odwiedza matkę po wylewie, wściekle zarzucając jej, że chciała zamordować własnego syna. Sanitariusz próbujący odciągnąć Tony'ego od łóżka Livii zostaje przez niego nazwany George'm Clooneyem, nawiązując tym samym do jego roli w „Ostrym dyżurze”.

³¹ Był amerykańskim aktorem filmowym, określanym jako jedna z największych gwiazd Hollywoodu od epoki schyłku kina niemego po tzw. „Złotą Erę Hollywoodu”. W filmie zaczął już w 1925 roku będąc m.in. kaskaderem bądź statystą na planach filmowych. Jego najważniejsze role, m.in. w „Komu bije dzwon” z 1943 roku lub „W samo południe” z 1952 roku zyskiwały przychylną krytykę. Zazwyczaj odgrywał kreacje idealnych, silnych amerykańskich bohaterów. W 1961 roku na miesiąc przed śmiercią dostał Oscara honorowego za całokształt twórczości. Zmarł 13 maja 1961 r. Źródło: Gary Cooper, <http://www.imdb.com/name/nm0000011/>, dostęp: 20.08.2021.

³² Fikcyjna postać, która stanowiła symbol kampanii promocyjnej kolumbijskiej kawy. Zazwyczaj Valdez był ukazywany jako radosny mężczyzna ze znamienym wąsem oraz białym kapeluszem. Na zdjęciach przedstawiono go razem z mułem Conchitą, noszącą worki z kawą. Źródło: Juan Valdez – ikona kolumbijskiej kawy, <http://blog.konesso.pl/juan-valdez-ikona-kolumbijskiej-kawy/>, dostęp: 20.08.2021.

³³ Lider zespołu Nirvana, amerykański wokalista, autor tekstów i gitarzysta, który wraz z pozostałymi członkami zespołu wydał płytę „Bleach” w 1989 roku. W 2003 roku muzyk znalazł się na 12. pozycji magazynu Rolling Stone ukazującego 100 najlepszych gitarzystów wszech czasów. Źródło: Kurt Cobain Biography, <https://www.biography.com/musician/kurt-cobain>, dostęp: 20.08.2021.

³⁴ Amerykański żurnalista oraz pisarz, który napisał takie powieści jak „Stary człowiek i morze” czy „Komu bije dzwon”. Jego twórczość charakteryzowała się dziennikarskim zacięciem, pozbawiona była nagromadzenia środków stylistycznych. Często też wyrażał opinię w swoich książkach, które dotyczyły współczesnych mu przemian społecznych, dlatego też niektóre jego dzieła mają wydźwięk publicystyczny. W 1953 roku otrzymał Nagrodę Pulitzera za opowiadanie „Stary człowiek i morze”, a w 1954 roku zdobył Nagrodę Nobla w dziedzinie literatury pięknej. Źródło: Ernest Miller Hemingway, https://en.wikipedia.org/wiki/Ernest_Hemingway, dostęp: 20.08.2021.

Christopher Moltisanti czekając w kolejce ze swoją dziewczyną na złożenie zamówienia w restauracji, w której większość klientów oraz pracowników jest czarnoskórych, oburza się z powodu długiego czasu oczekiwania i zadaje prowokacyjne pytanie: „Hej, panie przywódco stołówki, co ja jestem, Mark Fuhrman”?, będące aluzją do postaci sławnego detektywa³⁵. Anthony Soprano z kolei w jednym z ostatnich odcinków porównuje zachowanie matki Christophera Moltisanti do sposobu bycia Jamesa Browna na scenie, gdy kobieta pada na kolana zalana łzami w trakcie pogrzebu jej syna. W szóstym sezonie gangsterzy rozprawiają nad losem „Juniora” Soprano w szpitalu psychiatrycznym po nieumyślnym postrzeleniu bratanka, kiedy Vito Spatafore zauważa: He marvin gayed his own nephew³⁶. odwołując się w ten sposób do śmierci muzyka³⁷. Wygląda na to, że w „Rodzinie Soprano” nawiązań do słynnych osobistości ze świata popkultury nie brakuje, co potwierdza jedynie tezę, iż twórcy danej produkcji posiadają ogromną wiedzę z zakresu kultury i sztuki.

„Rodzina Soprano” jako utwór alegoryczny? – alegorie zwierząt w produkcji serialowej

Warto również pokrótce poddać analizie fenomen alegorycznego wymiaru pojawiających się w serialu zwierząt. Podczas mianowania Christophera Moltisanti oraz Eugene'a Pontecorvo na członków mafii za oknem pojawił się kruk, którego zauważył jedynie „Chrissy”. Kruka w kulturze popularnej przedstawia się jako ptaka zwiastującego śmierć, chorobę lub stratę kogoś bliskiego. Nadmienionego kruka faktycznie można potraktować jako zły omen zarówno dla Christophera, jak i Eugene'a. Moltisanti zмага się później z poważnym

³⁵ Jest byłym detektywem Wydziału Policji w Los Angeles. Popularność zyskał dzięki prowadzonemu przez niego śledztwu w sprawie zabójstwa Nicole Brown Simpson i Rona Goldmana w tzw. „sprawie O. J. Simpsona”, zawodnika futbolu amerykańskiego podejrzanego o zamordowanie byłej żony, który ostatecznie został uniewinniony. Fuhrman został uznany przez afroamerykańską społeczność za rasistowskiego detektywa, któremu nie zależy na sprawiedliwym wyroku. Źródło: Mark Fuhrman, https://en.wikipedia.org/wiki/Mark_Fuhrman, dostęp: 20.08.2021.

³⁶ Postrzelił swojego bratanka..., [w:] Rodzina Soprano, Sezon 6, Odcinek 2, David Chase, USA 2006, (tłum. P. Grzegorzczak).

³⁷ Marvin Gaye, znany wokalista soulowy, w wyniku postrzelenia przez własnego ojca umiera w drodze do szpitala. Źródło: S. T. Erlewine, Marvin Gaye Biography, <https://www.allmusic.com/artist/marvin-gaye-mn0000316834/biography>, dostęp: 20.08.2021.

uzależnieniem od narkotyków, nie potrafi poradzić sobie z utrzymaniem pozycji w strukturze organizacji, a Pontecorvo ostatecznie popełnia samobójstwo³⁸.

Kolejna sytuacja ukazująca zwierzę w konkretnym kontekście odnosi się do niedźwiedzia buszującego w ogrodzie państwa Soprano zaraz po separacji Tony'ego i Carmeli. Ów ssak odpowiada naturze Tony'ego – drapieżny, ogromny, niekiedy potulny, władze czekają aż „zniszczy mienie”, by móc go schwycić. Poza tym, sam niedźwiedź może być metaforą braku możliwości ucieczki od bestii, jaką jest Tony Soprano³⁹.

Koń, prawdopodobnie zabity przez Ralpa, uosabia natomiast postać zamordowanej przez niego sympatycznej oraz bezbronnej Tracee, młodej strip-tizerki z klubu „Bada Bing”. Co więcej, Cifaretto w obydwu przypadkach zaprzeczał, że dokonał zabójstwa, więc symboliczne zbieżności nie wydają się przypadkowe⁴⁰.

Innym czworonogiem najprawdopodobniej będącym wcieleniem zamordowanej Adriany jest rudy kot, który zdomawia się w biurze Tony'ego i mafii z New Jerseyw ostatnich odcinkach szóstego sezonu. Paulie Gualtieri nie przepada za kotem, jednak Anthony przygarnia go i otacza opieką⁴¹.

Kultowe kaczkę w serialu symbolizują najbliższych Tony'ego, o których się troszczy. W kulturze europejskiej kaczkę stanowią alegorię poświęcenia, ofiarności, dlatego również owe ptaki mogą podkreślać, jak bardzo Tony kocha swoją rodzinę, bowiem ryzykuje swoje życie, by zapewnić dobrobyt dzieciom oraz żonie⁴². Należy zaznaczyć, że zwierzęta, jakie Anthony darzy szczególną sympatią, wpływają pozytywnie na jego wizerunek i przyczyniają się do ukonstytuowania protagonisty „Rodziny Soprano” bardziej jako antybohatera aniżeli czarnego charakteru.

³⁸ *The Raven in the Window*, https://www.reddit.com/r/thesopranos/comments/9q79ap/the_raven_in_the_window/, dostęp: 20.08.2021.

³⁹ A. Letorney, *The Sopranos Season 5's Bear Episode Explained & What It Reveals About Tony*, <https://screenrant.com/sopranos-season-5-two-tonys-episode-bear-explained/>, dostęp: 20.08.2021.

⁴⁰ Sopranos Autopsy, R. Bernard, *Whoever Did This*, <https://sopranosautopsy.com/season-4-2/whoever-did-this-4-09/>, dostęp: 20.08.2021.

⁴¹ *What is the meaning behind the cat staring at Christopher's picture?*, https://www.reddit.com/r/thesopranos/comments/4tcjoa/what_is_the_meaning_behind_the_cat_staring_at/, dostęp: 20.08.2021.

⁴² D. Grant, *Your Daily Spirit Animal: Ducks From 'The Sopranos'* <https://observer.com/2014/10/your-daily-spirit-animal-ducks-from-the-sopranos/>, dostęp: 20.08.2021.

Podsumowanie

Powyższe przykłady i rozważania wskazują na szeroką przestrzeń intertekstualną w analizowanym tekście kulturowym. Duże nagromadzenie aluzji bądź odniesień do dotychczasowego dorobku kulturowego w serialu dowodzi ponadto też tego, iż „Rodzina Soprano” stanowi wytwór popkultury o wysokiej jakości ze względu na treść, złożoność wątków oraz bardzo precyzyjną strukturę bohaterów, ale również fabuły. Autorzy scenariusza oraz reżyserzy omawianej produkcji musieli wykazywać się ogromną znajomością wszelkich najdrobniejszych niuansów obecnych w amerykańskiej kulturze popularnej, traktujących o środowisku gangsterskim, polityce, Hollywoodzie, muzyce, literaturze, celebrytach. Serial w XXI wieku stanowi przestrzeń, gdzie łączą się ze sobą elementy rozrywkowe z kwestiami natury społecznej, politycznej, a nawet egzystencjalnej. Jakościowe produkcje serialowe takie jak „Rodzina Soprano” mają na celu nie tylko zadowolić gusta przeciętnego widza czy spełnić jego coraz surowsze wymogi estetyczne, ale również odpowiedzieć na pytania m.in. odnoszące się do funkcjonowania jednostki w ponowoczesnym społeczeństwie. Twórcy seriali często korzystają z dorobku współczesnej kultury popularnej, tj. znanych i modnych toposów, które umożliwiają odbiorcy znalezienie dopasowanego dla niego przekazu. Chociaż liczba przejawów intertekstualności w danym dziele Davida Chase'a wydaje się nieskończona, charakterystykę wyżej wymienionych nawiązań należy uznać za zadowalającą, gdyż nie tylko przywołuje konkretne tytuły, osobistości, lecz także ściśle ujmuje zasadność ich wykorzystania w serialowej historii o szefie mafii z New Jersey.

Bibliografia

Literatura:

- Brod H., *The Sorry Sons of The Godfather: Intertextuality, Orality and Diminished Masculinities in The Sopranos*, „Universitas” 2006, nr 2 (2), s. 1-2.
Lavery D., *This Thing of Ours: Investigating the Sopranos*, New York 2002.

Netografia:

- Adair J., *The Soprano's Medieval Heart*, <http://history-behind-game-of-thrones.com/the-sopranos/the-sopranos-medieval-heart>, dostęp: 20.08.2021.

- Bernard R., *Whoever Did This*, <https://sopranosautopsy.com/season-4-2/whoever-did-this-4-09/>, dostęp: 20.08.2021.
- Bunch Productions, *O montażu i nazewnictwie słów kilka, czyli efekt Kuleshowa na mnie nie działa*, <http://www.bunchproductions.com/literatura/artykuly/237-mon-taz-filmowy>, dostęp: 20.08.2021.
- Clarke R., *Story of the Scene: The Godfather (1972)*, <https://www.independent.co.uk/arts-entertainment/films/features/story-of-the-scene-the-godfather-1972-870492.html>, dostęp: 20.08.2021 (tłum. P. Grzegorzcyk).
- Corre A., *30 Of The Toughest Goodfellas Quotes*, <https://www.lifedaily.com/30-of-the-toughest-goodfellas-quotes/>, dostęp: 20.08.2021.
- Ernest Miller Hemingway, https://en.wikipedia.org/wiki/Ernest_Hemingway, dostęp: 20.08.2021.
- Every Godfather Reference in The Sopranos, <https://www.youtube.com/watch?v=nPYi6y-lqnw0>, dostęp: 20.08.2021.
- Fiodor Dostojewski, <https://biografia24.pl/fiodor-dostojewski/>, dostęp: 20.08.2021.
- Friedrich Wilhelm Nietzsche, https://en.wikipedia.org/wiki/Friedrich_Nietzsche, dostęp: 20.08.2021.
- Gary Cooper, <http://www.imdb.com/name/nm0000011/>, dostęp: 20.08.2021.
- Grant D., *Your Daily Spirit Animal: Ducks From 'The Sopranos'* <https://observer.com/2014/10/your-daily-spirit-animal-ducks-from-the-sopranos/>, dostęp: 20.08.2021.
- <https://eu.northjersey.com/story/entertainment/2019/01/05/sopranos-two-tv-series-two-deadly-livias-sopranos-cast/2453236002/>, dostęp: 20.08.2021.
- I, Claudius, <https://www.imdb.com/title/tt0074006/>, [dostęp: 20.08.2021].
- Intertekstualność, [w:] Encyklopedia PWN, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/intertekstualnosc;3915178.html>, dostęp: 20.08.2021.
- Jankowska K., *Abelard i Heloiza – zakazana miłość średniowiecza*, <https://www.polskieradio.pl/7/179/Artykul/1584162,Abelard-i-Heloiza-%e2%80%93-zakazana-milosc-sredniowiecza>, dostęp: 20.08.2021.
- Jean Paul Sartre, [w:] Stanford Encyclopedia of Philosophy, <https://plato.stanford.edu/entries/sartre/>, dostęp: 20.08.2021.
- Juan Valdez – ikona kolumbijskiej kawy, <http://blog.konesso.pl/juan-valdez-ikona-kolumbijskiej-kawy/>, dostęp: 20.08.2021.
- Just When I Thought I Was Out, They Pull Me Back In! SCENE – The Godfather: Part 3 MOVIE (1990) – HD, <https://www.youtube.com/watch?v=UneS2Uwc6xw>, dostęp: 20.08.2021.
- Kurt Cobain Biography, <https://www.biography.com/musician/kurt-cobain>, dostęp: 20.08.2021.
- Letorney A., *The Sopranos Season 5's Bear Episode Explained & What It Reveals About Tony*, <https://screenrant.com/sopranos-season-5-two-tonys-episode-bear-explained/>, dostęp: 20.08.2021.

- Machiavelli Niccolò, [w:] Encyklopedia PWN, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/3935686>, dostęp: 20.08.2021.
- Mark Fuhrman, https://en.wikipedia.org/wiki/Mark_Fuhrman, dostęp: 20.08.2021.
- Marvin Gaye Biography, <https://www.allmusic.com/artist/marvin-gaye-mn0000316834/biography>, dostęp: 20.08.2021.
- Søren Kierkegaard, https://en.wikipedia.org/wiki/S%C3%B8ren_Kierkegaard, dostęp: 20.08.2021.
- The Sopranos and existentialism, <https://www.youtube.com/watch?v=MDEIuvxhvKI>, dostęp: 20.08.2021.
- The Sopranos: Test Dream, <https://www.imdb.com/title/tt0705285/trivia>, dostęp: 20.08.2021.
- The Raven in the Window, https://www.reddit.com/r/thesopranos/comments/9q79ap/the_raven_in_the_window/, dostęp: 20.08.2021.
- The Valachi Papers (book), [https://en.wikipedia.org/wiki/The_Valachi_Papers_\(book\)](https://en.wikipedia.org/wiki/The_Valachi_Papers_(book)), dostęp: 20.08.2021.
- What is the meaning behind the cat staring at Christopher's picture?, https://www.reddit.com/r/thesopranos/comments/4tcjoa/what_is_the_meaning_behind_the_cat_staring_at/, dostęp: 20.08.2021.

Filmografia:

- Ojciec Chrzestny, Francis Ford Coppola, USA 1972 (tłum. P. Grzegorzcyk).
- Rodzina Soprano, Sezon 1, Odcinek 1, David Chase, USA 1999, (tłum. P. Grzegorzcyk).
- Rodzina Soprano, Sezon 1, Odcinek 1, David Chase, USA 1999 (tłum. P. Grzegorzcyk).
- Rodzina Soprano, Sezon 1, Odcinek 4, David Chase, USA 1999 (tłum. P. Grzegorzcyk).
- Rodzina Soprano, Sezon 1, Odcinek 9, David Chase, USA 1999 (tłum. P. Grzegorzcyk).
- Rodzina Soprano, Sezon 2, Odcinek 1, David Chase, USA 2000 (tłum. P. Grzegorzcyk).
- Rodzina Soprano, Sezon 2, Odcinek 13, David Chase, USA 2000 (tłum. P. Grzegorzcyk).
- Rodzina Soprano, Sezon 3, Odcinek 2, David Chase, USA 2001 (tłum. P. Grzegorzcyk).
- Rodzina Soprano, Sezon 4, Odcinek 8, David Chase, USA 2002 (tłum. P. Grzegorzcyk).

Maciej Gałań

Społeczeństwo informacyjne
Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

*

ANALIZA SKUTECZNOŚCI E-LEARNINGU Z PERSPEKTYWY WYKŁADOWCÓW I STUDENTÓW

*E-learning effectiveness analysis from the perspective
of lecturers and students*

Streszczenie

Celem pracy jest zbadanie skuteczności e-learningu w procesie nauczania, oraz dokonanie porównania tej metody nauki do tradycyjnego sposobu nauczania. W artykule scharakteryzowano e-learning oraz przedstawiono wyniki autorskich badań ankietowych przeprowadzonych na grupie 160 studentów i 104 wykładowców akademickich. Z badań wynika, że e-learning nie jest skuteczną metodą nauki w aktualnych realiach, ale jego cechy sprawiły, iż osoby badane są zainteresowane kontynuacją kształcenia w trybie hybrydowym, tj. wykłady prowadzone za pomocą technologii e-learningowych, a laboratoria i ćwiczenia w formie stacjonarnej. Najczęstsze ograniczenia i bariery występujące podczas prowadzenia zajęć w trybie online, to niski poziom kompetencji cyfrowych uczestników, utrudniony kontakt pomiędzy wykładowcą i studentem, trudność z rzetelną oceną wyników pracy. E-learning może być skuteczną metodą nauczania, ale pod pewnymi warunkami, jak: odpowiednio dobrana technologia, dobrze przygotowane materiały dydaktyczne i współpraca między uczestnikami.

Słowa kluczowe: e-learning, nauka zdalna, e-nauka, studenci, wykładowcy

* brak zgodny na umieszczenie adresu mailowego

Summary

The aim of the study is to examine the effectiveness of e-learning in the teaching process and to compare this method of learning with the traditional way of teaching. The article characterizes e-learning and presents the results of original research conducted on a group of 160 students and 104 academic lecturers. Research shows that e-learning is not an effective method of learning in the current reality, but its features have made respondents interested in life-long learning in a hybrid mode, i.e. lectures conducted using e-learning technologies and laboratories and exercises in a stationary form. The most common limitations and barriers occurring when conducting online classes are the low level of digital competence of the participants, difficult contact between the lecturer and the student, the difficulty of reliably assessing the results of work. E-learning can be an effective method of teaching, but under certain conditions, such as: properly selected technology, well-prepared teaching materials and cooperation between participants.

Key words: e-learning, students, lecturers

Wstęp

Gospodarka światowa znajduje się w fazie transformacji, przechodząc etap od gospodarki przemysłowej do poindustrialnej, zwanej też gospodarką wiedzy. Fundamentalna zmiana skutkuje nowym porządkiem, który przekształca wszystkie sfery życia człowieka, m.in. gospodarczą, społeczną, kulturową, czy edukacyjną. Wiedza i informacja stają się zasobem strategicznym i jedną z głównych płaszczyzn konkurencyjności. Z tego też powodu coraz częściej używa się pojęcia społeczeństwo informacyjne, które można traktować jako swego rodzaju skrót myślowy. Termin ten jest używany w odniesieniu do społeczeństw wysokorozwiniętych, dla których informacja jest cenniejsza niż dobra materialne i wykorzystuje się ją w każdym aspekcie życia codziennego¹.

¹ Manuel Castells definiuje społeczeństwo informacyjne jako nową formę rozwoju, która wyróżniła się poprzez restrukturyzację kapitalistycznego sposobu produkcji. Uważa również, że społeczeństwo informacyjne jest zorganizowane wokół procesów, w które

Jednym z aspektów, w którym nowe media i internet mają znaczącą rolę jest proces nauczania, a tym samym zainteresowanie e-learningiem jako metodą kształcenia. Zainteresowanie to wynika z rozwoju nowych technologii i coraz większej ich dostępności. Przekłada się to na możliwość kształcenia ludzi, w tym tych zagrożonych wykluczeniem społecznym. Dodatkowo e-learning stwarza możliwość aplikacji i transferu wiedzy na szerszą skalę, bez względu na czas i miejsce przebywania użytkownika. Dzięki temu jest odpowiedzią na potrzeby społeczeństwa związanego z ciągłym poszerzaniem kwalifikacji i wyzwań związanych z mobilnością.

Celem badań jest ocena skuteczności e-learningu w procesie nauczania oraz porównanie tej metody nauki do tradycyjnego modelu nauczania. Dla tak sformułowanego celu przyjęto dwie hipotezy: H1: E-learning jest skuteczną metodą nauczania w opinii studentów i wykładowców oraz H2: E-learning jest skuteczną metodą prowadzenia zajęć i zapewnia wysoką jakość nauczania. Aby zrealizować cel i zweryfikować postawione hipotezy, zaproponowano następujące pytania badawcze: Czy e-learning jest skuteczną metodą nauczania? Jak e-learning jest oceniany przez studentów i wykładowców? Jakiego rodzaju problemy i bariery występują podczas prowadzenia zajęć w trybie zdalnym?

Artykuł składa się z trzech części. W pierwszej odniesiono się do e-learningu, w drugiej i trzeciej przedstawiono wyniki autorskich badań ankietowych przeprowadzonych wśród studentów i wykładowców na temat zdalnej formy kształcenia.

E-learning

E-learning (inaczej e-nauka, nauka zdalna) jest sposobem nauczania z wykorzystaniem nowych technologii. Jest to kolejny etap w historii nauczania, dzięki któremu stosuje się technologie do przekazywania wiedzy oraz kształtowania umiejętności ludzi². E-nauka obejmuje różnorodne działania dydaktyczne, takie jak: praca na platformie e-learningowej, wykłady online czy dyskusje i prace grupowe odbywające się w sieci, które są prowadzone z użyciem różnych technologii i urządzeń takich jak: blog, filmy instruktażowe, webinarium,

zaangażowani są ludzie. Szerzej zob.: M. Castells, *Spółeczeństwo sieci*, Warszawa 2008, s. 23.

² O. Łodyga, *E-learning założenia teoretyczne i praktyka*, Warszawa 2018, s. 5.

masowe otwarte kursy online, open badges (cyfrowe odznaki potwierdzające osiągnięcia), learning analytics (narzędzie do diagnozy procesu nauczania), wirtualna rzeczywistość, rozszerzona rzeczywistość, narracja transmedialna, drony oraz drukarki 3D.

Największą zaletą e-learningu jest możliwość uczenia się w dowolnym miejscu i o każdej porze, a także niski koszt partycypacji, indywidualizację tempa nauki oraz możliwość dostępu do bogatego zasobu źródeł informacji³. Podczas e-nauki uczniowie dzielą się materiałami i pomysłami między sobą i nauczycielem. Dynamiczną interakcję również zalicza się do pozytywnych cech e-learningu. Dzięki temu można osiągnąć wysoki poziom nauczania angażujący wszystkie biorące udział osoby⁴. Możliwość prowadzenia dialogu z każdym, zapewnia grupom społecznym, do tej pory wykluczonym z procesu edukacji, aktywny udział w kształceniu⁵. Jak wskazuje K. Wieczorkowski e-learning posiada również wady, takie jak: czasochłonność analizy materiałów dydaktycznych, separację nauczyciela od uczniów, brak warunków sprzyjających nauce, konieczność posiadania określonych cech, jak: samodyscyplina i samokontrola, niemożność przyswojenia wszystkich treści, a także uzależnienie od technologii, przez co realizacja jest utrudniona wśród osób niedysponujących odpowiednim sprzętem elektronicznym lub może być źle przeprowadzona, np. z powodu braku kompetencji cyfrowych uczestników⁶.

Metodologia badań empirycznych

Celem badań z wykorzystaniem kwestionariusza ankiety była ocena skuteczności e-learningu z perspektywy wykładowców akademickich oraz studentów. Kwestionariusz ankiety online składał się z 25 pytań zamkniętych i 5 pytań otwartych skierowanych, zarówno do studentów, jak i wykładowców akademickich. Ankieta zawierała metryczkę, części ogólną z pytaniami dotyczącymi wykorzystywanych narzędzi e-learningu, oraz część właściwą, zawierającą pytania oceniające dotychczasowe doświadczenie z e-learningiem. Badanie

³ E. Kanninen, *Learning styles and e-learning*, Tampere 2008, s. 8.

⁴ Tamże.

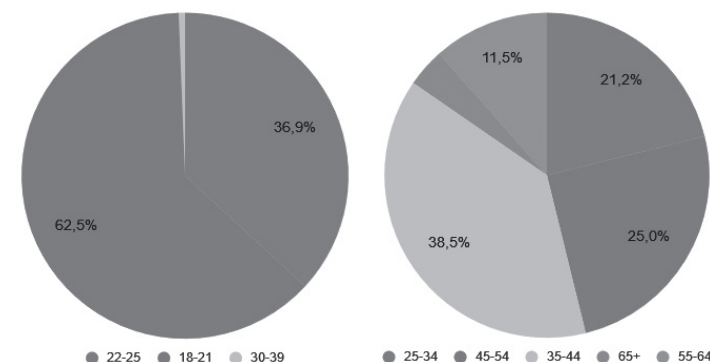
⁵ J. J. Czarkowski, *E-learning dla dorosłych*, Warszawa 2012, s. 30.

⁶ J. Z. Górniewicz, *Studia na odległość w USA i w Polsce na przełomie XX i XXI wieku*, Białystok 2004, s. 39.

było skierowane do osób studiujących na uczelniach wyższych w Polsce, oraz wykładowców akademickich. Kwestionariusz ankiety był rozpowszechniany przy pomocy grup studenckich funkcjonujących na uczelniach oraz drogą mailową. Badanie przeprowadzono w czasie od 29 grudnia 2020 roku do 5 lutego 2021 roku. Próbę badawczą stanowiły 264 osoby, z czego 160 to studenci różnych kierunków studiów oraz 104 wykładowców akademickich. Wśród studentów aż 77,5% stanowiły kobiety, a jedynie 22,5% to mężczyźni. W przypadku wykładowców podział ze względu na płeć był dość porównywalny – 56,7% kobiet i 43,3% mężczyzn.

Struktura wiekowa badanych prezentowała się następująco: wśród studentów największą grupę – 62,5% stanowiły osoby młode – w przedziale wiekowym 18-21 lat, zaczynające studia. Prawie 37% pytanych miało 22-25 lat, co wskazuje że byli na drugim stopniu studiów lub kończyli studia jednolite magisterskie. Natomiast w przypadku wykładowców największą grupę stanowiły osoby w przedziale wiekowym 35-44 lata – 38,5%, zaś najmniejszą grupę badanych osoby w wieku 65 i więcej lat. Było to 3,8% zapytanych pracowników uczelni wyższych. Drugą co do wielkości grupą badanych (25%) stanowili wykładowcy w przedziale wiekowym 45-54 lat. Ponad 21% wykładowców to osoby w wieku 25-34 lat (wykres 1). Ostatnia wspomniana grupa to osoby, które najprawdopodobniej są w trakcie przygotowywania doktoratu lub krótko po obronie rozprawy doktorskiej.

Wykres 1. Rozkład wieku ankietowanych

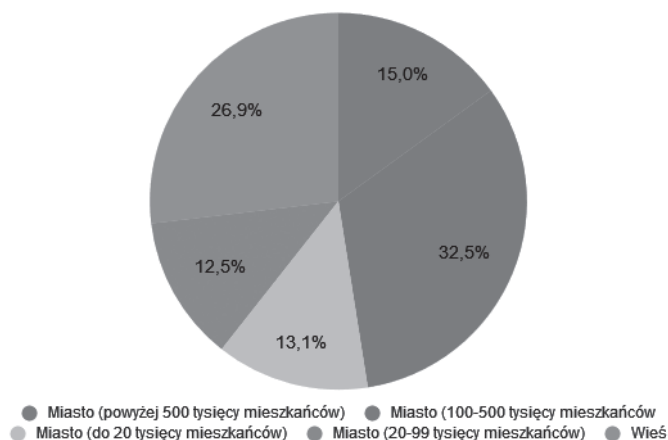

Źródło: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań ankietowych.

Biorąc pod uwagę kolejną zmienną (metryczkową), tzn. miejsce zamieszkania respondenta (wykresy 2-3), to w grupie studentów – 32,5% badanych wskazało jako miejsce zamieszkania miasto liczące – 100-500 tys. mieszkańców. Drugą liczną grupę stanowili mieszkańcy wsi – 26,9% studentów biorących udział w ankiecie. Najmniej liczną grupę (12,5%) stanowili studenci mieszkający w mniejszych, liczących 20-99 tys. mieszkańców miastach. Miejsce zamieszkania studenta, szczególnie w okresie epidemii Covid-19 jest istotne, gdyż może przekładać się na ocenę nauki zdalnej i odpowiedzi studentów, np. wynikające ze słabej jakości sieci albo problemy z podłączeniem internetu.

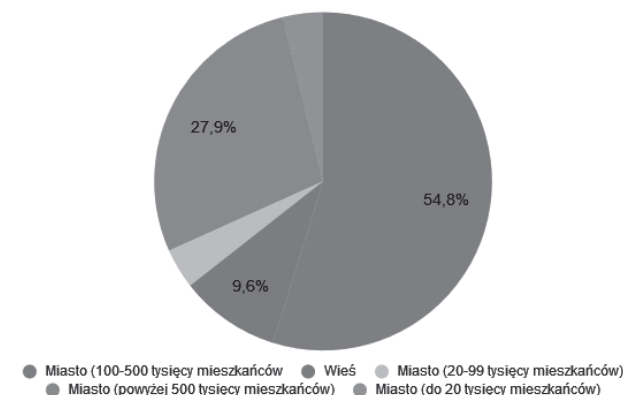
W przypadku wykładowców akademickich najliczniejszą grupę (blisko 55%) stanowiły osoby, które wskazały miasto liczące 100-500 tys. mieszkańców jako miejsce zamieszkania (wykres 3). Drugą, największą pod względem ilości ankietowanych grupą okazali się wykładowcy z miast powyżej 500 tys. mieszkańców (prawie 28% badanych). Najmniej liczną grupą wśród nauczycieli stanowiły osoby zamieszkujące miasta od 20 do 99 tys. mieszkańców (niecałe 10%). W przypadku ostatniej z wymienionych kategorii respondentów byli to prawdopodobnie mieszkańcy suburbiów, czyli osoby, które pracują na uczelni w dużym mieście, a mieszkają w sąsiedniej gminie.

Wykres 2. Miejsce zamieszkania respondentów – studenci

Źródło: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań ankietowych.

Wykres 3. Miejsce zamieszkania respondentów – wykładowcy akademicki

Źródło: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań ankietowych.

Charakteryzując grupę żaków uczestniczących w badaniu online, ponad 77,5% studentów nie posiada żadnego tytułu zawodowego, 15,6% ankietowanych uzyskało tytuł licencjata, a tylko 5% tytuł magistra. Natomiast w przypadku wykładowców, połowa respondentów posiada tytuł doktora, a 14,4% uczestniczących w badaniu uzyskało stopień doktora habilitowanego. W grupie wykładowców, którzy zdecydowali się na wypełnienie kwestionariusza ankiety 8,7% respondentów posiadało tytuł profesora zwyczajnego, a 12,5% tytuł profesora uczelni. Osób ze stopniem magistra, czyli prawdopodobnie doktorantów było 12,5% uczestników ankiety.

Jedno z pytań metryczkowych ankiety dotyczyło uczelni wyższej, na której respondenci studiują lub prowadzą zajęcia (w przypadku nauczycieli akademickich). Wśród młodych osób 69 (tj. 43%) osób wskazało Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej jako uczelnię będącą miejscem studiów. Drugą najpopularniejszą uczelnią wyższą wskazywaną przez żaków był Katolicki Uniwersytet Lubelski (27,5%). Inne uczelnie podane przez respondentów to: Uniwersytet Łódzki (5%), Politechnika Łódzka (1,9%), Uniwersytet w Oslo (1,9%). W przypadku wykładowców akademickich uczelnią najczęściej wymienianą również był Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej (50%). Drugą szkołą wyższą wskazywaną przez wykładowców był Uniwersytet Warszawski (22,1%). Pozostałe uczelnie wymieniane przez badanych w kwestionariuszu ankiety to: Uniwersytet Wrocławski (8,7%), Uniwersytet Gdański (7,7%) oraz Uniwersytet Rzeszowski (2,9%).

Pytaniem, ze zrozumiałych względów skierowanym tylko do studentów, było to dotyczące kierunku studiów. Najpopularniejsze to: finanse i rachunkowość (14 osób), prawo (10 osób), zarządzanie (9 osób) oraz psychologia i filologia angielska (po 8 osób). Innymi kierunkami wymienianymi przez respondentów były: lingwistyka dla biznesu (7 osób) oraz społeczeństwo informacyjne i kierunek prawno-biznesowy (po 5 osób). Pojawili się też przedstawiciele oryginalnych kierunków studiów jak: sinologia, nanotechnologia. Większość studentów (57,9%) i podobnie wykładowców akademickich (54,8%) nie korzystała z materiałów i usług e-learningowych przed pandemią koronawirusa⁷.

E-learning z perspektywy wykładowców i studentów

Pytania dotyczące e-learningu: jak ankietowani oceniają e-learning, jaka jest skuteczność tego typu modelu nauczania stały się głównym celem przeprowadzonej ankiety. Starano się ustalić zaangażowanie obu pytanych grup w zajęcia prowadzone w formie zdalnej, proszono o opinię dotyczącą efektywności tego trybu kształcenia oraz zbadano wkład uczelni wyższych w cały proces nauczania. Z odpowiedzi wynika, że zarówno wykładowcy akademicy (99%), jak i studenci (98,1%) pracują lub studiują przy pomocy zdalnego trybu komunikacji⁸.

⁷ Z badań ankietowych wynika, że studenci, którzy zadeklarowali się jako osoby korzystające z materiałów lub usług e-learningowych, wskazały że najczęściej były to materiały przesyłane za pomocą poczty elektronicznej. Inne wymieniane przez studentów metody e-learningu to nagrania filmowe. Najmniej liczna grupa sięgała po blogi, artykuły lub e-słowniki. W przypadku wykładowców również najpopularniejszą formą e-learningu były materiały przesyłane za pomocą poczty elektronicznej. Na drugim miejscu znalazły się kursy na platformach e-learningowych. Jeden z respondentów poinformował, że przeszedł szkolenie dotyczące prowadzenia zajęć e-learningowych, ale nie korzystał z dostępnych w tej formie narzędzi. Podsumowując, z odpowiedzi na to pytania wynika, że e-learning w ofercie uniwersytetów był zapewniony (możliwy), np. jako uzupełnienie trybu kształcenia stacjonarnego, natomiast nauczyciele akademicy nie sięgali po ten sposób przekazywania informacji (wiedzy) studentom., ograniczając się do przysyłania materiałów za pomocą poczty email.

⁸ Należy pamiętać, że moment przeprowadzania badania ankietowego to przełom 2020/2021, czas epidemii Covid-19 i tzw. lock down-u, restrykcji, obostrzeń w przemieszczaniu się, funkcjonowaniu usług, handlu, edukacji itd. Zob. Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z 20 marca 2020 r. w sprawie szczególnych rozwiązań w okresie czasowego ograniczenia funkcjonowania jednostek systemu oświaty w związku z zapobieganiem, przeciwdziałaniem i zwalczaniem COVID-19, Dz.U. 2020, poz.

Najczęściej wybieranym kanałem komunikacyjnym w trackie nauki zdalnej, zarówno wśród studentów (93,1%), jak i wykładowców akademickich (87,5%) są platformy typu Microsoft Teams i Zoom⁹. Kolejnym, często wybieranym kanałem przez studentów (58,1%) i wykładowców (31,7%) są kursy na platformach typu Moodle, Wirtualny Kampus. Najrzadziej wskazywaną formą komunikacji w grupie studentów okazały się webinaria (4,4%), zaś w grupie wykładowców nagrania filmowe (4,8%). Na tej podstawie można wysunąć wniosek, że uczelnia lub wykładowcy zdecydowanie wolą prowadzić naukę zdalną w trybie synchronicznym, który umożliwia interakcję w czasie rzeczywistym.

Jak wspomniano, uczelnia albo sam wykładowca wskazywał formę komunikacji ze studentami, a zdecydowana większość studentów nie miała wpływu na wybór kanału nauki zdalnej. Tylko 8,8% respondentów zadeklarowało, że miało wpływ na wybór kanału komunikacji. Oznacza to, że uczelnie nie konsultowały ze studentami sposobu i wykorzystywanego narzędzia do prowadzenia zajęć e-learningowych. Tymczasem, skuteczna nauka e-learningu polega na współdziałaniu prowadzących i uczestników (słuchaczy). Odpowiedzi ankietowanych potwierdzają, że zabrakło współpracy pomiędzy uczelnią a studentami, co mogło przyczynić się do braku efektywności (nieskuteczności) nauki prowadzonej w formie zdalnej.

Kolejnym zagadnieniem poruszonym w badaniu empirycznym była ocena kanałów komunikacji pod względem jakości nauczania. Grupa studentów wskazała pocztę elektroniczną jako kanał, który nie zapewnia dobrej jakości nauczania. Zdaniem studentów najlepszą jakość i efekty kształcenia zapewniają platformy typu Microsoft Teams, Zoom, za pomocą których są prowadzone wykłady w czasie rzeczywistym. Studenci pozytywnie oceniali również kursy realizowane na platformach e-learningowych typu Moodle, Wirtualny Kampus, wideokonferencje i filmy instruktażowe.

Odpowiedzi uzyskane w grupie wykładowców akademickich po części są podobne do wskazań studentów. Wykładowcy również zaznaczyli pocztę elektroniczną jako kanał komunikacji niezapewniający dobrej jakości nauczania. Wykłady realizowane na platformach typu Microsoft Teams, Zoom zostały

493; Ustawa z 2.03.2020 o szczególnych rozwiązaniach związanych z zapobieganiem, przeciwdziałaniem i zwalczaniem COVID-19, innych chorób zakaźnych oraz wywołanych nimi sytuacji kryzysowych, Dz. U. 2020, poz. 374 z późn. zm.

⁹ Trzeba zaznaczyć, że z reguły wybór platformy edukacyjnej należał do wykładowcy, z którym studenci mieli zajęcia.

wskazane jako najlepszy kanał (pod względem jakości) do prowadzenia nauki w formie zdalnej. Nauczyciele akademicki zakresłali też wideokonferencje, webinaria. Potwierdza to wcześniej postawioną tezę, że wykładowcy wolą prowadzić zajęcia za pomocą kanałów umożliwiających kontakt z uczniem w czasie rzeczywistym. Jest to zrozumiałe, nauczyciel po reakcjach studentów, mimice twarzy orientuje się, czy słuchacze rozumieją prezentowane treści, czy któryś z wątków trzeba powtórzyć, wytłumaczyć ponownie. Studenci mają też większą swobodę, odwagę zadawania pytań, komentowania.

Pytaniem skierowanym do obydwu grup badanych była kwestia satysfakcji (bądź braku satysfakcji) z zajęć prowadzonych za pośrednictwem wybranego kanału komunikacji. Z badań wynika, że poczta elektroniczna w opinii studentów jest kanałem komunikacji bardzo niesatysfakcjonującym. Jako satysfakcjonujący kanał prowadzenia zajęć studenci wskazali wykłady prowadzone za pomocą platform Microsoft Teams, Zoom. Satysfakcjonujące dla studentów okazują się również kursy umieszczane na platformach e-learningowych typu Moodle, Wirtualny Kampus. Webinaria, wideokonferencje, nagrania filmowe są kanałami średnio satysfakcjonującymi dla studentów.

Grupa wykładowców akademickich jako satysfakcjonujące kanały prowadzenia zajęć wskazała wideokonferencje, wykłady prowadzone za pomocą platform typu Microsoft Teams, Zoom. Pozostałe sugerowane w kafeterii odpowiedzi: poczta elektroniczna, kursy na platformach e-learningowych, webinaria, nagrania filmowe, są w opinii nauczycieli kanałami średnio satysfakcjonującymi.

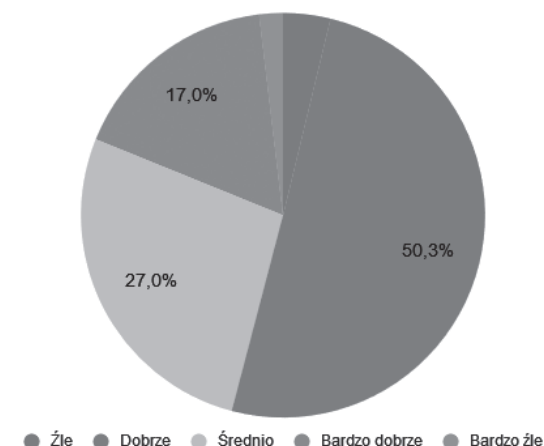
Pytanie skierowane tylko do wykładowców dotyczyło czasu przygotowania do zajęć zdalnych w porównaniu do zajęć stacjonarnych. Większość – aż 63% badanych, wskazało na zdecydowanie dłuższy czas przygotowania zajęć zdalnych niż stacjonarnych. Może to wynikać z braku kompetencji cyfrowych nauczycieli. Tezę tę zdają się potwierdzać fakt, że respondent, który zadeklarował uczestnictwo w kursie przygotowującym do prowadzenia zajęć, w przypadku tego pytania nie widział różnicy co do czasu przygotowania zajęć. Innym powodem wydłużonego czasu przygotowywania zajęć w trybie zdalnym jest fakt, że w warunkach pandemii i np. zamkniętych bibliotek, prowadzący zajęcia musieli poświęcić czas na dostosowanie materiałów do sposobu komunikacji i przekształcenie ich w formę cyfrową (skanowanie książek, opracowywanie), albo szukanie artykułów w internecie, które mogłyby stanowić źródło do realizowanych zajęć. Trzeba dodać,

że grupa 35,6% pytanym nie widziała różnicy między przygotowaniem zajęć zdalnych a formą stacjonarną.

Studentów zapytano też o ocenę zaangażowania wykładowców w prowadzone zajęcia (wykres 4). Połowa studentów (50,3%) ocenia wysiłek wykładowców dobrze, 17% bardzo dobrze, a 27% średnio. Młodzi ludzie swoje odpowiedzi argumentowali w następujący sposób: „Zajęcia oceniam bardzo dobrze, ponieważ wykładowcy przygotowują się do zajęć w 100%, tak jakby one miały odbywać się stacjonarnie”, „Większość z nich rzetelnie prowadziła wykłady, przesyłając także jednocześnie materiały na platformy w celu zapoznania się z nimi po zajęciach. Nie różniło to się praktycznie w żadnym stopniu od normalnych zajęć na uczelni”. Na podstawie tych słów można wnioskować, że dodatkowa praca nad przygotowaniem zajęć jest zauważalna i studenci pozytywnie oceniają wkład wykładowców w zajęcia i ich dążenie do jak najbardziej skutecznego przekazywania wiedzy za pomocą technologii e-learningowych.

Z badań wynika, że niewielka grupa studentów (5,7%) oceniła zaangażowanie wykładowców jako złe i bardzo złe (wykres 4), argumentując to brakiem odpowiednich kompetencji, utrudnionym kontaktem oraz przerzucaniem całego procesu nauki na studenta. Potwierdza to m.in. wypowiedź: „Słabo, materiał czytany z książek, zero tłumaczenia oraz brak materiałów dodatkowych. Wszystko należy znaleźć w internecie na własną rękę”.

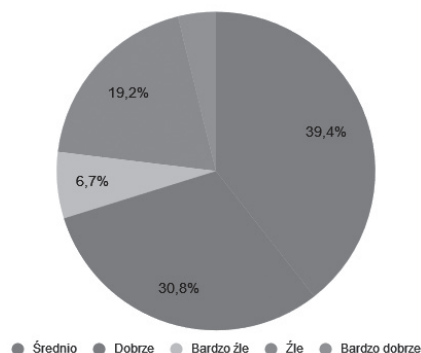
Wykres 4. Zaangażowanie wykładowców w opinii studentów

Źródło: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań ankietowych.

Zapytani o zaangażowanie, aktywność studentów podczas zajęć przedstawiciele wykładowców nie są takimi optymistami. Prawie 40% respondentów ocenia chęci (zaangażowanie) studentów jako średnie (wykres 5), argumentując to m.in. w następujący sposób: [w trakcie zajęć] „większość nie używa kamer, odpowiadają te same osoby” oraz „są mało aktywni w większości wyciszają mikrofony i nie ma z nimi kontaktu w czasie zajęć”. Prawie 20% ankietowanych nauczycieli akademickich wybierając z proponowanej kafeiterii zaznaczyło źle – odnosząc się do aktywności studentów w trakcie zdalnej formy nauczania. Poza wskazywaniem na wcześniej wspomniane problemy, jak brak kamer i aktywności, prowadzący zajęcia wymieniają: „studenci podczas zajęć robią inne rzeczy na komputerach. Jedna studentka nie widział nic złego, że w trakcie zajęć koresponduje z klientami z allegro”, a także zarzucają studentom „realizują zajęcia w trybie »na przeczekanie«, nie przygotowują się do zajęć, nie mają odpowiedniego sprzętu, nie angażują się i nie biorą czynnego udziału”. Zaangażowanie studentów jako dobre oceniła grupa 30,8% wykładowców wskazując m.in. na „większą frekwencję niż na zajęciach tradycyjnych”.

Wykres 5. Zaangażowanie studentów w opinii wykładowców

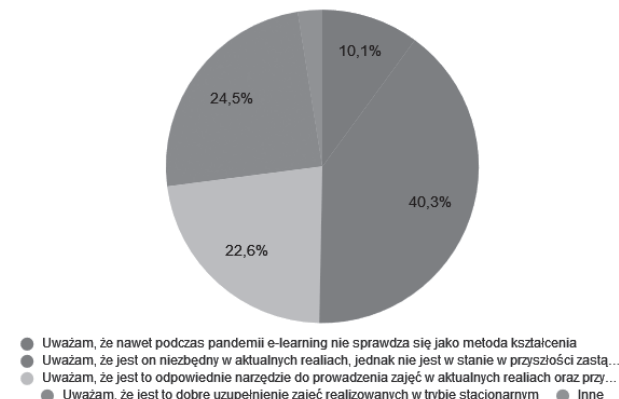

Źródło: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań ankietowych

Na pytanie o stosunek do e-learningu 40,3% studentów wskazała, iż jest to konieczna forma nauczania w aktualnej sytuacji pandemicznej, jednak nie jest w stanie całkowicie zastąpić stacjonarnego modelu nauczania (wykres 6). Prawie 25% uważa, że e-learning jest dobrym uzupełnieniem dla zajęć realizowanych

zdalnie. Tylko 22,6% studentów jest zdania, że e-learning jest odpowiednim narzędziem do prowadzenia zajęć, a ponad 10% zaznaczyło – e-learning nie sprawdza się jako metoda nauczania.

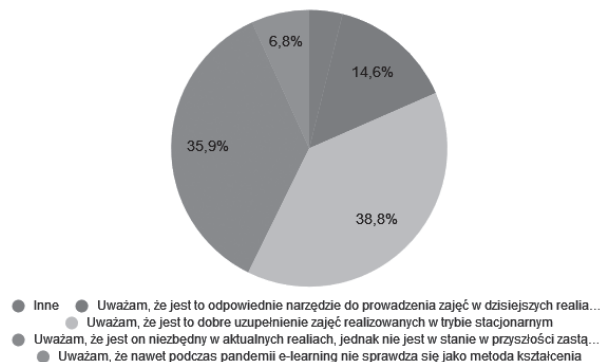
Wykres 6. Stosunek do e-learningu studentów

Źródło: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań ankietowych.

Grupa wykładowców akademickich wykazuje podobny stosunek do e-learningu co studenci (wykres 7). Prawie 40% traktuje e-learning jako uzupełnienie do tradycyjnego modelu nauczania, a 35,9% uważa, że jest to forma niezbędna w aktualnych czasach, jednak nie będąca w stanie zastąpić tradycyjnego modelu nauczania. Tylko 14,6% ankietowanych wykładowców stwierdza, iż e-learning jest narzędziem odpowiednim do prowadzenia zajęć.

Opisane wyniki wskazują na niezbyt optymistyczny obraz e-learningu w przyszłości. Większość osób studiujących nie traktuje e-learningu jako nowego sposobu na nauczanie, lecz jako tymczasowe rozwiązanie umożliwiające naukę w sytuacji pandemicznej, lub jako uzupełnienie dla tradycyjnego modelu nauczania. Prawdopodobnie wynika to z barier i problemów towarzyszących zjawisku e-learningu, jak: brak kompetencji, nieodpowiedni sprzęt.

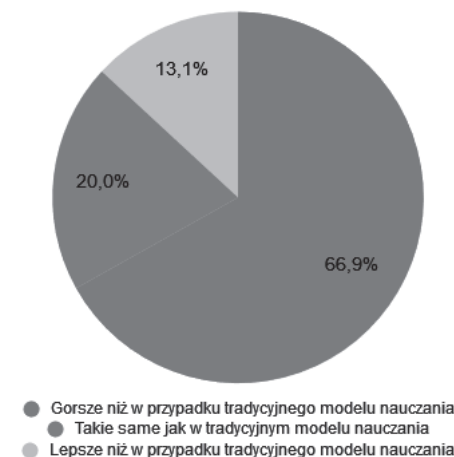
Wykres 7. Stosunek do e-learningu wykładowców

Źródło: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań ankietowych.

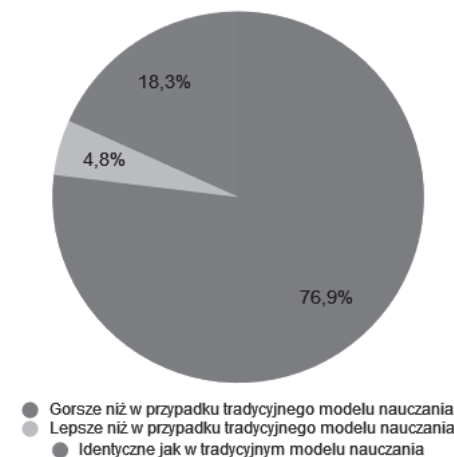
Podobny pesymizm dotyczący e-learningu jest dostrzegany w przypadku pytań o efektywność formy nauki zdalnej (wykres 8). Zdecydowana wielkość studentów (66,9%) oraz jeszcze większa grupa wykładowców (76,9%) ocenia efekty zajęć zdalnych jako gorsze w porównaniu do tradycyjnego modelu nauczania. Tylko 13,1% studentów i 4,8% wykładowców oceniło efekty nauki zdalnej jako lepsze niż w przypadku nauki stacjonarnej. Prawie 20% wykładowców i studentów jest zdania, iż nie ma różnicy pomiędzy efektami nauczania za pomocą e-learningu, a tymi w tradycyjnym modelu kształcenia. Prawdopodobnie wynika to z faktu, że e-learning (aby był efektywny) wymaga współpracy, samodyscypliny i dużo większej motywacji do nauki po stronie młodych ludzi.

E-learning jest nierozłącznie powiązany z wykorzystaniem technologii. Z tego też powodu kolejne pytanie skierowane do studentów i wykładowców dotyczyło dysponowania odpowiednim sprzętem komputerowym, na którym są w stanie realizować zajęcia w trybie zdalnym. Większość studentów (65%) oraz wykładowców (68,3%) przyznaje, że posiada takie wyposażenie w domu. Jedynie niewielka grupa studentów (1,3%) oraz, co ciekawe, wykładowców akademickich (2,9%) nie dysponuje takim sprzętem. Odpowiedź taka może dziwić, gdyż w sytuacji braku odpowiedniego wyposażenia w domu, wykładowca bez problemu mógł skorzystać ze sprzętu komputerowego zapewnionego przez wydział, uczelnię. Badania pokazują, że mówiąc o przyszłości e-learningu nie trzeba martwić się o jakość i zaawansowanie rozwiązań technologicznych (sprzętowych), a jedynie dbać o poprawę kwestii

merytorycznych jak: odpowiednio przygotowane materiały edukacyjne, zadania, „casey” do analizy.

Wykres 8. Efekty zajęć realizowanych zdalnie – odpowiedzi studentów

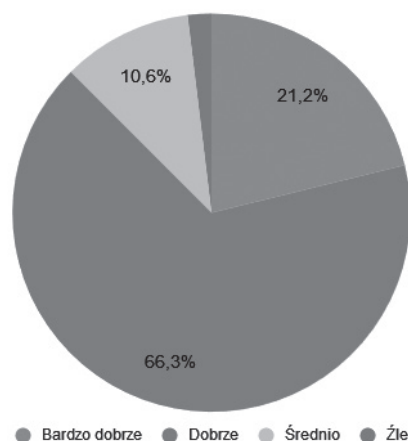
Źródło: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań ankietowych.

Wykres 9. Efekty zajęć realizowanych zdalnie – odpowiedzi wykładowców

Źródło: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań ankietowych.

Istotne w kontekście niniejszych rozważań było ustalenie (ocena) kompetencji informatycznych wykładowców. W odpowiedzi na pytanie o ocenę umiejętności technicznych ponad połowa nauczycieli akademickich zaznaczyła jako dobre swoje kompetencje informatyczne, a 21,2% jako bardzo dobre. Tylko 10,6% pytanych nauczycieli pracujących na uczelniach przyznała, że ich kompetencje są na średnim poziomie, niecałe 2% określiła je jako złe (wykres 10). Przywołane dane są niejako w opozycji do deklaracji studentów, z których prawie 6% zarzucało wykładowcom brak kompetencji cyfrowych, co zdaniem młodych osób przekładało się na niską jakość nauczania.

Wykres 10. Kompetencje techniczne wykładowców

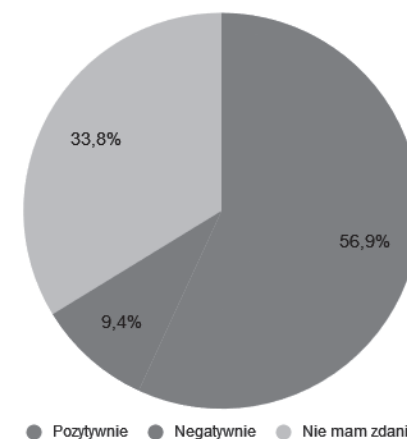
Źródło: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań ankietowych.

Analizując przebieg nauki zdalnej i jej przyszłość, nie można zapominać, że poza studentami i wykładowcami, w całym procesie uczestniczą również władze uczelni. Z tego też powodu pytaniem skierowanym do obydwu badanych grup było to o ocenę wkładu uczelni (władz uniwersyteckich) w prowadzenie zajęć w trybie zdalnym (wykresy 11-12). Ponad połowa studentów oceniła postawę władz uczelni jako pochlebną, motywując to słowami: „opinia jest pozytywna, ponieważ mamy wiele platform, które pomagają Nam w edukacji, a także dobrze rozwinięty profil studenta na stronie KULu”. Ponadto pisano: „uczelnia zapewnia darmowy dostęp do płatnych portali internetowych czy

programów”, co pomaga studentom w trakcie trwania nauki zdalnej. Dodatkowo respondenci sygnalizują, że władze uczelni nie tylko pomagają w kwestiach technicznych, ale również kontrolują cały proces nauczania: „Przed tym semestrem uczelnia przeprowadziła szkolenia dla wykładowców z obsługi programu Moodle i Teams. Samorząd Uczniowski na bieżąco monitoruje to, czy zajęcia się odbywają i ewentualne problemy są zgłaszane”.

Była też grupa 9,4% studentów, która oceniła wkład uczelni w proces zdalnego nauczania negatywnie. Pomimo wykupienia płatnych programów, nie zapewniono sprzętu komputerowego, takiego jak kamery, mikrofony: „wykładowcy wymagają od studentów posiadania m.in. kamerek i używania ich podczas zajęć, a część studentów nie ma możliwości posiadania ich, bo np. pracuje na komputerze stacjonarnym, a nie laptopie. Uczelnia w żaden sposób nie pomaga w tym studentom”. Zwracają również uwagę na nieprzygotowanie platform e-learningowych „serwery przykładowo na Wirtualnym kampusie, na którym mój kierunek ma większość zajęć dalej nie są odpowiednio przygotowane na tak dużą ilość korzystających studentów i wykładowców”. Grupa 33,8% studentów nie wyraziła opinii, gdyż jak stwierdził jeden z pytanych: „ciężko mi ocenić wkład uczelni w prowadzenie takich zajęć, osobiście uważam, że jakość [zajęć] zależy jedynie od prowadzącego zajęcia i chęci studenta”.

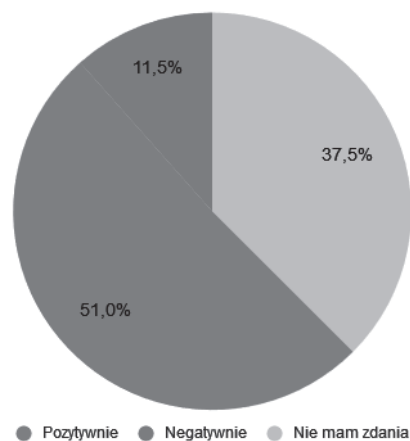
Wykres 11. Wkład uczelni w zajęcia zdalne w opinii studentów

Źródło: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań ankietowych.

Ponad połowa wykładowców akademickich ocenia pozytywnie wkład (pomoc) uczelni w prowadzeniu zajęć w formie zdalnej. Potwierdzają to wypowiedzi dotyczące organizacji szkoleń i zapewnieniu odpowiedniego oprogramowania: „był szereg szkoleń i jasne wytyczne jakich narzędzi mamy używać” i „udostępnienie profesjonalnych narzędzi do nauczania”. Pomimo, że aż 37,5% wykładowców nie ma wyrobionego zdania na ten temat, to zwraca uwagę na ten sam problem co studenci – mimo zapewnienia przez uczelnię software, nie zaopatruje ona w hardware nawet prowadzącym zajęcia. Udowadnia to wypowiedź: „na uczelni są duże braki sprzętowe, niechęć uczelni do uzupełnienia sprzętu, który mógłby istotnie ułatwić zdalne nauczanie, np. tabletów graficznych mogących częściowo zastąpić tablice oraz wprowadzać informacje graficzna. Pozytywnym jest istnienie dwóch platform e-learningowych, chociaż obie są dosyć niewygodne i zawodne”.

Wykres 12. Wkład uczelni w zajęcia zdalne w opinii wykładowców

Źródło: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań ankietowych.

Znając opinie odnośnie efektów nauczania, posiadanego sprzętu oraz wkładu władz uczelni w proces nauczania zdalnego, poproszono obydwie badane grupy o ocenę zadowolenia z poziomu prowadzonych zajęć w trakcie nauczania zdalnego. W przypadku grupy studentów 40% respondentów zadeklarowało, iż są zadowoleni z poziomu prowadzonych zajęć. Swoją decyzję argumentują tym, że materiały nie tylko są omawiane w trakcie zajęć, ale również udostępniane i studenci

mogą zapoznać się z nimi po zajęciach: „Tak, ponieważ wszystkie materiały są również dostępne na platformie, jak m.in. nagrywane wykłady”. Dodatkowo zdaniem studentów „zajęcia są prowadzone naprawdę na wysokim poziomie, prezentacje są spójnie i jasno przedstawione”. Mimo to 37,5% ankietowanych stwierdziło, iż trudno ocenić zadowolenie, wskazując na zalety: możliwość omówienia danego zagadnienia, bez konieczności przebywania na uczelni i wady: brak sposobności doświadczenia, praktyki: „Z jednej strony są zajęcia typu wykłady, które w takiej formie są zdecydowanie lepsze, ponieważ nie musimy jako studenci dojeżdżać [na uczelnię, tylko] możemy wygodnie słuchać profesorów z domu co jest wygodniejsze. Natomiast ćwiczenia i laboratoria średnio wypadają na e-lekcjach”; „Wykłady sprawdzają się bardzo dobrze, natomiast ćwiczenia nie”. Ponad 22% studentów nie jest zadowolonych z poziomu prowadzenia zajęć, sygnalizując że spotkali się z takimi przeszkodami jak: brak kompetencji prowadzącego zajęcia, materiał niedostosowany do e-learningu, nieuczciwość ich rówieśników na egzaminach, inne problemy, np. izolacja. Argumentacja przywołana w ramach tego wątku to m.in.: „W ogóle nie jestem zadowolona z tego, jak są prowadzone zajęcia. Materiału jest dużo, jest tylko przeczytany, nie wytłumaczony”, „Prowadzący nie jest w stanie zweryfikować, czy student pisze pracę samodzielnie, czy też nie – co za tym idzie student mniej się uczy, a w przypadku studiów językowych odbija się to później na samym studencie”, „Profesorowie nie mają zielonego pojęcia na temat komputerów czy jest ping itp. Jednocześnie nie dają sobie w większości przypadków pomóc” albo „Nie, bo towarzyszy temu pogorszenie wzroku i brak kontaktu z ludźmi”.

W grupie wykładowców akademickich również duża część ankietowanych (44,2%) miała problem z jednoznacznym podjęciem decyzji. Swoje wskazania argumentowali tym, że mimo obecności studentów na zajęciach, młodzi ludzie nie angażują się, nie są aktywni: „Studenci zadane prace wykonują na czas, ale brak jest interakcji z całą grupą – zazwyczaj aktywne są 2-3 osoby, a reszta jest zalogowana i nie wiadomo czy w ogóle uczestniczą w zajęciach z wyjątkiem logowania się”. Dodatkowo zwracają uwagę na problem z rzeczywistą oceną wiedzy studentów: „Bardzo wątpliwy jest feedback oraz możliwość kontrolowania pracy studentów. Sprawdzanie wiedzy za pomocą testów zdalnych jest śmiechu warte”. Wspomniane problemy są również przyczyną niezadowolenia ponad 17% respondentów, którzy oceniają ten sposób nauczania w następujący sposób: „To nie zajęcia, ale online’owy klubik pogadankowy dla (nie)zainteresowanych”, a „brak kontaktu uniemożliwia

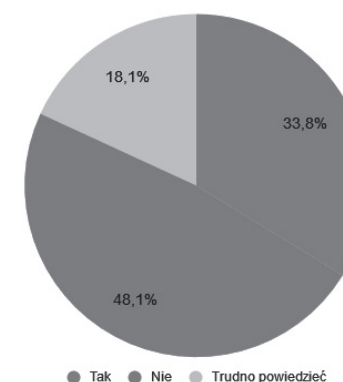
prawidłową realizację pracy w grupach, szczególnie ćwiczeniowych”. Tylko 38,5% wykładowców zadeklarowało, iż są zadowoleni z poziomu prowadzenia zajęć online. W swoich wypowiedziach kadra podkreślała m.in. że dzięki takiemu modelowi zajęć „więcej materiałów trafia do studentów”, a „poziom prowadzenia zajęć w trybie zdalnym nie odbiega znacząco od poziomu zajęć w trybie stacjonarnym”.

Odpowiedzi na kolejne pytanie ukazują, że poziom nauczania zdalnego, mimo kilku problemów, był akceptowalny dla obydwu badanych grup. Tym niemniej, prawie połowa studentów (48,1%) zapytana, czy chciałaby kontynuować naukę zdalną po okresie pandemii odpowiedziała przecząco (wykres 13), argumentując: „studia zdalne na dłuższą metę są bardziej męczące niż stacjonarne” oraz „uważam, że kontakt z prowadzącymi oraz z innymi studentami jest nam niezbędny do nauczania się prawidłowego funkcjonowania w społeczeństwie. Dodatkowo, nie wszystko jesteśmy w stanie zrobić przez kamerki (ze względu na możliwości sprzętowe, słaby internet, dużą ilość ludzi odzywających się naraz)”. Osoby deklarujące, że nauka zdalna mogłaby dalej trwać wypowiadają się w następujący sposób: „pracując zdalnie można bardziej skoncentrować się na wykonywaniu zadań niż w przypadku pracy wśród przyjaciół na wydziale” oraz wskazują na wygodę takiego rozwiązania: „Jest to dla mnie wygodniejszy sposób ze względu na długość codziennych dojazdów na uczelnię”. Ponad 18% ankietowanych nie wyraziło jednoznacznej opinii, zwracając uwagę na fakt, że zależałoby to od formy zajęć: „Wykłady jak najbardziej jestem na tak, aby odbywały się w trybie zdalnym, lecz zajęcia które wymagają obsługi urządzeń powinny odbywać się stacjonarnie”, „Trudno powiedzieć. Zdecydowanie wolę formę ćwiczeń stacjonarną, ale wykłady są wygodniejsze w formie zdalnej”.

W przypadku wykładowców akademickich również najliczniejsza grupa (39,4%) odpowiedziała przecząco na pytanie o kontynuowanie nauki w formie zdalnej po pandemii (wykres 14). Badani twierdzą, że nauczanie w trybie zdalnym „nie zastąpi tradycyjnej, praktycznej edukacji” oraz zwracają uwagę na postawę studentów i problemy techniczne występujące podczas e-nauki, które przyczyniają się do obniżenia jakości nauczania. Potwierdzają to następujące wypowiedzi: „Obserwowane obniżenie motywacji studentów do pracy, ich roszczeniowość i brak systematyczności oraz zdarzające się problemy techniczne obniżają jakość kształcenia. Co więcej, niektóre z przedmiotów nie są przeznaczone do nauczania w trybie zdalnym”. Ponad 35% wykładowców nie

zajęło jednoznaczne stanowiska twierdząc, iż nauka zdalna wymaga dopracowania i mogłaby być uzupełnieniem tradycyjnego modelu nauczania. Świadcą o tym m.in. wypowiedzi respondentów: „po dopracowaniu ich formy, uważam że zajęcia hybrydowe (łączące spotkania rzeczywiste i wirtualne) byłyby dobrą formą do prowadzenia moich zajęć”; „Przed pandemią prowadziłam zajęcia w formie e-learningu oraz zajęcia stacjonarne. E-learning może stanowić uzupełnienie zajęć stacjonarnych, jednak uważam, że większość zajęć powinna być prowadzona stacjonarnie – ważny jest bezpośredni kontakt ze studentami”. Tylko 25% uważa, iż nauka zdalna mogłaby trwać nawet po zakończeniu pandemii zwracając uwagę na oszczędność czasu i wygodę takiego rozwiązania: „Oszczędzają czas studentów, jeśli studenci chcą pracować i uczestniczyć w zajęciach to poza zajęciami praktycznymi znaczna część zajęć może pozostać w formie zdalnej”; „Jest to bardzo wygodne”.

Wykres 13. Zajęcia zdalne po pandemii – odpowiedzi studentów

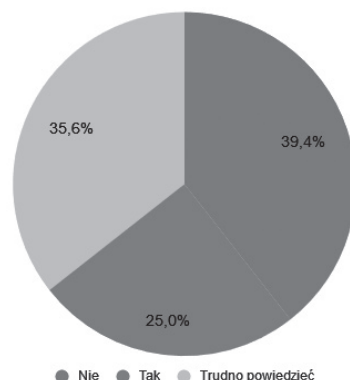

Źródło: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań ankietowych.

Obydwie grupy ankietowanych (kadre i studentów) poproszono o określenie doświadczenia uczelni w e-learningu. Ponad 40% studentów wybrało odpowiedź trudno powiedzieć (wykres 15). Może to wynikać z faktu, że nie byli oni zainteresowani taką formą działalności uczelni lub uczelnia nie informowała studentów o swoich przedsięwzięciach w dziedzinie e-learningu. Prawie 28% młodych ludzi poinformowało, że nauczanie zdalne wymuszone pandemią koronawirusa wystąpiło pierwszy raz. Podobnie liczna grupa studentów (26,3%) zasygnalizowała, że ich uczelnia posiada niewielkie doświadczenie

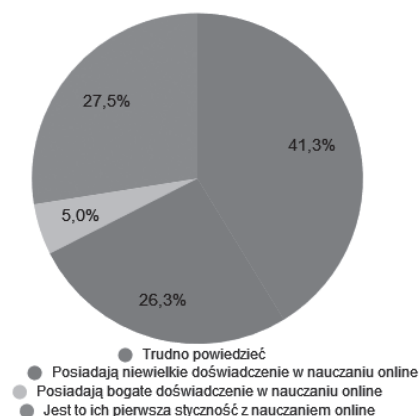
w kształceniu online, twierdząc – uczelnia wykorzystywała posiadane platformy jak: Wirtualny Kampus do przeprowadzania szkoleń, np. z bhp, działania biblioteki. Tylko 5% studentów określiło doświadczenie uczelni na „bogate”, wskazując, że już przed pandemią oferowano możliwość studiowania online i funkcjonowało wiele platform e-learningowych.

Wykres 14. Zajęcia zdalne po pandemii – odpowiedzi wykładowców

Źródło: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań ankietowych.

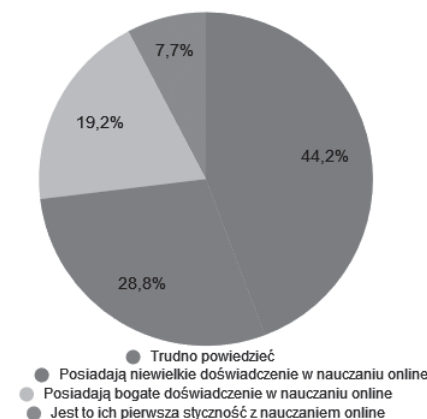
Wykres 15. Doświadczenie uczelni w e-learningu – odpowiedzi studentów

Źródło: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań ankietowych.

W przypadku wykładowców akademickich (wykres 16), najwięcej osób (44,2%) określiło doświadczenie swojej uczelni jako niewielkie, a dotychczasowe platformy e-learningowe stanowiły tylko uzupełnienie do tradycyjnych zajęć i nie były zbyt często wykorzystywane: „Wirtualny Kampus funkcjonował, ale był tylko dodatkiem do zajęć stacjonarnych”, „Pandemia uczyniła kształcenie on-line koniecznym. Przed nią istniał techniczny potencjał w istocie [nauki zdalnej, ale] bez praktycznego wykorzystywania”. Prawie 29% wykładowców trudno było jednoznacznie ocenić doświadczenie uczelni pod względem przygotowania do kształcenia na odległość. Może to wynikać z podobnych powodów, co w przypadku studentów, czyli braku zainteresowania tą sferą działalności uczelni lub niepoinformowaniem pracowników o formach i dostępnych narzędziach nauczania online. Ponad 19% wykładowców określiło doświadczenie uczelni na bogate, wskazując że uniwersytet brał udział w kilku przedsięwzięciach e-learningowych: „UMCS tworzył Polski Uniwersytet Wirtualny i posiadał jednostkę dedykowaną do e-learningu, tj. Uniwersyteckie Centrum Zdalnego Nauczania i Kursów Otwartych”. Tylko 7,7% wykładowców zadeklarowało, że nauczanie zdalne w trakcie pandemii Covid-19 było pierwszym doświadczeniem z e-learningu dla uczelni.

Wykres 16. Doświadczenie uczelni w e-learningu – odpowiedzi wykładowców

Źródło: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań ankietowych.

Kolejne pytanie adresowane do studentów i wykładowców dotyczyło kwestii, które zaskoczyły ankietowanych w formie zdalnej nauczania. Najpopularniejszą odpowiedzią była dostępność e-learningu, następnie zaznaczano elastyczność. Oznacza to, że młodzi ludzie cenią sobie możliwość nauki w dowolnym miejscu i o każdej porze. Studenci wskazywali również, że zaskoczyła ich możliwość dostosowania e-learningu do własnych potrzeb oraz szeroki zakres narzędzi jakie e-learning oferuje. Studenci byli również zaskoczeni zmianą postawy wykładowców. Podkreślili, że była „luźniejsza”, co przełożyło się na lepszą atmosferę pracy.

Pytana grupa wykładowców również wskazywała cechy e-learningu, takie jak: elastyczność, szeroki zakres narzędzi i dostępność. Oznacza to, że nie tylko młodzi ludzie, ale i kadra dydaktyczna cenią sobie e-learning za możliwość nauki wszędzie i o każdej porze. Aż 25 wykładowców stwierdziło, że nauka zdalna nie zaskoczyła ich, co może sugerować, że posiadali przed pandemią doświadczenie w e-learningu. Najmniej wykładowców wybrało innowacyjność, co oznacza że e-learning nie jest postrzegany przez kadrę akademicką jako nowoczesny sposób nauczania. Wykładowcy byli również zaskoczeni dużą ilością pracy, którą należy włożyć w przygotowanie i przeprowadzenie zajęć online.

W badaniu ankietowym starano się też ustalić, z jakimi barierami lub trudnościami spotykali się respondenci uczestniczący w zajęciach zdalnych. Trudnością najczęściej sygnalizowaną przez studentów był niski poziom kompetencji cyfrowych osób prowadzących zajęcia. Na drugim miejscu znalazł się kontakt z wykładowcą. Może to świadczyć o braku przygotowania kadry przez uczelnie do podjęcia nauki online. Niski odsetek studentów (15%) wskazywał jako barierę sprzęt elektroniczny, czy problemy z internetem. Osoby młode sygnalizowały też: brak motywacji, niesprzyjające warunki do uczestnictwa w zajęciach. W przypadku grupy wykładowców największą trudnością okazało się utrzymanie uwagi studentów w trakcie zajęć oraz kontakt z nimi. Świadczyć to może o lekceważącym podejściu studentów do zajęć. Ponad 40% wykładowców miało problem z rzetelną oceną pracy studentów, co potwierdzają – przywoływane odpowiedzi studentów – w trakcie trwania zajęć online łatwiej dopuścić się oszustw podczas egzaminów. Dla 32% wykładowców barierą okazało się dostosowanie materiałów edukacyjnych do realiów e-learningu.

Podsumowanie

Podsumowując uzyskane wyniki badania ankietowego, można stwierdzić, że e-learning nie był popularną metodą nauki przed pandemią, gdyż ponad połowa studentów (57,5%) i wykładowców (54,8%) nie korzystała z usług/materiałów do nauczania online. Oznacza to, że ludzie młodzi oraz pracownicy akademicy nie dostrzegali w e-learningu szansy na rozwój siebie oraz kształcenie innych. Pandemia koronawirusa, która wymusiła na uczelniach wyższych realizowanie zajęć w trybie zdalnym była dla większości uniwersytetów pierwszym, dużym e-learningowym przedsięwzięciem, gdyż jak podają studenci (26,3%) i wykładowcy (44,2%) dotychczas uczelnie miały niewielkie doświadczenie w nauczaniu online. W ramach nauczania zdalnego uczelnie, wykładowcy (w dużej mierze) bez konsultacji ze studentami, wybierali kanał komunikacji umożliwiający kształcenie synchroniczne, np. platformy: Microsoft Teams, Zoom. Dodatkowo wykorzystywano platformy e-learningowe typu Moodle, Wirtualny Kampus. Wspomniane kanały według respondentów oferowały najlepszą jakość nauki. Posiadając zaplecze technologiczne, umożliwiające realizację e-learningu, potrzeba jeszcze zasobów merytorycznych. W tym przypadku ponad połowa studentów oceniła zaangażowanie wykładowców na dobre, wskazując iż byli przygotowani do zajęć, stosowali różne metody prowadzenia zajęć tak, aby skoncentrować się na każdym studentcie. Biorąc pod uwagę kadrę akademicką najbardziej liczna grupa (39,4%) oceniła zaangażowanie studentów na średnie, wskazując, że są na zajęciach, ale w nich nie uczestniczą (aktywność na wykładach i ćwiczeniach wykazuje niewielka liczba osób). Zjawisko to mogło się przełożyć na fakt, że zarówno studenci (66,9%) oraz wykładowcy (76,9%) oceniają efekty nauczania zdalnego jako nienajlepsze w porównaniu do zajęć stacjonarnych. Potwierdza się to z odpowiedzią na pytanie o przejścia na nauczanie w trybie zdalnym po zakończeniu pandemii (48,1% studentów i – co zaskakujące – jedynie 39,4% wykładowców nie wyraża chęci kontynuowania nauki w formie zdalnej). Uważają, że kształcenie mogłoby być realizowane w trybie hybrydowym, czyli wykłady odbywałyby się zdalnie, gdyż nie wpływa to na jakość merytoryczną, a laboratoria i ćwiczenia – stacjonarnie, ponieważ wymagają bezpośredniego kontaktu uczeń – nauczyciel.

Znając wyniki badań można powrócić do głównego celu pracy, którym była ocena skuteczności e-learningu w procesie nauczania oraz porównanie

nauki online do tradycyjnego modelu nauczania. Wykorzystano opinie i odpowiedzi studentów uczelni wyższych i wykładowców akademickich. W toku analizy hipoteza (H1) E-learning jest skuteczną metodą nauczania w opinii studentów i wykładowców nie została potwierdzona. Według studentów i wykładowców nie da się przeprowadzić wszystkich zajęć realizowanych w toku studiów w formie zdalnej nie tracąc przy tym na jakości nauczania. Jednak analiza literatury przedmiotu, pozwala sądzić, że e-learning jest skuteczną metodą nauczania, gdy nadawca treści i odbiorca współpracują ze sobą.

Próbie zweryfikowania w pracy poddano też hipotezę (H2) E-learning jest skuteczną metodą prowadzenia zajęć i zapewnia wysoką jakość nauczania. Hipoteza ta również nie została potwierdzona, gdyż studenci i wykładowcy sygnalizują dużą ilość napotkanych problemów technicznych (kwestie internetu, sprzętu komputerowego), niskie kompetencje cyfrowe, źle dobrane materiały edukacyjne, liczne oszustwa, które uniemożliwiają prowadzenie zajęć i zapewnienie wysokiej jakości nauczania. Jak wynika z badań, e-learning jest skuteczną metodą nauczania, gdy prowadzący zajęcia są do tego przeszkoleni (przygotowani), posiadają dobrze dobrane materiały edukacyjne oraz zapewnione odpowiednie zaplecze technologiczne. Wyniki przeprowadzonego badania wyraźnie wskazują, iż zabrakło tych elementów w trakcie nauczania zdalnego w okresie pandemii Covid-19 w Polsce, przez co e-learning w opinii badanych nie jest skuteczną metodą nauczania.

Biorąc pod uwagę ocenę e-learningu przez studentów i wykładowców, to ta forma kształcenia jest negatywnie oceniana przez studentów i wykładowców. Wykładowcy argumentują swoje zdanie tym, że za pomocą e-learningu nie są w stanie przekazać całej wiedzy studentom oraz zweryfikować ich wiedzy i nabytych umiejętności. Studenci zaś uważają, że kontakt fizyczny z prowadzącym zajęcia jest im niezbędny do zrozumienia całości materiału.

Analizując z kolei rodzaj problemów i barier występujących podczas prowadzenia zajęć w formie online, to wśród najczęściej wymienianych są: niski poziom kompetencji cyfrowych uczestników, utrudniony kontakt pomiędzy wykładowcą i studentem, trudność z rzetelną oceną wyników pracy.

Reasumując, e-learning mógłby być skuteczną metodą nauczania, ale pod pewnymi warunkami, jak: odpowiednio dobrana technologia, dobrze przygotowane materiały dydaktyczne, współpraca między uczestnikami (nauczyciel – studenci). W przypadku badanej grupy nie wszystkie przytoczone warunki

zostały spełnione, stąd też z ankiet wynika dość sceptyczny obraz e-learningu w trakcie pandemii w Polsce.

Bibliografia

Akty prawne:

Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z 20 marca 2020 r. w sprawie szczególnych rozwiązań w okresie czasowego ograniczenia funkcjonowania jednostek systemu oświaty w związku z zapobieganiem, przeciwdziałaniem i zwalczaniem COVID-19, Dz. U. 2020, poz. 493.

Ustawa z 2 marca 2020 r. o szczególnych rozwiązaniach związanych z zapobieganiem, przeciwdziałaniem i zwalczaniem COVID-19, innych chorób zakaźnych oraz wywołanych nimi sytuacji kryzysowych, Dz. U. 2020, poz. 374 z późn. zm.

Literatura:

Castells M., Społeczeństwo sieci, Warszawa 2008.

Czarkowski J.J., E-learning dla dorosłych, Warszawa 2012.

Górniewicz J.Z., Studia na odległość w USA i w Polsce na przełomie XX i XXI wieku, Białystok 2004.

Kanninen E., Learning styles and e-learning, Tampere 2008.

Łodyga O., E-learning założenia teoretyczne i praktyka, Warszawa 2018.

Mykhailo Zaslavskyi
Stosunki międzynarodowe
Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie
zmichael88888@gmail.com

HYBRID WARFARE : CONCEPT – ESSENCE – DETERMINANTS

Wojna hybrydowa: pojęcie – istota – uwarunkowania

Summary

The objective of this article is to analyse hybrid warfare as an international threat. The point of reference is the theoretical approach of this category, its objectives, methods, conditions and consequences. The analysis refers to basic categories as war, hybrid war, state interests. On this basis, the following issues are analysed: the conditions of hybrid war, the objectives of hybrid war, the methods of hybrid warfare, and the effects of hybrid warfare. During the research were used scientific methods, including the method of factor analysis, decision analysis and comparative method. The considerations were based on a wide source base, including as primary sources, as well as a wide literature of the analysed subject.

Keywords: a conflict, state interests, a war, a hybrid warfare

Streszczenie

Celem pracy jest analiza wojny hybrydowej jako zagrożenia międzynarodowego. Punktem wyjścia są odniesienia do teoretycznego ujęcia tej kategorii badawczej, jej celów, metod, warunków i skutków. Analiza odnosi się do

takich podstawowych kategorii badawczych jak wojna, wojna hybrydowa, interesy państwowe. Na tej podstawie analizie zostały poddane następujące zagadnienia: uwarunkowania wojny hybrydowej, cele wojny hybrydowej, metody prowadzenia wojny hybrydowej oraz skutki wojny hybrydowej. W trakcie badań wykorzystano szereg metod naukowych, w tym metodę analizy czynnikowej, analizy decyzyjnej oraz metodę porównawczą. Rozważania oparte zostały na szerokiej bazie źródłowej, obejmującej tak źródła pierwotne jak i szeroką literaturę przedmiotu.

Słowa kluczowe: konflikt, interesy państwowe, wojna, wojna hybrydowa

Introduction

A very important new element of modern armed conflicts is the blurring of the boundary between war and peace, soldier and civilian, aggression and external support¹. In this context, hybrid warfare is a modern alternative to the classical aggression against another state in order to realise one's own interests. States nowadays do not want to engage in open war because it causes a negative reaction from the international community and creates the possibility of imposition of the different types of sanctions. Hybrid warfare, which combines all the elements of aggression in order to destabilise the attacked state, but minimising the possibility of exposing and prosecuting the aggressor state for such activities, is an important method of realising imperialist foreign policy in the 21st century².

The objective of this article is to analyse hybrid warfare as a threat to contemporary international security. Analysing the goals of conducting that type of wars will present the motivation of states to engage in hybrid warfare. Analysing the methods of conducting hybrid war will show the weaknesses of the international security system. Qualitative change and removal of weaknesses in the system will allow to effectively resist and even prevent the hybrid wars in the future. The presentation of the consequences and international reaction

¹ Ł. Skoneczny, *Wojna hybrydowa – wyzwanie przyszłości? Wybrane zagadnienia*, Warszawa 2015, p. 39.

² P. Renn, *Wojna hybrydowa jako nowe zjawisko w sztuce wojennej XXI wieku*, Poznań 2016, p. 120.

caused by the conduct of hybrid wars is intended to deter a potential aggressor state from actions that could lead to the hybrid warfare.

The article assumes that hybrid war in the modern world has a huge impact on the nature of ongoing conflicts and very negatively influences on the evolution of international security. Hybrid war is used by different international actors, taking advantage of technological progress and new opportunities offered by the modern battlefield.

In order to analyse the chosen topic, several research methods were used in the article. The method of factor analysis gave an opportunity to present the determinants and shaping factors of hybrid warfare and to hierarchize the actions that are used during hybrid war. The decision analysis method gave an opportunity to present hybrid warfare by analysing individual decision-making centres.

Presented analyses were based on an extensive and diverse source base. Many monographs, articles and publications of many scientists working on this issue were used. In order to explain the phenomenon of hybrid warfare, the works of American scientists, who were the first who start working with a concept of hybrid warfare, were analysed. Also, the great weight had the works of Polish, Ukrainian and Russian scientists, who in their publications analysed in details all the elements of hybrid warfare.

International conflict

What is “international conflict”? It is a very important question, however every war is different from the conflict. Well, an “international conflict” is a situation in which all parties to a conflict are aware of their own different interests. An “international conflict” occurs when there are disagreements between two or more international parties. This is due to the fact that every country, every state and even every politician has their own interests, views and visions of every different situation³. When a situation occurs, then the main role is determined by the interests of the parties and their reactions to the situation. Conflict can be fostered by actions that have a military, political or economic

³ R. Bierzanek, *Zasady prawne pokojowego współistnienia i ich kodyfikacja*, Warszawa 1968, p. 5.

character. The goal of that activities is to oppose the other side's interests, regardless of their own interests and views⁴.

The reason for these conflicts is the heterogeneity of the modern world. Countries are different in their territorial size, geostrategic position, demographic and economic situation. They diverge by political system, directions of economic and political development. The increase of the number of sovereign entities of the international relations increases the possibility of international conflicts. Also, the intergovernmental cooperation of some countries creates the ground for the creation of disagreements and conflicts. All these elements have a major influence to the creating of "international conflicts".

Territorial and border issues of some states can be the subject of conflicts. The problem of borders and territories can be deepened through the influence of ethnic and national determinants. The national borders often do not coincide with the state borders, and this can be a reason for conflict. Also, the object of conflict can be the aggressive policy of the state aimed at gaining the opportunity to create a situation in the international arena at its own advantage. The desire to create a dominating position in the international relations often leads to the international conflicts, for the reason that not all the actors of the international relations accept the same way of international policy⁵.

It is necessary to pay attention to the fact that conflicts takes different forms. E. Cziomer distinguished three phases of international conflicts. According to the Professor the first phase is the beginning of the conflict. This is when the different actors in the state are under both external and internal pressure. Depends on the possibility of escalation, pressure on both sides and the strength of that pressure, whether this situation leads to a serious conflict or not. If this is the case, then the conflict can develop into an adverse situation, which often happens, and then the conflict develops into the next phase⁶. The second phase is divided into certain stages. The first stage is the "weak conflict". It is characterised by the fact that there is a low level of intensity and the conflicting sides they stand by their reason, but do not take any stronger action. Then there are still different ways to resolve the conflict peacefully. The

⁴ W. Malendowski, *Spory i konflikty międzynarodowe*, [in:] *Stosunki międzynarodowe*, ed. W. Malendowski, Cz. Mojsiewicz, Wrocław 2004, p. 514-588.

⁵ Ibid., p. 514-588.

⁶ E. Cziomer, L.W. Zyblikiewicz, *Zarys współczesnych stosunków międzynarodowych*, Warszawa 2006, p. 255-256.

second stage is the crisis. There is the possibility of establishing of economic sanctions or even military intervention. As a result of increased tension, there is a serious threat. The third stage is the beginning of the conflict resolution by force, which is also means the beginning of the war⁷. The third phase is conflict resolution, which is not always the same as conflict elimination. The prerequisite for conflict resolution is external and internal pressure on both sides⁸.

The war

The war is a condition of a country's functioning which means that there is an internal or external conflict within its territory or outside its borders, which is resolved by the using of military instruments, by involving the special forces, arms or military of a foreign country⁹.

The war – is an international armed conflict between countries, terrorist organizations, state groups, social classes and nations, which main goal is to realise one's own economic, political and ideological interests¹⁰.

The war – historical or social phenomenon, which is based on the resolution of a dispute or on the realisation of the economic and political interests through the use of violence and armed forces. When analysing an issue as "war", it should be recognised that there is a difference between a civil war and asymmetric warfare.

A civil war or an internal war – is a conflict between groups in a particular country. Internal conflict – an armed conflict, which is an aggressive solution of social disagreements in a country, which characterised by a large armed conflict with a direct use of regular armed forces. The biggest danger of civil wars is the large scale of victims. The victims are not only peoples who directly involved in war, but also the civilian including the most vulnerable people such as children, women and the older people. This is the result of that the most populated by the civilian parts of the countries are the most important for the conflicting sides and play a decisive role in the conflict. Cities and urban areas often can be used as an element of influence in order to achieve one's

⁷ Ibid., p. 255-256.

⁸ Ibid.

⁹ *Słownik terminów z zakresu bezpieczeństwa narodowego*, Warszawa 2002, p. 156.

¹⁰ *Mała encyklopedia wojskowa*, Warszawa 1971, t. III, p. 494.

own goals. Many of the previous civil wars lead to the reaction of the international community and the intervention of external forces¹¹. An “asymmetric warfare” is a war in which the opposing sides of the conflict have unequal, not only military power, but, also, there is a difference in international legitimacy, which is based on the international law. In this case one of the opposing sides has international law on its side, while the opposing side acts unlawfully. Then it is perceived as an aggressor, as side that violate the law, which has to be stopped by using armed forces and external intervention inside the war¹². The goal of the side which has the weakness power is to try to use the weaknesses of the opponent, to weaken the opponent’s power and the opponent’s strength in order to obtain more freedom of action or even to prevail in the conflict. Guerrilla warfare and terrorist attacks are the best examples of the asymmetric war against the stronger side¹³. The media plays an important role in that wars. The direct use of military is supported by the media through the use of propaganda, “fake news” and lies. This method is used in order to weaken the position of the government, to weaken the position of certain politicians or to change certain facts in order to obtain one’s own goals¹⁴. Asymmetric warfare is very different from the classic war. During the classic war it is possible to identify the opponent, to determine the way in which the opponent operates, and it is possible to determine his material resources and armed forces. This is often not possible in the case of asymmetric wars¹⁵.

It is important to note that any kind of war, takes place on the territory of one country or between countries, even world wars, always lead to destruction, poverty, social devastation, an enormous number of deaths and suffering¹⁶. It is estimated that 80-85% of the deaths are the civilians, which is not only caused by direct military actions, but also by the malnutrition and diseases which are the results of military actions¹⁷.

From the fact that the war is a social phenomenon we can conclude that it still cannot be eliminated from the international relations. This means that the

¹¹ *Vademecum Bezpieczeństwa*, ed. O. Wasiuta, R. Klepka, R. Kopeć, Warszawa 2018, p. 685-686.

¹² H. Münkler, *Wojny naszych czasów*, Kraków 2004, p. 98-153.

¹³ K. Mingst, *Podstawy stosunków międzynarodowych*, Warszawa 2006, p. 220.

¹⁴ H. Münkler, *Wojny ...*, p. 177.

¹⁵ L. Seaquist, *Community War*, August 2000, p. 56.

¹⁶ A. Żuk, *Filozofia walki*, Lublin 1996, p. 39.

¹⁷ T. Łoś-Nowak, *Współczesne stosunki międzynarodowe*, Wrocław 2010, p. 167.

politics of some countries still will be characterised by rivalry, incompatibility of interests and antagonisms. In the case of the deterioration in the relations between the states or the escalation of conflicts, will lead to an aggressive foreign policy and even to the using the military forces¹⁸.

“Hybrid” and “hybridity” in the context of international relations

The term “hybrid” derives from the Latin word “hybrida”, which signifies a something composed of elements that do not correlate with each other. It is an element that is the result of the combination of elements belonging to structurally different categories. “Hybridity” is created as a result of the mixing of elements and their characteristics, which are structurally and genetically different. These elements often belong to different or even differing or even opposing organisms or objects. If you transfer the terms “hybrid” and “hybridity” to the international relations, then it can be interpreted as a combination of characteristics of an “old” and “modern” conflicts¹⁹. Hybrid warfare is a very problematic concept to define, because the understanding and essence of this concept is constantly changing and evolving.

An attempt to define the concept of a “hybrid warfare” was made by Fränk G. Hoffman. The Professor analysed “National Defence Strategy USA 2005” and comprehensively defined the concept of “hybrid warfare”. Well, according to Frank G. Hoffman, “hybrid warfare” is a complex of different ways and methods of warfare, such as conventional activities, activities that had a terrorist character, including the massive use of violence and completing crime activities²⁰.

According to William J. Nemeth, the elements of hybrid warfare are:

The level of the development of an army is closely related to the economic and social development of a country or region.

Another way of perception of the military force – strength is based on the using guerrilla warfare, which can create great problems for the hierarchically

¹⁸ Z. Polcikiewicz, *Właściwości przyszłych wojen oraz ich implikacje społeczne*, „Bezpieczeństwo Narodowe” 2012, no 1, p. 109.

¹⁹ A. Gruszcak, *Hybrydowość współczesnych wojen – analiza krytyczna*, [in:] *Asymetria i hybrydowość – stare armie wobec nowych konfliktów*, ed.: W. Sokała, B. Zapała, Warszawa 2011, p. 11.

²⁰ F.G. Hoffman, *Conflict in the 21st century: Rise of the Hybrid Wars*, Arlington 2007, p. 18-29.

organized opponent. Hybrid warfare is considered to be an instrument for the protection of the whole community, the whole nation from complete destruction. Therefore, it is possible to use all necessary instruments, even massive atrocities. Also, a very important aspect of the hybrid warfare is blurring the border between people directly involved in the armed clashes and the civilian population.

Use of new technologies. Use of telecommunication technologies (e.g. satellite phones, the Internet, etc.). The purpose of using new modern technology is to increase the effectiveness and quality of direct military actions, increasing the effectiveness and reducing the reaction time of the leadership, and also the possibility to lead the propaganda activities on a larger scale²¹.

A very important element of hybrid wars is the possibility to engage in activities and cyber-attacks. The World Wide Web has no limits, it is universal and available to everyone. This creates new opportunities for the transfer of information, the spread of propaganda, the disinformation of the media and the public of an opponent. "War" on virtual space is very important because it can substitute the previous motives for wars, such as the natural resources or territorial issues²². Today's hybrid wars are mostly based on different techniques of suppression and destabilisation of the opponent²³. The most important in the leading of an effective hybrid warfare are activities such as:

Information propaganda.

Political and diplomatic influence.

Economic impact.

Lobbying of interests.

Corruption.

The community of each country during the hybrid war is considered as some resource which can be influenced and manipulated in the interests of the aggressor. The possibility of using all branches of community involvement makes it possible to have an enormous influence of a power character without the actual use of armed forces²⁴.

²¹ W.J. Nemeth, *Future war and Chechnya: A case for hybrid warfare*, Monterey 2002, p. 71-76.

²² A. Gruszcak, *Hybrydowość współczesnych ...*, p. 14.

²³ A. Bartnicki, *Konflikty współczesnego świata*, Białystok 2008, p. 30-34.

²⁴ P. Renn, *Wojna hybrydowa...*, p. 120-121.

At the conclusion, we can affirm that the combination of classical and hybrid methods of leading a war is characteristic for all armed conflict. But it is important to note that hybrid conflicts can take place without the direct use of military forces, while classical wars without hybrid action in the 21st century is not.

The goals for conducting the hybrid wars

"In the past the wars took place in two areas – on land and on water. Then there was a third area – the wars in the air. And now the most important area in the war is the influence on the psyche and the mentality of the opponent". – this is a quote by Yevgeny Eduardovich Messner, Russian Colonel, The Head of the propaganda staff of the 1st Russian National Army during World War II, who after the end of World War II became a writer and military theoretician. This quote is a very good illustration of the goal and concept of the conducting hybrid warfare. The influence on individual person and society is the basis and one of the most important things for the win in the asymmetric and hybrid wars in the XXI century²⁵.

The element of psychological influence plays a very important role, because the goal of that activities is to break the moral of the other side of the conflict, to persuade them to our own interests and to try to pull part of their society to our side. Messner also remarked that the most susceptible to that influences are people who are not in agreement with the local government and dissatisfied national minorities²⁶.

The goal of the hybrid activities is to bring about changes in the traditional, cultural and spiritual life of the opponent's community. The undermining of national values, ideas and misrepresentation of historical memory, extensive and long-lasting disinformation combined with an information influence can negate the achievements of a nation and make its history and triumphs irrelevant. That actions can lead to the loss of their ideological roots, to disagreement with their own government and the directions of state policy. A society which ceases to believe in government or ceases to feel secure

²⁵ Е. Э. Месснер, *Хочешь мира, победи мятежевойну*, Москва 2005, p. 90 – 91.

²⁶ Ibid, p. 130-135.

in its own state becomes susceptible to manipulating, and this is one of the main goals of hybrid actions.

A very important element of the hybrid warfare is the information sphere. Most authors agree with the thesis that the information war is one of the most important elements of the hybrid war. The main goal of that activities for the aggressor is to establishing his own historical, ideological and cultural values with the help of propaganda and to create an information background, in order for it works in his favor, it means using all activities that are subject of soft power concept²⁷. It is important to note that information impact is not only focused on influencing the community and the people, but also on creating an advantage in decision-making power over the opponent. The increase of the quality of the transmission systems leads to a decrease of the time needed for gaining, analysing and using the information on its individual advantage and as a result the fastest reaction to the situation than the reaction of the opponent. In a conflict situation or in a situation that is difficult to resolve, the side that can react faster to the changing situation always will have an advantage²⁸.

Often the goal of the hybrid activities is to frustrate the opponent and his society by stimulation of ethnic conflicts, violent impacts which combined with the cyberattacks. The main goal is to prevent the return of the state to the status quo before the conflict²⁹.

The majority of modern wars and hybrid conflicts arise from history (divisions and conflicts). The goals of that conflicts are to inspire separation from the countries, to create new countries or to obtain independence. As in the past, the main goals of the hybrid wars today are ethnic, religious and ideological independence, the struggle for access to resources and conflict based on territorial claims³⁰.

It should also be noted that the “cyberwars” is a very destructive element for the whole country as a unit. All of the above-mentioned elements can contribute to the deterioration of the image of a country and weaken its position

²⁷ B. Balcerowicz, *Pokój i nie-pokój na progu XXI wieku*, Warszawa 2002, p. 172.

²⁸ J. Gruszczyński, M. Fiszer, *Myśl przewodnia amerykańskiej doktryny obronnej*, Warszawa 2003, p. 21.

²⁹ K. Wąsowski, *Istota i uniwersalność rosyjskiego modelu wojny hybrydowej*, for: *The Military Balance 2015, The annual assessment of global military capabilities and defense economics*, London 2015, p. 45.

³⁰ R. Arytmiak, *Wojny i konflikty w XX wieku*, [in:] *Konflikty współczesnego świata*, ed. A. Wichur, Kraków 2001, p. 41.

in the international arena. The situation in Ukraine is an example of that influence and activities. One of the reasons for the conflict was Ukraine's aspiration to join the NATO and the EU. The goal of the Russian Federation was the attempt to minimise the chances of Ukraine's membership in the EU and the NATO by destabilising the situation in Ukraine without the need to start a full-scale warfare. In order to reach its goal, Russia used all the elements of hybrid warfare (unmarked soldiers, propaganda, fake news, information influences, etc.). The activities of ISIS in Syria and Iraq can also be regarded as an example of hybrid activities. The goal of ISIS was to destroy countries and to build up a worldwide caliphate. ISIS used hybrid activities for the reason that they did not have sufficient military, political and economic resources to wage a full-scale warfare.

It is also important to remember that one of the most important elements of hybrid warfare is stealth, it means the desire of the aggressor to reach his own goals using the Internet, conducting the anonymous attacks, using intermediaries or using unmarked soldiers and unmarked weapons in order to avoid international liability for the aggressive actions³¹.

Summaries, it should be noted that in the 21st century hybrid warfare is the optimal way to influencing or even destabilising other countries, by the country which, for different reasons, does not want to get involved in an open war or armed conflict. For this reason, that neither country don't want to be considered as an aggressor in the international arena, follows the spread and more often using of the elements of the hybrid warfare in order to realise one's own interests³².

Prerequisites for a hybrid warfare

In order for successfully leading of any conflict or war, some specific conditions must be fulfilled. This problem was dealt by András Rácz who explored the conflict in Ukraine and analysed the activities of the Russian Federation in this war. He created a set of conditions which must be met in order to successfully waggging hybrid war.

³¹ М.Требін, «Гібридна» війна як нова українська реальність, Київ 2014, p. 113-120.

³² M. Orzechowski, *Wojna hybrydowa jako przejaw neoimperialnego ekspansjonizmu w strategii politycznej Federacji Rosyjskiej wobec Ukrainy*, Szczecin 2016, p. 165–180.

The first prerequisite is the selection of a country which is not stable and which has an equal domestic crisis. An effective leading of hybrid warfare is only possible when the attacked country is not able to effectively realize its basic functions or has problems with their realization. Country with a great scale of public dissatisfaction to their government, public administration which is not functioning properly and with a high level of corruption in it, a separated and conflicted society which is permeated by ethnic and religious disagreements is the best place for conducting hybrid wars³³.

The second prerequisite for the conducting hybrid warfare is the presence of religious or ethnic minorities in the territory of the country. The minorities have to form an important part of the society of the country and identified with the aggressor country. By using some instruments as propaganda, manipulation of information and the distortion of facts, an aggressor country can influence on these groups to realize his own interests. These groups are the most susceptible to manipulation, and the aggressor takes advantage of this. That groups are most often used for the intelligence activities or even for the stimulation of radical and extremist movements. A country which has internal problems caused by the activities of such groups, is weak and unable to defend itself adequately against the attempts of the country aggressor. The example of the actions of that groups demonstrated in the activities of ISIS in Iraq and Syria. That groups refer to religion in order to manipulate their community and get the support of Sunni Muslims living in these countries³⁴.

The third prerequisite for the successful conducting of hybrid warfare is the possibility of penetration with an informational, based on the elements of propaganda and manipulation of facts, into the attacked country. Because of fact that one of the main goals of hybrid warfare is the penetration into the awareness of the opponent and his society, very important factor is the level of the development of telecommunication technology in the attacked country. Bad level of development of telecommunication technology leads to effortless and easy access to materials that had propaganda nature, and they are posted by the state aggressor on the websites and social networks of the attacked country³⁵. That actions are taken because one of the most important prerequisite for the

³³ A. Rącz, *Russia's Hybrid War in Ukraine Breaking the Enemy's Ability to Resist*, Helsinki 2015, p. 73-76.

³⁴ Ibid., p. 76-83..

³⁵ Ibid., p. 81-82.

win in hybrid war is to win the war in awareness of the society. If the aggressor can influence to the awareness of the society in the attacked country, then it has almost win the war.

Considering the conflicts in Iraq and Syria, it may be concluded that an effective conduction of hybrid war is only possible if all the above-mentioned prerequisites occurs simultaneously³⁶.

The methods of conducting hybrid warfare

Analysing the issues of the methods of conducting hybrid wars, we can observe a large spectrum of different activities and methods of leading that activities. K. Wąsowski presented a list of that methods. The first method is the using a local groups and mercenaries, inside an attacked country, which is controlled y aggressive country. Also, the using of the mercenaries, which are dependent by the aggressor, tossed inside the country in order to destabilised country from the center. The second method is the exploitation of the advantage resulting from the differences in the economic and military potential of the countries. Also, very important is the waging of war on three levels: informational, economic and psychological. Information war includes activities based on propaganda and manipulations of the society of the attacked country. Economic war is based on activities relied on improving the prices or reducing the export of essential goods for the functioning of the attacked country. These goods can be gas, crude oil, water, food, electricity, etc. Psychological war represents activities relied on influencing at the psychology of the society and the governing authorities of the attacked country. That actions can be locating troops or conducting military training in the vicinity of the border. A very important feature of hybrid warfare is ambiguity. This means that the aggressive state does not identify as the aggressor and denies its activities and participation in the conflict. Last but not least, it is important to concentrate on the activities that are difficult to eliminate (propaganda, fake news, etc.)³⁷.

³⁶ Ł. Skoneczny, *Wojna hybrydowa – wyzwanie przyszłości?*, „Przegląd Bezpieczeństwa Wewnętrznego. Wybrane zagadnienia” 2015, no 14, p. 44-45.

³⁷ K. Wąsowski, *Istota i uniwersalność rosyjskiego ...*, p. 46-47.

Olga Vasiuta and Sergiy Vasiuta in their analyses made the division of the military and non-military methods of conducting hybrid warfare. Military methods of conducting hybrid warfare:

Irregular military activities. The examples of that activities can be different kinds of sabotages, terrorist attacks, attempts to create an internal chaos in the attacked country.

Traditional military activities. In these activities were participated military personnel and used the heavy weapon. But the most characteristic thing for that activities is that neither the military personnel nor the heavy weapon are not marked in order to prevent the identification of the aggressor.

The activities of guerrilla groups, insurgents and rebels against regular troops.

The possibility of using the civilian population as “a human shield”³⁸.

The establishment of combat positions in areas with a high concentration of civil population. Schools, offices or hospitals are the most frequently used places for that positions³⁹.

Non-military methods of conducting hybrid warfare:

Supporting the political opposition in the attacked country.

The threat of the economic and energy sanctions. That activities have a big influence on the psychological aspect of the conflict.

Information influence target to destabilise the internal situation and to disinformation the society to change the way of thinking in order to justification the actions of the aggressor.

Activities in cyberspace have the goal of destabilising and paralysis of the activities of public administration and critical infrastructure in the attacked country.

Political and diplomacy activities that have the goal to discrediting the attacked country in the international arena⁴⁰.

A comprehensive list of methods of conducting military conflicts was presented by S.K. Pólumienko in his book “Hybrid warfare, its prerequisites,

³⁸ O. Wasiuta, S. Wasiuta, *Militane i Niemilitarne metody prowadzenia wojny hybrydowej Rosji przeciwko Ukrainie*, Lwów 2016, p. 4.

³⁹ P. Dubiński, *Wstrząsający raport o rosyjskich zbrodniach na Ukrainie*. «Mordują jak polskich oficerów w Katyniu», <https://wiadomosci.wp.pl/wstrzasajacy-raport-o-rosyjskich-zbrodniach-na-ukrainie-morduja-jak-polskich-oficerow-w-katyniu-6027686089983105a>, accessed: 25.10.2021.

⁴⁰ O. Wasiuta, S. Wasiuta, *Militane i niemilitarne metody ...*, p. 5.

strategies and consequences”. According to Polumienko, it is important to support ethnic conflicts in the country, which will be the target of the attack, the informational influence on the country’s society and the inclination of the society to think in a way that is useful for the country aggressor and massive propaganda on the society of other countries in order to gain external support. It is also necessary to locate the military bases in a close approximation to the territory of the country with which the war is conducted as an element of psychological influence. The political confrontation with the states that act against the interests of the aggressor, and the recognition as opponents all countries who try to help the attacked country. Every hybrid war is followed by the violation of international agreements, arguing that this is their own, different from others, understanding of those agreements. Also ignoring the interests and internal problems of their own community. Internal problems become secondary in comparison to the aggressive activities. It is important to create, use and support “puppet governments” in order to have an influence in the international arena in favour of the aggressor. The goal of the supporting and using “puppet governments” is to expand the possibilities of maneuverability for the aggressor country⁴¹.

There are a lot of methods for conducting hybrid warfare. However, it is important to note that there will be more of them because the world is changing, the international relations are evolving and the list of methods of conducting wars is expanding.

Reasons of waging hybrid warfare

Most of the analyses of wars and conflicts lead to the conclusion that the means, techniques, methods, duration and intensity of the wars have changed throughout history, but the reason stay the same. One of the most important reason for the hybrid wars, that have taken place since the beginning of time, are the battles for influence in the international arena. Countries aspiring to the role of superpowers have always been, are and will always be in conflict with each other.

⁴¹ С. К. Полумієнко, *Гібридна війна, її окремі передумови, стратегії та наслідки*, Київ 2017, p.77-79.

The expansive foreign policy of some countries with a goal of pursuing their own selfish interests towards other countries can lead to conflicts and wars.

The factors that can be reasons to start the hybrid warfare:

The experience of a country that has been involved in a civil war. For countries that have already experienced a civil war in their history, the chances of a major hybrid conflict are significantly higher.

Disputes and disagreements over different issues between groups within a territory of a country can be reason to lead the conflict.

Weak and ineffective state institutions can cause the country will be dragged into a hybrid war.

Internal social differences, aggressive ethnic and religious groups, weaken the state's control over its own society, which can be a reason for external aggression.

Support of internal conflicts by the external side often leads to war⁴².

The root of most of the hybrid wars of the modern world can be found in history. The increase the number and growth of separatist movements is one of the most important reasons of starting the hybrid warfare. As in the past, also today, the main reasons for the war are these phenomena:

Religious issues.

Ethnic conflicts.

Access to natural resources.

Membership in alliances and political organizations⁴³.

All of these elements contribute to the weakening of the country, so that can be used by other countries, and they can attack the weakened country leading to start a conflict or hybrid warfare.

Conclusion

The consequences of hybrid warfare for the aggressor always will be negative and will have a negative impact on relations with other countries. The consequences for the attacked country are also dire, as it becomes a battleground for the interests of the other country, and it can never have the positive consequences.

⁴² *Vademecum bezpieczeństwa...*, p. 690.

⁴³ R. Arytmiak, *Wojny i konflikty ...*, p. 41.

The main goal of this article, was to analyse hybrid warfare and its concept, essence, conditions, objectives, prerequisites and methods. Conducted by me and described in this article research indicates the complicated nature of the phenomenon of hybrid warfare, which complicates countering its elements in the future.

The example of the war in Ukraine shows that hybrid war is not something impossible or improbable. The phenomenon of hybrid warfare is present in modern international relations and is a huge threat to the security of the actors of international relations.

The analysis of the phenomenon of hybrid warfare showed that it is very dangerous for the attacked country and very easy to conduct for the aggressor. As a result of the analysis presented in this article, it can be concluded that in the near future, the hybrid warfare phenomenon will become more frequent. The problem of identification, the ease of use of the methods of hybrid war and the possibility of avoiding liability for aggressions suggests that in the near future more and more countries will commence the hybrid wars.

It is a modern, very dangerous and serious challenge to the functioning and effectiveness of modern international security.

Bibliography

Literature:

- Arytmiak R., *Wojny i konflikty w XX wieku*, [in:] *Konflikty współczesnego świata*, ed. A. Wichur, Kraków 2001.
- Bierzanek R., *Zasady prawne pokojowego współistnienia i ich kodyfikacja*, Warszawa 1968.
- Bartnicki A., *Konflikty współczesnego świata*, Białystok 2008.
- Cziomer E., L.W. Zyblikiewicz, *Zarys współczesnych stosunków międzynarodowych*, Warszawa 2006.
- Frankowski P., *Bezpieczeństwo regionalne, konflikty i współpraca międzynarodowa w regionie Kaukazu Południowego*, [in:] *Wprowadzenie do studiów wschodnioeuropejskich*, t. 4, Armenia, Azerbejdżan, Gruzja – przeszłość i teraźniejszość, ed. M. Korzeniowski, D. Tarasiuk, K. Łatawiec, Lublin, 2013.
- Gruszcak A., *Hybrydowość współczesnych wojen – analiza krytyczna*, [in:] *Asymetria i hybrydowość – stare armie wobec nowych konfliktów*, ed.: W. Sokała, B. Zapała, Warszawa 2011.

- Gruszczyński J., Fiszer M., Joint Vision 2020. Myśl przewodnia amerykańskiej doktryny obronnej, „Przegląd Wojsk Lotniczych i Obrony Powietrznej” 2003, no 5.
- Grzebyk P., Aneksja Krymu przez Rosję w świetle prawa międzynarodowego, „Sprawy Międzynarodowe” 2014, no 1.
- Grodzki R., Wojna gruzińsko-rosyjska 2008. Przyczyny – przebieg – skutki, Zakrzewo 2010.
- Hoffman F.G., Conflict in the 21st century: Rise of the Hybrid Wars, Arlington 2007.
- Łoś-Nowak T., Współczesne stosunki międzynarodowe, Wrocław 2010.
- Mingst K., Podstawy stosunków międzynarodowych, Warszawa 2006.
- Munkler H., Wojny naszych czasów, Kraków 2004.
- Malendowski W., Spory i konflikty międzynarodowe, [in:] Stosunki międzynarodowe, ed. W. Malendowski, Cz. Mojsiewicz, Wrocław 2004.
- Moraski B., Giurcanu M., European Reactions to the 2008 Georgian–Russian War: Assessing the Impact of Gas Dependence, University of Florida 2013.
- Nemeth W.J., Future war and Chechnya: A case for hybrid warfare, Monterey 2002.
- Nilsson N., Russian Hybrid Tactics in Georgia, Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program, Washington 2018.
- Orzechowski M., Wojna hybrydowa jako przejaw neoimperialnego ekspansjonizmu w strategii politycznej Federacji Rosyjskiej wobec Ukrainy, „Teka Kom. Politol. Stos. Międzynar. – OL PAN” 2016, nr 11/3.
- Rácz A., Russia's Hybrid War in Ukraine Breaking the Enemy's Ability to Resist, New York 2015.
- Renn P., Wojna hybrydowa jako nowe zjawisko w sztuce wojennej XXI wieku, Poznań 2016.
- Skoneczny Ł., Wojna hybrydowa – wyzwanie przyszłości? Wybrane zagadnienia, Warszawa 2015.
- Słownik terminów z zakresu bezpieczeństwa narodowego, Warszawa 2002.
- Szostek J., Hutchings J., Dominant Narratives in Russian Political and Media Discourse during the Ukraine Crisis, in: Ukraine and Russia: People, Politics, Propaganda and Perspectives, ed. R. Sakwa, A. Pikulicka-Wilczewska, Bristol 2015.
- Sobczyk K., Konflikt na Ukrainie – porażka czy szansa dla Wspólnej Polityki Bezpieczeństwa i Obrony?, „Bezpieczeństwo Narodowe” 2015, no 1.
- Sokała W., Zapała B., Asymetria i hybrydowość – stare armie wobec nowych konfliktów, Warszawa 2011.
- Wąsowski K., Istota i uniwersalność rosyjskiego modelu wojny hybrydowej, „Sprawy Międzynarodowe” 2015, no 2.
- Wasiuta O., Klepka R., Kopeć R., Wojna domowa, in: Vademecum bezpieczeństwa, Kraków 2018.
- Wasiuta O., Wasiuta S., Militane i Niemilitarne metody prowadzenia wojny hybrydowej Rosji przeciwko Ukrainie, „Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини”, 2016, Випуск 39.

- Zięba R., Uwarunkowania polityki zagranicznej, [in:] Polityka zagraniczna państwa, ed. J. Kukułka, R. Zięba, Warszawa 1992.
- Żuk A., Filozofia walki, Lublin 1996.
- Горбулін В. П., Світова гібридна війна: український фронт: монографія, Київ 2017.
- Магда Е., Гибридная война: выжить и победить, Харьков 2015.
- Месснер Е., Мятаж – имя третьей всемирной, in: Хочешь мира, победи мятежевойну, Москва 2005.
- Месснер Е., Всемирная мятежевойна, Кучково поле, 2004.
- Полумієнко С.К., Гібридна війна, її окремі передумови, стратегії та наслідки, „Вісник Національної академії наук України” 2017 № 8.

Netography:

- Dubiński P., Wstrząsający raport o rosyjskich zbrodniach na Ukrainie. «Mordują jak polskich oficerów w Katyniu», <https://wiadomosci.wp.pl/wstrzasajacy-raport-o-rosyjskich-zbrodniach-na-ukrainie-morduja-jak-polskich-oficerow-w-katyniu-6027686089983105a>, accessed: 25.10.2021.

Jakub Jerzyna
Bezpieczeństwo narodowe
Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie
jakub.jerzyna@gmail.com

FUNKCJONOWANIE „PAŃSTWA ISLAMSKIEGO” – WYJĄTKOWEGO PODMIOTU ZAGROŻEŃ ASYMETRYCZNYCH

*The functioning of “The Islamic State” – the unique subject
of asymmetrical threats*

Streszczenie

W 2014 roku miało miejsce wydarzenie bezprecedensowe. Oto organizacja terrorystyczna była w stanie opanować część terytorium Syrii i Iraku oraz „proklamować” własny twór quasi państwowy. Podstawowym celem artykułu jest właśnie ukazanie i analiza poszczególnych cech charakterystycznych „Państwa Islamskiego w Iraku i Syrii”. Aktywność terrorystyczna tej grupy miała znaczący wpływ na bezpieczeństwo międzynarodowe. Istotnym elementem rozważań jest także ukazanie wyjątkowości badanej organizacji poprzez wskazanie jej cech charakterystycznych oraz struktury. Globalny problem z „Państwem Islamskim” pokazał, że międzynarodowa współpraca i współdziałanie jest słuszną drogą minimalizowania i zwalczania terroryzmu.

Słowa kluczowe: Państwo Islamskie, zagrożenia asymetryczne, terroryzm, fundamentalizm islamski

Summary

In 2014 an unprecedented event took place. The terrorist organization was able to Take control over the part of the territory of Syria and Iraq and „proclaim” its own quasi-state creature. The main aim of the article is to show and analyze the individual features of the “Islamic State in Iraq and Syria”. The terrorist activity of this group had a significant impact on international security. An important element of the text is also to show the uniqueness of the organization by indicating its characteristic features and organized structure. The global problem with the „Islamic State” showed that international cooperation and collaboration is the right way to minimize and combat terrorism.

Keywords: The Islamic State, asymmetric threats, terrorism, Islamic fundamentalism

Wstęp

Do głównego nurtu informacji globalnych tzw. „Państwo Islamskie” (PI/ISIS) trafiło dopiero w drugiej dekadzie XX. wieku, to jednak historia ugrupowania jest znacznie starsza. Założonej organizacji terrorystycznej sięgają jeszcze lat 90. ubiegłego stulecia. Proces ten był związany z pochodzącym z Jordanii Abu Musabem al-Zarqawim. Tę postać uznaje się za twórcę irackiego odłamu Al-Kaidy, organizacji terrorystycznej, słynącej z silnego przeciwstawiania się amerykańskiej inwazji na Irak. Do Bagdadu przybył on w 2002 roku¹, wcześniej jednak, w 1999 roku założył własną organizację nadając jej nazwę Jama’at al-Tawhid wal-Jihad (TwJ). Tłumacząc na język polski oznacza to „Organizacja Monoteizmu i Dżihadu” lub też „Organizacja Jedności i Dżihadu”². Tu trzeba wyjaśnić, że samo rozumienie pojęcia dżihad, czy też dżihadyzm, obecnie odbiega od swojego pierwotnego znaczenia. Dawniej oznaczało „wszelkie formy podejmowania trudów dla osiągnięcia jakiegoś celu”³,

¹ O. Wasiuta, S. Wasiuta, P. Mazur, *Państwo Islamskie ISIS. Nowa twarz ekstremizmu*, Warszawa 2018, s. 39.

² A. Y. Zelin, *The War between ISIS and al-Qaeda for Supremacy of the Global Jihadist Movement*, „Research Notes (Report)” 2014, nr 20.

³ J. Danecki, *Arabowie*, Warszawa 2001, s. 130.

w tym także walkę. Obecnie, ze względu na częste wykorzystywanie tego pojęcia w kontekście agresji, znacznie bardziej kojarzy nam się to pojęcie jako wrogość religijna, walka zbrojna w imię religijnych wartości. Tak rozumiany dżihad przyjmuje wiele islamskich organizacji terrorystycznych⁴.

Organizacja skutecznie budowała swoją pozycję przeprowadzając serie udanych zamachów terrorystycznych⁵. Sam przywódca okrył się złą sławą dosyć szybko, a to za sprawą publikowanych w Internecie filmów z egzekucji, na których ubrani na czarno bojownicy obcinali głowy bezbronnym, odzianym w pomarańczowe ubrania zakładnikom⁶. W 2004 roku Zarqawi złożył śluby wierności Osamie bin Ladenowi, pochodzącemu z Arabii Saudyjskiej terroryście, który po zamachach z dnia 11 września 2001 r. stał się najbardziej poszukiwaną osobą na świecie. Al-Zarqawi poznał go znacznie wcześniej, ich losy po raz pierwszy splotły się jeszcze w latach 80 XX w. podczas wojny w Afganistanie a sam al-Zarqawi zawdzięczał bin Ladenowi religijną przemianę. Wtedy Jama’at al-Tawhid wal-Jihad została oficjalnie przekwalifikowana na AKI lub AQI (w języku angielskim)⁷. Ich współpraca podyktowana była względami politycznymi i pragmatycznymi. Liczył się jeden cel, chociaż wiele kwestii dzieliło obie frakcje. Ujawniony został przyszłościowy plan założenia własnego państwa, przy czym al-Zawahiri wyraźnie dawał do zrozumienia, że w przypadku powstania nowego emiratu, muzułmanie na całym świecie nie powinni go odbierać w sposób wrogi. Nie było żadnych między nimi różnic w wskazaniu największych wrogów – za tych uznawali obaj Stany Zjednoczone oraz Izrael⁸.

W czerwcu 2006 r. al-Zarqawi zginął w efekcie zamachu przeprowadzonego przez Amerykanów. Wyznawane i głoszone przez niego poglądy, w tym szczególnie utworzenie własnego kalifatu, mimo wszystko przetrwały. Na następcę wybrano Abu Hamze al-Muhajira, który jesienią 2006 r. utworzył bezpośredniego poprzednika „Państwa Islamskiego w Iraku i Syrii”, pod nazwą „Państwo Islamskie w Iraku” (PII/ISI). Jednakże do 2009 roku, według relacji

⁴ M. Sadowski, *Dżihad – święta wojna w Islamie*, „Przegląd Bezpieczeństwa Wewnętrznego” 2003, nr 8, s. 41.

⁵ M. A. Weaver, *The short violent life of Abu Musab al-Zarqawi*, <https://www.theatlantic.com/magazine/archive/2006/07/the-short-violent-life-of-abu-musab-al-zarqawi/304983/>, dostęp: 11.07.2020.

⁶ Tamże.

⁷ Z. Beauchamp, *Isis, a history: how the world's worst terror group came to be*, <https://www.vox.com/2015/11/19/9760284/isis-history>, dostęp: 11.07.2020.

⁸ Tamże.

generała Jack’a Keane’a, PII zostało w znacznym stopniu zneutralizowane, co paraliżowało skutecznie jego działalność. Jego zdaniem „w 2009 roku przemoc w Iraku została ograniczona o jakieś dziewięćdziesiąt procent i na dobrą sprawę pokonaliśmy Al-Kaidę[...] Na własne oczy widziałem wiadomości o następującej treści: – Nie przysyłajcie więcej zagranicznych bojowników, tutaj wojna się skończyła, przegraliśmy”⁹. Środowisko międzynarodowe jednak nie zadbało odpowiednio o dalsze przemiany w Iraku, który przez długotrwałą i wyniszczającą wojnę zaczął być zaliczany do państw upadłych, czyli „państw, których struktura władzy i infrastruktura społeczna uległy rozpadowi”¹⁰. Irak stał się wtedy naturalnym miejscem dla działalności grup terrorystycznych i dalszej destabilizacji regionu, co, jak się okazało kilka lat później, stworzyło warunki do tworzenia interesującego nas kalifatu.

W 2010 roku przywódcą organizacji kontynuującej idee al-Zarqawiego został Abu Bakr al-Baghdadi, szerzej znany jako samozwańczy Kalif Ibrahim. Nowy przywódca postanowił ukazać się światu po śmierci Osamy bin Ladena. Nie pozostając obojętnym na ten silny cios wymierzony w terroryzm islamski, Al-Baghdadi zapowiedział krwawą zemstę i serię zamachów. Obiecał również niezachwianą wierność następcy bin Ladena, Aymanowi al-Zawahiriemu. Skutecznie przeprowadzano wtedy wiele akcji, które rozsławiały idee dżihadu. Przykładem mogą tu być „Breaking The Walls” z 2012 roku, czyli działania które doprowadziły do uwolnienia z ciężkich więzień setek radykałów, którzy potem zasilali szeregi terrorystów¹¹.

Brak oporu ze strony armii irackiej umożliwił siłom dżihadu zajęcie Mossulu w czerwcu 2014 roku¹². Na pierwszej odsłonie periodyku „Dabiq” padły wówczas słowa „Iskra została zapalona tutaj w Iraku i jego upał będzie się nasilać”¹³. To miasto, leżące w północnym Iraku będące jednocześnie drugim co do wielkości, stało się pewnego rodzaju wyróżnikiem. To tam al-Baghdadi proklamował powstanie kalifatu „Państwa Islamskiego”, sam ogłosił się oficjalnie Kalifem Ibrahimem, prawowitym następcą Mahometa.

⁹ B. Hall, *ISIS Państwo Islamskie*, przekł. P. Wolak, Warszawa 2016, s. 34.

¹⁰ G. Gil, *Upadanie państwa w stosunkach międzynarodowych po zimnej wojnie*, Lublin 2015, s. 49-51.

¹¹ J. D. Lewis, *Al-Qaeda in Iraq resurgent*, Middle East Security Report 14, wrzesień 2013, s. 13, http://www.understandingwar.org/sites/default/files/AQI-Resurgent-10Sept_0.pdf, dostęp: 05.07.2020.

¹² M. Weiss, H. Hassan, *ISIS-Inside the Army of Terror*, „Regan Arts” 2015, s. 56.

¹³ *Until it burns the Crusader armies in Dabiq*, „Dabiq” 2013, nr 1, s. 4-5.

Funkcjonowanie i struktura „Państwa Islamskiego”

„Dzieje islamu to historia nieustannego dostosowywania się do zachodzących zmian”¹⁴ – to stwierdzenie dobrze oddaje istotę funkcjonowania „Państwa Islamskiego. Mimo wielu sprzeczności, organizacja ta wykorzystywała wszelkie nowe możliwości zarówno w aspekcie politycznym, bojowym, społecznym, czy komunikacyjnym. „Państwu Islamskiemu” udało się zrealizować część postulatów i działań na wcześniej nieznany i nieosiągalny poziom zaawansowania dla innych organizacji terrorystycznych. Przykładami mogą być takie działy aktywności jak sposoby sprawowania władzy na zajętych terenach, czy działalność medialna za pomocą mediów i portali społecznościowych.

Na propagandę „Państwa Islamskiego” warto zwrócić szczególną uwagę, gdyż przy jej szerzeniu korzystano z wszelkich dostępnych środków. Ukazywały się zarówno tradycyjne filmy z egzekucji, przemówienia, komunikaty, jak i nowocześniejsze wytwory wyobraźni specjalistów w tym zakresie. ISIS jak żadne inne ugrupowanie terrorystyczne wykorzystywało Twitter i inne kanały internetowe do rekrutacji nowych wojowników oraz przede wszystkim rozpowszechniania wiadomości. W ramach konwersacji „Twitter ISIS” udało się wyodrębnić ponad 23 miliony wyników¹⁵. Dużą popularnością cieszyły się na sheedy, czyli twory muzyczne nacechowane religijnie. Ponadto do obiegu trafiały profesjonalnie zmontowane reportaże, czy też programy pozorujące dokumentalny charakter. Życie codzienne ludzi żyjących pod wpływem bojowników „Państwa Islamskiego” miały ukazywać wyreżyserowane filmy z serii pt. „Inside the Caliphate”¹⁶. Na uwagę zasługuje też różnorodność wykorzystywanych metod bojowych, skoordynowanie i skrupulatność w zaplanowanych aktach terrorystycznych. Terrorysty utworzyli pewnego rodzaju „maszynę”, która działając podobnie jak państwo, spełniała wiele zadań przynależnych tylko do państwa¹⁷.

¹⁴ A. Rashid, *Dżihad. Narodziny wojującego islamu w Azji środkowej*, Warszawa 2003, s. 15.

¹⁵ E. Bodine-Baron, T. C. Helmus, M. Magnuson, Z. Winkleman, *Examining ISIS Support and Opposition Networks on Twitter* Rand Corporation 2016, s. 2.

¹⁶ A. Y. Zelin, *New video Messenger from The Islamic State: „Inside the Caliphate #4”*, <https://jihadology.net/2017/09/23/new-video-message-from-the-islamic-state-inside-the-caliphate-4/>, dostęp: 20.08.2020.

¹⁷ Wówczas pojawił się problem fundamentalnej cechy zagrożeń asymetrycznych, mianowicie zderzenia podmiotu niepaństwowego z państwem. To także wpłynęło na nazewnictwo tego podmiotu. Często można się spotkać z wykorzystywaniem słowa „daesh” w odniesieniu do tzw. „Państwa Islamskiego”. Jest to wyraz o wydźwięku praktycznie

Zanim doszło do ogłoszenia „państwa”, a następnie do utworzenia konkretnych struktur, wyspecjalizowanych mechanizmów propagandowych i skutecznego egzekwowania twardych praw, to wiele osób budowało podstawy pod ten bezprecedensowy byt i często oddawało życie za sprawę. Niezbędny był także odpowiedni moment na urealnienie teoretycznych rozważań i zapowiedzi zwolenników kalifatu. Ostatecznie powszechnie uznaje się, że wydarzenia Arabskiej Wiosny wywołały tyle chaosu w świecie arabskim, że możliwe stało się utworzenie islamistycznego quasi-państwa fundamentalistycznych zasadach.

Poruszając tematykę specyfiki „Państwa Islamskiego” nie da się nie odnieść do jego znakomicie zorganizowanej struktury wewnętrznej. Na okupowanym terytorium udawało się mu zaprowadzać skuteczną kontrolę opartą przede wszystkim na skutecznie działającej służbie bezpieczeństwa. Ryzyko wystąpienia buntu, poza działaniami prewencyjnymi, starano się także niwelować dzięki pozytywnym działaniom. Trzeba tu dodać, że ISIS kontrolowało obszar, przez którego terytorium przepływają dwie znaczącej wielkości rzeki – Eufrat i Tygrys. Dwoma ośrodkami skupiającymi namiastkę administracji były największe miasta pozostające w rękach bojowników, Rakka w Syrii i Mosul w Iraku. Utworzone „państwo” zapewniało swoim mieszkańcom dostęp do podstawowych potrzeb, takich jak woda pitna czy energia. Terrorysty szczylic się posiadaniem własnej „konstytucji”, aczkolwiek była ona potępiana przez większość środowisk muzułmańskich. Użyto bowiem nazwy „Konstytucja medyńska” co korespondowało ze zbiorem traktatów pochodzących jeszcze z czasów Mahometa. W tym akcie zostały zawarte najważniejsze rozwiązania przesądzające o funkcjonowaniu „Państwa Islamskiego”.

Najważniejszym organem, a zarazem głową państwa był kalif Ibrahim. Historyczny tytuł pochodzący jeszcze z czasów Mahometa miał dodawać prestiżu osobie pełniącej te obowiązki. Przywódca określał cele strategiczne organizacji, przy czym al-Baghdadi w okresie największej siły miał dwóch zastępców – jeden zajmował się sprawami syryjskimi a drugi irackimi.

Bardzo istotnym kolegialnym organem była Rada Szury. Miała ona charakter doradczy oraz opiniodawczy. Mogła debatować nawet nad ewentualnym odwołaniem kalifa, w przypadku gdyby nienależycie wywiązywał się ze swoich

obowiązków.¹⁸ W Skład Rady Szury wchodził najgorliwsi zwolennicy „Państwa Islamskiego”. Warto zaznaczyć, że wielu z nich należało w czasach reżimu Hussajna do partii Baas. Liczebność tego organu nie była stała. Dane pozyskane z raportów informują, że liczyła od 9 do 11 osób, które ze względu na swoją pozycję mogły cieszyć się specjalnymi względami. Mieli oni wpływ na decyzje dotyczące funkcjonowania organizacji, a także możliwość unieważniania decyzji błędnych. Rada mogła ponadto decydować o obowiązującym prawie.

Za najważniejszy organ w „Państwie Islamskim” uznawana była Rada Szariatu. Na jej temat brakuje jednak podstawowych informacji.¹⁹ Wiadomo, że bezpośredni nadzór nad nią sprawowany był przez samego kalifa. Składała się z zaledwie 6 osób. Wydaje się, że liczba 6 członków nie była w tym przypadku zupełnie przypadkowa. Stanowiła odwołanie do sześciuosobowego ciała z okresu proroka Mahometa²⁰. Członkowie Rady mogli dokonywać wyboru nowego kalifa w przypadku nieprzewidzianej śmierci urzędującego. Rada Szariatu miała również zapewniać niezbędną zgodność tworzonej administracji z prawem szariatu. Uznawana była za organ prawotwórczy, ustalała bowiem wymiar kar za ewentualne naruszenie i niedostosowywanie się do twardych reguł prawa szariatu. Do jej kompetencji należało także sprawowanie nadzoru nad własnym „sądownictwem”. Radę Szariatu uznaje się też za odpowiedzialną za nadzorowanie i szerzenie właściwej ideologii PI. Dbała także o utrzymywanie typowo wyznaniowego charakteru stworzonego „kalifatu”. Na nowo zajmowanych obszarach wspomagała również tworzenie tzw. „sił szariatu”²¹.

Według Richarda Barreta, eksperta ds. walki z terroryzmem, a zarazem autora obszernego raportu The Soufan Group odnoszącego się do „Państwa Islamskiego” z 2014 roku, „Państwo Islamskie” miało wiele typowych cech totalitaryzmu, w tym zerową tolerancję sprzeciwu²². W celu likwidowania jakichkolwiek form ewentualnego nieposłuszeństwa i sprzeciwu powołano Radę Bezpieczeństwa i Wywiadu. Zdawano też sobie sprawę, że ich „państwo” było

¹⁸ R. Barret, *The Islamic State*, Nowy Jork, 2014, s. 29-30.

¹⁹ S. Anjarini, *The Islamic State: from Baghdadi the founder to Baghdadi the „caliph”*, <https://english.al-akhbar.com/node/20599>, dostęp: 25.07.2020.

²⁰ Y. Suleiman, *Some of the Scholarly Efforts of Umar bin Al-Khattab in Islamic Politics*, http://islamicstudies.islammessage.com/Content_Details.aspx?id=5317, dostęp: 25.07.2020.

²¹ Jednostki, których celem jest nadzorowanie i kontrola islamskich wzorców oraz wartości w danym regionie.

²² R. Barret, *The Islamic...*, s. 31.

pogardliwym, skrajnie negatywnym, który podważa wszelkie możliwe formy państwowości. Zob. A. Guthrie, *Decoding Daesh: Why is the New name for ISIS so hard to understand?*, <https://www.freewordcentre.com/explore/daesh-isis-media-alice-guthrie>, dostęp: 10.07.2020.

z wielu stron wrażliwe na szpiegostwo. Jednocześnie Al-Baghdadi miał swoich przeciwników, stąd Rada ta była odpowiedzialna za osobistą ochronę kalifa Ibrahima²³. Demaskowała ona przeciwników, następnie w brutalny sposób ich zwalczała, eliminując nawet najmniejsze zagrożenia. Nie może zatem dziwić jej ogromne znaczenie, w kontekście utrzymywania centralnego ośrodka władzy i zapewniania jego ochrony. Dobrze i sprawnie działająca służba bezpieczeństwa umożliwiała kontrolę nawet nad zachowaniami poszczególnych bojowników²⁴.

Za prowadzenie skutecznych działań wojskowych odpowiedzialna była wyspecjalizowana Rada Wojskowa, która liczyła od 9 do 13 członków²⁵. ISIS nie byłoby w stanie długo skutecznie bronić zajętych terytoriów i podbijać nowych, gdyby nie posiadało doświadczonego, zarazem sprawdzonego w bojach punktu dowodzenia. Podczas prowadzonych manewrów, bojownicy zawsze wiedzieli co mają do wykonania, szybko też zauważono, że skuteczną bronią było wzbudzanie strachu. Przybierało ono różne formy, poczynawszy od samego wyglądu bojowników po bestialskie traktowanie jeńców i propagandę medialną.

W „Państwie Islamskim” jako quasi-państwie, funkcjonowały jeszcze inne jego struktury. I tak kwestie natury administracyjnej leżały w gestii Rady Prowincjonalnej, przy czym jej charakterna poziomie prowincjonalnym oraz na niższym szczeblu – dzielnicowym, odzwierciedlał strukturę władz centralnych. Sprawna administracja miała za zadanie sprawić, że ludność łatwiej będzie się przystosowywać do zaistniałej sytuacji, a następnie zaakceptuje poczynania dżihadystów. Jeszcze innym, a równie ważnym organem w „kalifacie” była Rada Finansów. ciało przypominające ministerstwo finansów. Nad sprawami powiązаныmi z kwestiami religijnymi czuwał organ „Religious affairs”. Z różnych źródeł wiadomo o ich istnieniu ale brakuje danych o ich kompetencjach i funkcjonowaniu.

Fundamentalizm islamski

Jak wiemy, „Państwo Islamskie” zostało pokonane. Leżąca w Syrii, w prowincji Dajraz-Zaur miejscowość Al-Baghuz Faukani została odbita z rąk

²³ O. Wasiuta, S. Wasiuta, P. Mazur, *The Islamic...*, s. 113.

²⁴ B. Hall, *ISIS Państwo...*, s. 330.

²⁵ O. Wasiuta, S. Wasiuta, P. Mazur, *The Islamic...*, s. 107.

bojowników 23 marca 2019 roku²⁶. Mimo wszystko jego idee nadal są aktualnym wyzwaniem dla bezpieczeństwa międzynarodowego. Zwolennicy ugrupowania w dalszym funkcjonują w rozproszeniu a propaganda „Państwa Islamskiego” jest ciągle żywa. Ich aktywność ujmowana jest w literaturze przedmiotu w kontekście szeroko rozumianego fundamentalizmu islamskiego. Tu należy zaznaczyć, że w głównym nurcie Islamu, zarówno w wersji sunnickiej jak i szyickiej, nie występuje rozróżnienie na sprawy świeckie i religijne. Islam jest równocześnie religią jak i systemem kultury, czy też cywilizacją. Państwo i religia są tu ze sobą nierozzerwalnie powiązane poprzez pochodzące od boga prawo. Wynikają z tego obowiązki dla każdego wierzącego muzułmanina, w tym potrzeba działania na rzecz zaprowadzenia państwa i prawa islamskiego na całym świecie. Zasadnicza idea państwa islamskiego, tzw. kalifatu, powinna opierać się na trzech zasadach: Koran jako konstytucja, rządy oparte na koncepcji konsultacji oraz obowiązek poszanowania przez organy wykonawcze wszelkich nauk opartych na źródłach islamskich i samej woli ludu²⁷.

Samo pojęcie fundamentalizmu islamskiego można opisać w sposób następujący: Fundamentalizm muzułmański oznacza powrót do starej wiary, do fundamentów wiary, do budowy państwa muzułmańskiego ściśle według wzorów przekazanych przez Mahometa i jego następców²⁸. Najprostszą definicją jest określenie go „powrotem do źródeł religii i jej fundamentów. Fundamentalisci dążą do pierwotnej wiary przodków, pozbawionej dodatkowych interpretacji zmian”²⁹. Jednak radykalny, fundamentalny islam, na bieżąco był dostosowywany do potrzeb zwolenników „Państwa Islamskiego”. Johannes J.G. Jansen słusznie zauważa, iż „islamski fundamentalizm jest zarówno polityką jak i religią”³⁰. Nierozzerwalny jest w tym wypadku wcześniej wspomniana relacja pomiędzy tymi sferami. Z tego też powodu często usprawiedliwia się działania terrorystyczne pobudkami religijnymi. Należy tu dodać, że w swojej retoryce terroryści często odwołują się do starych, wręcz pierwotnych źródeł. Interpretują islamskie święte księgi wybiórczo i dowolnie. Ich przekaz jest

²⁶ P. Pieniżek, *Po kalifacie. Nowa wojna w Syrii*, Wołowiec 2019, s. 219.

²⁷ A. Krawczyk, *Terroryzm ugrupowań fundamentalistycznych na obszarze Izraela w drugiej połowie XX wieku*, Praca doktorska, Uniwersytet Śląski, Katowice 2007, s. 30.

²⁸ M. Marczeńska-Rytka, *Religia i polityka w globalizującym się świecie*, Lublin 2010, s. 38-39.

²⁹ A. Krawczyk, *Terroryzm ugrupowań...*, s. 31.

³⁰ J. J. G. Jansen, *Podwójna natura fundamentalizmu islamskiego*, przekł. A. Łojek-Magdziarz, Kraków 2005, s. 11.

najczęściej pełen symbolicznych odnośników. W przypadku jednak interesującego nas „Państwa Islamskiego” kalifat nie został uznany przez większość islamskich przywódców religijnych.

Zagrożenia asymetryczne

Zagrożenia asymetryczne współcześnie ujmowane są najczęściej jako relacje między podmiotami niepaństwowymi a państwami. Status tych dwóch podmiotów jest całkowicie różny. Wyjaśniając, asymetria w tym wypadku wynika ze znaczącej dysproporcji potencjałów. Agresor niepaństwowy nie uznaje także żadnych zasad moralnych ani ograniczeń prawnych³¹. Podmiot niepaństwowy, podejmując działania zbrojne przeciwko państwu, nie miałby szans w otwartym starciu. To powód, dla którego terroryści maksymalnie starają się wykorzystywać luki w systemach obronnych państw. Zaznaczyć należy także, że w swoim szerokim zakresie zagrożenia asymetryczne obejmują między innymi terroryzm i transnarodową przestępczość zorganizowaną. Obserwując działania podejmowane przez zwolenników „Państwa Islamskiego”, to te dwie formy zagrożeń asymetrycznych były najchętniej i najczęściej przez nich wykorzystywane. Najlepiej chyba mogą służyć do zadania dotkliwego ciosu w sposób niekonwencjonalny i nieprzewidywalny.

Trudno jest jednoznacznie zdefiniować terroryzm. Słowo to zyskało popularność i stało się wręcz nadużywane po wydarzeniach z 11 września 2001 roku. Pochodzi od łacińskiego *terrere*, co znaczy przerażać, lub *terror*, oznaczający strach i grozę. Z pewnością jest to jedno z budzących największą grozę zagrożeń dla współczesnego ładu i bezpieczeństwa. Sebastian Wojciechowski w książce „Terroryzm XXI wieku” wskazuje, że „Liczbę istniejących definicji terroryzmu najczęściej ocenia się na 200-300[...]”³². To dobry dowód, że nie ma jednoznacznego wyjaśnienia tego terminu. Powodem może być bardzo dynamiczny charakter i różnorodność form tego zjawiska. W literaturze dominuje pogląd, że „Współczesny terroryzm jest działaniem precyzyjnie zaplanowanym i zorganizowanym, jest realizowany w przestępczych formach obliczonych nie tyle na określone zabójstwo, co na destabilizację państwa, zakłócenie życia

³¹ K. Korzeniowski, K. Skórczewski, P. Dzięgielowski, *Akty terrorystyczne w Iraku i Afganistanie jako element wojny asymetrycznej*, „Lekarz Wojskowy” 2009, nr 3, s. 161.

³² S. Wojciechowski, *Terroryzm na początku XXI wieku*, Poznań 2013, s. 22.

społecznego, wywołanie szerokiego i maksymalnie zastraszającego rozgłosu lub zaprezentowanie szerokiej publiczności swojej ideologii, zapatrywań itd.”³³ Ciekawą definicję tej kategorii zaproponował Marek Madej. Badacz ten rozumie terroryzm jako „służącą realizacji określonego programu politycznego przemoc lub groźbę jej użycia, która ma wzbudzić strach w grupie (społeczeństwie) szerzej niż bezpośrednio zaatakowani i w ten sposób nakłonić rządzących do spełnienia żądań terrorystów lub też doprowadzić do zniszczenia dotychczasowego porządku publicznego”³⁴. Uzupełnia, że „Działania te realizowane są z bezwzględnością za pomocą różnych środków (naciski psychologiczne, przemoc fizyczna, użycie broni i ładunków wybuchowych)”³⁵.

„Państwo Islamskie” najczęściej jest identyfikowane jako podmiot bazujący w swym działaniu na szeroko rozumianym terroryzmie. W wydaniu dziadystów nigdy wcześniej nie miał tak rozbudowanej formy jak w przypadku PI., które lubuje się w przyznawaniu do tych najgłośniejszych medialnie i najbardziej bulwersujących opinii publiczną zamachów terrorystycznych³⁶. Przy przeprowadzaniu ataków używane są najprostsze środki. Wykorzystywane są samochody, ostro zakończone przedmioty, niskiej jakości broń palna, czy też prowizoryczne materiały wybuchowe. Najsłynniejsze zamachy terrorystyczne, które przypisywane są PI to zamach na redakcję tygodnika *Charlie Hebdo*, atak podczas koncertu muzycznego w Manchesterze, czy próba zamachu na stadionie piłkarskim w Paryżu, gdzie ostatecznie zamachowcom nie udało się wejść na teren obiektu³⁷.

Jednoznacznie takie działania uznawane są jako stricte terroryzm międzynarodowy. W swoim założeniu mają uderzać jak najskuteczniej w ludność cywilną, gdyż nic tak nie jest w stanie działać na masową wyobraźnię jak śmierć osób niewinnych, które znalazły się w nieodpowiednim miejscu o nieodpowiednim czasie. Bojownicy „Państwa Islamskiego” doskonale mają tego świadomość.

³³ J. Piwowarski, J. Depo, P. Pajorski, *Fundamentalizm islamski a terroryzm w XXI wieku*, Kraków 2015, s. 12.

³⁴ M. Madej, *Międzynarodowy terroryzm polityczny*, Warszawa 2001, s. 7.

³⁵ *Słownik terminów z zakresu bezpieczeństwa narodowego*, red. J. Kaczmarek, W. Łepkowski, B. Zdrodowski, Warszawa 2008, s. 147.

³⁶ Zamach terrorystyczny, to zgodnie z definicją „nagle, zdeterminowane działanie pojedynczych osób lub dobrze zorganizowanych grup przynoszące śmierć i zniszczenie dóbr materialnych, celem wymuszenia określonych zachowań”. Zob. *Słownik terminów z zakresu bezpieczeństwa narodowego...*, s. 11.

³⁷ S. Wojciechowski, *Terroryzm...*, s. 25.

„Państwo Islamskie” sięgało także do innych działań uznawanych za zagrożenia asymetryczne. Chętnie wykorzystywane było, między innymi, zjawisko transnarodowej przestępczości zorganizowanej, obejmujące każdy typ działalności przestępczej, który przekracza granice państwa³⁸. Organizacja Narodów Zjednoczonych w 1995 roku wyodrębniła poszczególne kategorie przestępstw transnarodowych. Są to między innymi: „1) pranie brudnych pieniędzy, 2) kradzież dzieł sztuki i obiektów kultury materialnej, 3) nielegalny handel bronią, 4) porywanie samolotów, 5) zabór środków komunikacji śródlądowej, 6) przestępstwa komputerowe, 7) handel żywym towarem, 8) handel narkotykami, 9) korupcja”³⁹. Państwo Islamskie prowadziło kilka z wymienionych form przestępczości zorganizowanej. Najczęstsze z nich to porwania dla okupu, handel dziełami sztuki, handel ropą naftową, handel ludźmi, handel bronią. Działania takie generowały spory zastrzyk finansowy niezbędny dla funkcjonowania „państwa” oraz, w przypadku bardziej spektakularnych wydarzeń, oczekiwany rozgłos.

Innym wartym odnotowania źródłem dochodu był handel ropą naftową. Bogate złoża irackie obfitują w ok. 115 miliardów baryłek czarnego złota⁴⁰. Zajmując tereny Iraku północno-zachodniego, terroryści uzyskali dostęp do części zasobów naturalnych, w wysokości ok. 10% złóż na terytorium Iraku, co w połączeniu ze złożami na terytorium wschodniej Syrii dało możliwość uzyskania stałego źródła dochodów. Szacuje się, że możliwy zysk miesięczny mógł oscylować wokół 30-50 milionów dolarów⁴¹. Sprzedawanie i wydobycie ropy naftowej do złudzenia przypominało działalność koncernu państwowego. Był to jeden z podstawowych elementów strategicznych budżetu „państwowego”.

Różne formy przestępczości zorganizowanej pozwalały na pozyskiwanie środków na funkcjonowanie „Państwa Islamskiego”. Szczególne znaczenie miały tu potrzeby związane z koniecznością pozyskiwania uzbrojenia. Organizacja stale polepszała wyposażenie swoich oddziałów, czyniąc z nich silną armię. Praktykowana była tu z jednej strony sprzedaż uzbrojenia a z drugiej

³⁸ K. Marzęda, *Międzynarodowe problemy społeczne*, [w:] *Międzynarodowe stosunki polityczne*, red. M. Pietraś, Lublin 2006, s. 519.

³⁹ Tamże.

⁴⁰ Tamże, s. 15.

⁴¹ H. Hendawi, Q. Abdul-Zahara, *ISIS ismakingup to \$50 million a month from oilsales*, <http://www.businessinsider.com/isis-making-50-million-a-month-from-oil-sales-2015-10?IR>, dostęp: 13.08.2020.

jego zakup na czarnym rynku od pośredników. Terroryści przejmowali także dostawy dla walczących stron w Syrii, weszli w posiadanie pozostałości amerykańskiego wyposażenia po interwencji z 2003 roku. Uważa się, że to nie w pełni ukształtowane państwo, z licznymi problemami wewnętrznymi, stało się doskonałym miejscem do nielegalnego handlu uzbrojeniem. Należy jeszcze dodać, że bron zdobywano także w walkach, lub po prostu przejmowano to, co pozostawiła armia iracka. Najbardziej powszechnym rodzajem broni konwencjonalnej wykorzystywanej przez ISIS były karabiny szturmowe, pistolety maszynowe średniego kalibru, a także lekkie pistolety maszynowe⁴².

Wspomniane wyżej działania asymetryczne są wyraźnym dowodem na wyjątkowy sposób funkcjonowania „Państwa Islamskiego”. Quasi-państwo utworzone przez dżihadystów posiadało swoje określone struktury, ideologię, regularny dopływ funduszy. Konsekwencją tego stanu rzeczy był fakt, że przez kilka lat terroryści byli w stanie skutecznie sprawować kontrolę nad zajmowanym terytorium, regulować porządek, przeciwstawiać się koalicji, propagować swoją ideologię, produkować profesjonalne materiały propagandowe i dbać o uzbrojenie oddziałów.

Podsumowanie

„Państwo Islamskie” to całkowicie nowy podmiot, nie wpisujący się w tradycyjny charakter ugrupowań terrorystycznych, który przez wiele lat generował specyficzne formy zagrożeń asymetrycznych. Jego aktywna działalność, skumulowana przede wszystkim w latach 2014-2017, spowodowała wieloletnią destabilizację ważnego regionu. Nie ulega tu wątpliwości, że sieciowy charakter organizacji terrorystycznej, połączony z dobrym zorganizowaniem i sprawnie działającą machiną propagandową był ogromnym wyzwaniem dla ładu i bezpieczeństwa międzynarodowego.

Analizowane „Państwo Islamskie” było wyjątkowym, bezprecedensowym i na ten czas jedynym takim przypadkiem. Dzięki działaniom koalicji międzynarodowej zostało zlikwidowane ale związane z nim grupy terrorystyczne nie zaprzestały aktywności. Pod koniec 2019 r. ISIS wzięło odpowiedzialność za zamach na posterunek wojskowy w Burkina Faso rok później, w sierpniu 2020 r.,

⁴² *Weapons of the Islamic State*, Londyn 2017, s. 13.

organizacja Ahlu Sunnah Wa-Jamaa⁴³, która przysięgała wierność „Państwu Islamskiemu”, uczestniczyła w próbie destabilizacji Mozambiku⁴⁴. Obecnie nowe możliwości dla takich działań stworzyło szczególnie przejście władzy w Afganistanie przez talibów. Można przyjąć, że idee łączące się z „Państwem Islamskim” będą w przyszłości znajdować kolejnych radykalnych zwolenników a organizacje terrorystyczne zyskiwać nowych sojuszników. Tym groźnym zagrożeniem asymetrycznym, które muszą być systematycznie monitorowane, może przeciwstawić się tylko koalicja państw demokratycznych.

Bibliografia

Literatura:

- Barret R., *The Islamic State*, Nowy Jork, 2014.
- Bodine-Baron E., Helmus T. C., Magnuson M., Winkleman Z., *Examining ISIS Support and Opposition Networks on Twitter* Rand Corporation 2016.
- Danecki J., *Arabowie*, Warszawa 2001, s. 130.
- Gil G., *Upadanie państwa w stosunkach międzynarodowych po zimnej wojnie*, Lublin 2015.
- Hall B., *ISIS Państwo Islamskie*, przekł. P. Wolak, Warszawa 2016.
- Jansen J. J. G., *Podwójna natura fundamentalizmu islamskiego*, przekł. A. Łojek-Magdziarz, Kraków 2005.
- Korzeniowski K., Skórczewski K., Dziegielowski P., *Akty terrorystyczne w Iraku i Afganistanie jako element wojny asymetrycznej*, „Lekarz Wojskowy” 2009, nr 3.
- Krawczyk A., *Terroryzm ugrupowań fundamentalistycznych na obszarze Izraela w drugiej połowie XX wieku*, Praca doktorska, Uniwersytet Śląski, Katowice 2007.
- Madej M., *Międzynarodowy terroryzm polityczny*, Warszawa 2001.
- Marczewska-Rytko M., *Religia i polityka w globalizującym się świecie*, Lublin 2010.
- Marzęda K., *Międzynarodowe problemy społeczne*, [w:] *Międzynarodowe stosunki polityczne*, red. M. Pietraś, Lublin 2006.
- Pieniążek P., *Po kalifacie. Nowa wojna w Syrii*, Wołowiec 2019.
- Piwowski J., Depo J., Pajorski P., *Fundamentalizm islamski a terroryzm w XXI wieku*, Kraków 2015.

⁴³ J. Burke, *Mozambique army surrounds port held by Isis-linked insurgents*, <https://www.theguardian.com/world/2020/aug/16/mozambique-army-surrounds-port-captured-by-isis-linked-insurgents>, dostęp: 20.08.2020.

⁴⁴ A. Mackinnon, *Mozambique's Growing Insurgency Takes Strategic Port*, <https://foreign-policy.com/2020/08/14/mozambique-growing-insurgency-take-strategic-port-mocimboa-praia-islamic-state/>, dostęp: 20.08.2020.

- Rashid A., *Dżihad. Narodziny wojującego islamu w Azji środkowej*, Warszawa 2003.
- Sadowski M., *Dżihad – święta wojna w Islamie*, „Przegląd Bezpieczeństwa Wewnętrznego” 2003, nr 8.
- Słownik terminów z zakresu bezpieczeństwa narodowego*, red. J. Kaczmarek, W. Łepkowski, B. Zdrodowski, Warszawa 2008.
- Unlabeled the Crusaderarmies in Dabiq*, „Dabiq” 2013, nr 1.
- Wasiuta O., Wasiuta S., Mazur P., *Państwo Islamskie ISIS. Nowa twarz ekstremizmu*, Warszawa 2018.
- Weapons of the IslamicState*, Londyn 2017.
- Weiss M., H. Hassan, *ISIS-Inside the Army of Terror*, Regan Arts 2015.
- Wojciechowski S., *Terroryzm na początku XXI wieku*, Poznań 2013.
- Zelin A. Y., *The War between ISIS and al-Qaeda for Supremacy of the Global Jihadist Movement*, „Research Notes (Report)” 2014, nr 20.

Netografia:

- Anjarini S., *The Islamic State: from Baghdadi the founder to Baghdadi the „caliph”*, <https://english.al-akhbar.com/node/20599>, dostęp: 25.07.2020.
- Beauchamp Z., *Isis, a history: how the world's worst terror group came to be*, <https://www.vox.com/2015/11/19/9760284/isis-history>, dostęp: 11.07.2020.
- Guthrie A., *Decoding Daesh: Why is the New name for ISIS so hard to understand?*, <https://www.freewordcentre.com/explore/daesh-isis-media-alice-guthrie>, dostęp: 10.07.2020.
- Hendawi H., Abdul-Zahara Q., *ISIS is making up to \$50 million a month from oil sales*, <http://www.businessinsider.com/isis-making-50-million-a-month-from-oil-sales-2015-10?IR>, dostęp: 13.08.2020.
- Lewis J. D., *Al-Qaeda in Iraq resurgent*, *Middle East Security Report* 14, wrzesień 2013, s. 13, http://www.understandingwar.org/sites/default/files/AQI-Resurgent-10Sept_0.pdf, dostęp: 05.07.2020.
- Suleiman Y., *Some of the Scholarly Efforts of Umar bin Al-Khattab in Islamic Politics*, http://islamicstudies.islammessage.com/Content_Details.aspx?id=5317, dostęp: 25.07.2020.
- Weaver M. A., *The short violent life of Abu Musab al-Zarqawi*, <https://www.theatlantic.com/magazine/archive/2006/07/the-short-violent-life-of-abu-musab-al-zarqawi/304983/>, dostęp: 11.07.2020.
- Zelin A. Y., *New video Messenger from The IslamicState: „Inside the Caliphate #4”*, <https://jihadology.net/2017/09/23/new-video-message-from-the-islamic-state-inside-the-caliphate-4/>, dostęp: 20.08.2020.

Tetiana Chabaniuk
International Relations
Borys Grinchenko Kyiv University
tschabaniuk.fpmv20@kubg.edu.ua

ПРОБЛЕМА ОНОВЛЕННЯ ЯДЕРНИХ ГАРАНТІЙ ЯК ПРОЯВ КРИЗИ СУЧАСНОЇ СИСТЕМИ МІЖНАРОДНОЇ БЕЗПЕКИ

*The problem of renewing nuclear guarantees as a manifestation
of the crisis of the modern system of international security*

Анотація

Ця стаття спрямована на дослідження й доведення зв'язку між кризою ядерних гарантій й домовленостей із загальною кризою системи міжнародної безпеки. У ній автор спробував проаналізувати історію встановлення й спроб оновлення ядерних гарантій, роблячи основний акцент на відносинах у цій сфері між США та СРСР (з 1991 – РФ). Послугуючись отриманими даними та беручи до уваги сучасний розвиток подій у міжнародних відносинах, було виділено й надано характеристику головним проявам впливу ядерного чинника на кризу системи міжнародної безпеки, свідками якої ми сьогодні є.

Ключові слова: ядерні гарантії, ядерні домовленості, США, СРСР, РФ, криза системи міжнародної безпеки, ядерне роззброєння, гонка озброєнь, пастка Фукідіда

Summary

This article aims to study and prove the connection between the crisis of nuclear guarantees and agreements with the general crisis of the international security system. In the article, the author tried to analyze the history of the establishment and attempts to update nuclear safeguards, focusing on relations in this area between the United States and the Soviet Union (since 1991 — Russia). Using the obtained data and taking into account the current developments in international relations, was identified and characterized the main manifestations of the impact of the nuclear factor on the crisis of the international security system, which we are witnessing today.

Keywords: nuclear guarantees, nuclear agreements, USA, USSR, Russia, international security crisis, nuclear disarmament, arms race, Thucydides trap

Streszczenie

Celem artykułu jest zbadanie i udowodnienie związku kryzysu zabezpieczeń i porozumień jądrowych z ogólnym kryzysem systemu bezpieczeństwa międzynarodowego. Autor próbuje przeanalizować historię powstania i próby odnowienia zabezpieczeń jądrowych, koncentrując się na stosunkach w tym obszarze między Stanami Zjednoczonymi a Związkiem Radzieckim (od 1991 – Federacja Rosyjska). Wykorzystując różnorodne źródła oraz uwzględniając aktualny rozwój stosunków międzynarodowych, zidentyfikowano i scharakteryzowano główne przejawy wpływu czynnika jądrowego na kryzys systemu bezpieczeństwa międzynarodowego, którego jesteśmy dziś świadkami.

Słowa kluczowe: gwarancje nuklearne, umowy nuklearne, USA, ZSRR, Rosja, kryzys systemu bezpieczeństwa międzynarodowego, rozbrojenie jądrowe, wyścig zbrojeń, pułapka Tukidydesa

Вступ

Ядерна зброя – зброя масового ураження вибухової дії, побудована на використанні ядерної енергії, що вивільняється при ланцюговій ядерній реакції розщеплення важких ядер й/або термоядерній реакції синтезу легких ядер. Поняття ядерна зброя включає власне ядерні заряди, засоби їх доставлення до цілі та засоби керування.

Ймовірне застосування цієї зброї та наслідки такого рішення завжди лякали людство. Здавалося, що ті часи за «холодної війни», коли це дійсно було можливим, уже минули й світ почав забувати про реальну загрозу, яку несуть у собі ізотопи урану-235 і плутонію-239. Проте останні кілька років показали, що *realpolitik* все ще залишається одним із центральних елементів формування політики держав попри широке поширення ліберальних тенденцій у міжнародних відносинах.

Однією з найобговорюваніших новин, яка доводить це твердження, стала заява Великої Британії про намір збільшити кількість власних ядерних боеголовок з приблизних 215 до 260¹. Протягом останніх 30 років Лондон зберігав тенденцію до поступового зменшення ядерного арсеналу. Однак, визнаючи зміну міжнародного безпекового середовища та збільшення спектру технологічних й доктринальних загроз, країна не може продовжувати минулу політику². Коли одна із найтихіших ядерних держав змінює підхід до введення справ, це не може не говорити про наявність реальної кризи ядерних гарантії та режиму нерозповсюдження, що призводить до загальної кризи системи міжнародної безпеки.

Тому у цій роботі пропонуємо розглянути історію встановлення ядерних гарантії, їх розвиток й видозміну, сучасний стан їхнього дотримання та розібратися у головних кризових явищах у цій сфері й причинах їх виникнення.

¹ *Global Britain in a Competitive Age: the Integrated Review of Security, Defence, Development and Foreign Policy*, https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/975077/Global_Britain_in_a_Competitive_Age_the_Integrated_Review_of_Security__Defence__Development_and_Foreign_Policy.pdf, дата звернення: 25.05.2021.

² П. Сіновець, *Британія йде проти правил: чому Лондон хоче збільшити кількість ядерних боеголовок*, <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2021/03/24/7121274/>, дата звернення: 26.05.2021.

При написанні роботи було здійснено ознайомлення із працями українських та іноземних фахівців. Різні аспекти дослідження впливу ядерного чинника на систему сучасної міжнародної системи безпеки та світового порядку знайшли відображення в публікаціях таких українських авторів як П. Сіновець³, О. Цветков⁴, В. О. Їжак⁵ та В. Гвоздь⁶. У своїх міркуваннях П. Сіновець та О. Їжак більшою мірою зосереджуються на питаннях важливості підтримання ядерної стабільності між США та Росією, а також розглядають ядерне питання Ірану як одне із основ для стабільності сучасного світового порядку. В. Гвоздь у роботах аналізував питання ймовірності відновлення Україною ядерної зброї та наслідки цього рішення для країни й міжнародного співтовариства, а О. Цветков концентрується на появі й розробці нових видів озброєння. Серед іноземних авторів були опрацьовані роботи О. Арбатова⁷, В. Дворкіна⁸, Е. Брюера⁹, Р. Херсман¹⁰, Г. Кіссінджера¹¹, З. Бжезінського¹². О. Арбатов, як і О. Цветков, піднімає тему появи новітніх систем зброї і вивчає перспективи договірно-правового контролю над ними. Ще він розглядає проблему контролю над озброєнням у Європі, чим також займається його американська колега Р. Херсман. Вона, окрім цього, у своїх роботах активно

³ П. Сіновець, *Ракети без обмежень: які наслідки для України матиме вихід США з ядерної угоди з РФ*, <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2019/02/1/7092316/>, дата звернення: 26.05.2021.

⁴ О. Цветков, *Загрози та виклики гонки ядерних озброєнь на сучасному етапі*, «Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки», 2020 вип. 29, с. 147-165.

⁵ О. Їжак, *Байден розв'язує вузли Трампа*, <https://zn.ua/ukr/international/bajden-rozvjazuje-vuzli-trampa.html>, дата звернення: 25.05.2021.

⁶ В. Гвоздь, *Що це значить для ядерної безпеки у світі?* <https://bintel.org.ua/analytics/voenni-voprosy/armii-vooruzhenie/prodovzheniya-sno-3/>, дата звернення: 27.05.2021.

⁷ А. Арбатов, *Контроль над вооружениями в новых военно-политических и технологических условиях*, Москва 2020, с. 177.

⁸ В. Дворкин, *Стратегическая стабильность: сохранить или разрушить*, <https://carnegie.ru/2018/11/28/ru-pub-77809>, дата звернення: 25.05.2021.

⁹ Е. Brewer, *Nuclear Proliferation Challenges Facing the Biden Administration*, <https://www.csis.org/analysis/nuclear-proliferation-challenges-facing-biden-administration>, дата звернення: 27.05.2021.

¹⁰ R. Hersman, *Nuclear Modernization under Competing Pressures*, <https://www.csis.org/analysis/nuclear-modernization-under-competing-pressures>, дата звернення: 27.05.2021.

¹¹ Г. Кіссінджер, *Світовий порядок. Роздуми про характер націй в історичному контексті*, Київ 2017, с. 320.

¹² З. Бжезінський, *Стратегічне бачення: Америка і криза глобальної влади*, Львів 2012, с. 168.

підіймає питання модернізації ядерної зброї у сучасних умовах. В. Дворкін, своєю чергою, у працях оцінює і міркує про доцільність існування та продовження договорів стратегічної стабільності. Е. Брюер досліджує аспект важелів впливу США на Іран у ядерному питанні, а всесвітньо відомий політолог З. Бжезінський дає розгорнуту характеристику впливу США на ядерну стабільність у світі і розкриває феномен «ядерної парасольки». Не менш визначний політичний діяч, Г. Кіссінджер, зосереджується на більш-менш очевидних загрозах режиму нерозповсюдження й висуває твердження необхідності для США лідувати у вдосконаленні ядерних технологій, незважаючи на ведення переговорів про стриманість в їх використанні.

Окрім робіт українських і зарубіжних вчених, періодичних та наукових видань, були вивчені матеріали таких аналітичних центрів як Стокгольмський інститут дослідження проблем миру (SIPRI), Асоціації з контролю за озброєнням (Arms Control Association), Незалежний аналітичний центр геополітичних досліджень «Борисфен Інтел», Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова та Московський центр Карнегі.

Історія становлення ядерних гарантій у період «холодної війни»

Питання міжнародного контролю за ядерною енергетикою та ядерною зброєю постало майже одразу після нищівних наслідків ядерних бомбардувань Хіросіми та Нагасакі. Потрібно було запровадити систему міжнародних заходів, направлених на контрольоване виключення використання відкриття внутрішньоядерної енергії як знаряддя війни й на заподіяння непоправної шкоди людству. 15 листопада 1945 року лідери США, Великобританії та Канади прийняли спільну декларацію, в якій пропонувалося створити Комісію ООН по ядерній енергії. 24 січня 1946 року за ініціативою шести держав – США, СРСР, Великобританії, Франції, Китаю та Канади – була прийнята Резолюція ГА ООН щодо створення такої Комісії для розв'язання проблем, що виникли у зв'язку

з відкриттям ядерної енергії. Це було перше за рахунком рішення ООН і воно було прийнято одноголосно¹³.

В середині 50-х років гостро стояло питання щодо заборони випробувань ядерної зброї в атмосфері через вплив радіоактивних викидів на стан навколишнього середовища. Перші такі переговори почалися 1958 року в Женеві між СРСР, США та Великобританією. Між сторонами існували суперечливі питання, які гальмували їхній прогрес та результативність. Однак Карибська криза 1962 року допомогла їм вибратися із цього «переговорного глухого кута». Таким чином у серпні 1963 року в Москві між сторонами був прийнятий Договір про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, космічному просторі й під водою, а у січні 1967 року — Договір про принципи діяльності держав з дослідження та використання космічного простору, який забороняв розміщення зброї масового ураження в космосі¹⁴.

Ці договори стали поштовхом до укладення у липні 1968 року Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ), який є одним із найважливіших у цій сфері. За ним було офіційно визнано США, СРСР, Великобританію, Францію та КНР ядерними країнами, а на всі держави накладалося два ключових види зобов'язань:

1) на ядерних держав — не передавати ядерні пристрої в будь-якій формі неядерним державам, не надавати їм допомоги у створенні власної ядерної зброї;

2) на неядерних держав — не виробляти, не придбавати, не приймати й т. д. ядерної зброї.

Своєю чергою стаття VI цього договору встановлювала обов'язок кожного з учасників Договору вести перемовини щодо припинення переговорів у сфері ядерного озброєння у найближчому майбутньому та ядерного роззброєння, а також про Договір про загальне та повне роззброєння під суворим та ефективним міжнародним контролем¹⁵.

Можна стверджувати, що ці представлені вище договори заклали першу загальну правову міжнародну основу для регулювання питань,

¹³ Р. Тимєрбаєв, *Международный контроль над атомной энергией: Первоначальные планы. Существующие системы контроля за ограничением и сокращением ядерных вооружений. Дальнейшие перспективы*, Москва 2003, с. 69, 76.

¹⁴ Там же, с. 210-213.

¹⁵ *Договір про нерозповсюдження ядерної зброї від 1 липня 1968 року*, https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_098#Text, дата звернення: 30.05.2021.

пов'язаних з ядерною зброєю та енергетикою. Вони поклали початок розробці міжнародних гарантій у ядерній безпековій сфері. Своєю чергою міжнародні гарантії являють собою норми міжнародно-правових актів, які передбачають охорону прав будь-якої держави або групи держав, забезпечення певного стану міжнародних відносин або виконання договірних зобов'язань. Основною формою міжнародних гарантій заведено вважати міжнародні договори¹⁶.

Проте міжнародну спільноту найбільше хвилювало питання взаємодії США та СРСР у цьому напрямку як країн, що володіють найбільшим арсеналом ядерної зброї. Укладення безпосередньо ядерних гарантій між ними означало б без перебільшення безпеку для всього світу.

У лютому 1971 році президент США Р. Ніксон вперше заявив, що ні його країна, ні СРСР не мають явних переваг у ядерній області. Така заява послужила виникненню концепції «стратегічного паритету» та означала необхідність почати домовлятися щодо обмеження стратегічних та оборонних систем озброєння.

У результаті переговорів між сторонами було представлено домовленості ОСО-1 (англ. – Strategic Nuclear Arms Control Agreements, SALT-1) у 1972 році. Вони склалися з двох частин. Перша – Договір про обмеження стратегічних систем протиракетної оборони (ПРО). Згідно з ним кожна сторона може мати не більше 2 систем ПРО (з 1974 року – лише одна система), де розміщено не більше 100 пускових нерухомих протиракетних установок. Друга частина – Тимчасова угода щодо деяких мір в області обмеження стратегічного наступального озброєння. У ній йшлося про те, що СРСР має право мати 1607 одиниць МБР наземного і 740 морського базування, а США – 1054 та 656 відповідно. Сторони зобов'язалися протягом п'яти років не збільшувати число стаціонарних пускових установок МБР наземного базування і пускових установок балістичних ракет підводних човнів (БРПЧ). Проте у цій угоді не було порушено питання про стратегічні бомбардувальники та не враховувалася кількість боеголовок, які дозволялося розміщувати на МБР, що робить її недосконалою та дозволяє нарощувати свої сили у цих напрямках¹⁷.

¹⁶ *Міжнародні гарантії*, <https://ips.ligazakon.net/document/view/TS001340>, дата звернення: 29.05.2021.

¹⁷ *Strategic Arms Limitation Talks (SALT I)*, <https://www.armscontrol.org/treaties/strategic-arms-limitation-talks>, дата звернення: 25.05.2021.

Під час переговорів також було підписано у 1971 році Угоду про заходи щодо зменшення небезпеки виникнення ядерної війни між СРСР і США та у 1973 році — безстрокову Угоду про запобігання ядерної війни. В останній йшлося не тільки про ядерну війну між сторонами Угоди, але й про можливу ядерну конфронтацію будь-якої зі сторін з іншою країною¹⁸.

У 1979 році були підписані уже домовленості ОСО-2 (SALT-2). Вони вміщували у собі проблемні питання, вирішення яких не було представлено у попередніх угодах. Договір встановлював однакові допустимі рівні засобів доставляння ядерної зброї. Таким чином кожна сторона могла мати не більше 2400 одиниць (з 1981 р. – 2250 од.) трьох типів пускових установок – МБР, БРПЧ та важкі бомбардувальники. В межах визначених лімітів для сторін дозволялося мати не більше 1320 ракет з роздільною головною частиною (РГЧ). Одночасно було підписано протокол про заборону розгортання крилатих ракет наземного і морського базування з радіусом дії понад 600 км. Однак ОСО-2 так і не набрат чинності через крах політики розрядки, який був викликаний вторгненням СРСР в Афганістан наприкінці того ж року. Президент США Джиммі Картер попросив Сенат не розглядати ОСО-2, проте США та СРСР домовилися між собою його дотримуватися, попри те, що він не набрав чинності¹⁹.

Прихід до влади в СРСР нового лідера із політикою «нового політичного мислення» Михайла Горбачова ознаменував собою відновлення переговорного процесу щодо ядерного роззброєння. Було проведено низку переговорів між сторонами щодо того, яка має бути наступна угода та на що орієнтована. Їхнім результатом стало підписання президентом США Рональдом Рейганом та Генеральним секретарем ЦК КПРС Горбачовим у грудні 1987 року Договору про ліквідацію ракет середньої та малої дальності (РСМД). Ним передбачалося знищення протягом 3 років наземних балістичних та крилатих ракет обох країн дальністю від 500 до 5500 кілометрів, їхніх пускових установок і допоміжного обладнання. До 1 червня 1991 року було знищено близько 2692 ракети та пускових установок.

¹⁸ *Соглашение между Союзом Советских Социалистических Республик и Соединенными Штатами Америки о предотвращении ядерной войны 1973 года*, <https://docs.cntd.ru/document/901865688>, дата звернення: 31.05.2021.

¹⁹ *Strategic Arms Limitation Talks II (SALT II)*, <https://www.armscontrol.org/treaties/strategic-arms-limitation-talks-ii>, дата звернення: 30.05.2021.

Договір також передбачав процедури перевірки виконання домовленостей, в тому числі шляхом направлення груп інспекторів, яким належало стежити за знищенням ракет договірних сторін. Це був перший договір про реальне скорочення наявної зброї²⁰.

Останніми ядерними гарантіями, які були підписані США та СРСР, був Договір про скорочення й обмеження стратегічних наступальних озброєнь (СНО-1) (англ. – Strategic Arms Reduction Treaty, START-1) у липні 1991 року. Слідуючи його положенням, сторони повинні були скоротити розгорнуті МБР, БРПЧ та важкі бомбардувальники до 1600 одиниць, а розгорнуті ядерні боеголовки до 6000 одиниць. Угода також вимагала знищення надлишку засобів доставляння зброї. Для контролю за виконанням умов був використаний механізм інспекцій на місцях, обміну інформацією та використання національних технічних засобів (для прикладу, супутники), який був розроблений у РСМД. Набрання чинності угоди було відкладено на декілька років через розпад СРСР, процес денуклеаризації України, Білорусі та Казахстану (підписання Лісабонського договору у травні 1992 р. про приєднання країн до СНО-1) з передачею ядерної зброї РФ та їх вступу до ДНЯЗ. Так, договір набрав чинності у грудні 1994 року, а його імплементація завершилася у 2001 році. Термін СНО-1 вийшов у 2009 році²¹.

Сучасна історія спроб оновлення ядерних гарантій

У червні 1992 року президент США Джордж Буш старший домовився із президентом РФ Борисом Єльциним про продовження угоди СНО-1 в новій угоді СНО-2, яка була підписана у січні 1993 року. Вона передбачала скорочення розгорнутих стратегічних ядерних боеголовок до 3000-3500 одиниць із кожного боку, що є удвічі меншим за попередню угоду. Своєю чергою на балістичних ракетах морського базування не може бути розміщено більш як 1750 боезарядів. Окрім цього вимагалось ліквідувати всі балістичні ракети наземного базування, оснащені більш ніж одним

²⁰ *The Intermediate-Range Nuclear Forces (INF) Treaty at a Glance*, <https://www.armscontrol.org/factsheets/INFtreaty>, дата звернення: 30.05.2021.

²¹ *START I at a Glance*, <https://www.armscontrol.org/factsheets/start1>, дата звернення: 31.05.2021.

боеблоком і всі важкі МБР. Пускові установки ракет з головними частинами індивідуального наведення (РГЧ ІН) повинні бути або ліквідовані, або переобладнані в пускові установки моноблочних ракет. Ліквідуванню також підлягали пускові установки важких МБР та самі ракети. У договорі було обумовлено питання інспекцій по ліквідації важких МБР та інспекцій по перевірці переорієнтованих важких бомбардувальників на виконання неядерних задач.

Початковим крайнім терміном реалізації угоди був січень 2003 року, але протокол 1997 року переніс його на грудень 2007 року через тривалу затримку з ратифікацією. І Сенат, і Дума схвалили СНО-2, але договір не набрав чинності, оскільки Сенат не ратифікував протокол 1997 року і кілька поправок до Договору по ПРО, прийняття яких Дума встановила як умови вступу в силу СНО-2. В них говорилося про те, що договір СНО-2 буде дійсним лише разом із договором про ПРО 1972 року та у випадку його порушення США чи одностороннього виходу їх із нього, РФ має право вийти із СНО-2²².

Така поправка була не випадково зроблена, адже в 90-х роках США почали переглядати свою політику щодо ПРО. Вони говорили про те, що договір не відповідає сучасним вимогам та існує реальна загроза ракетного удару з таких країн як Сирія, Іран, Північна Корея²³.

Їхня позиція обґрунтовувалася тим, що на початку 90-х років за даними розвідки стало зрозумілим, що КНДР наблизилася до самостійного створення ядерної зброї. Це підтверджувалося й тим, що у 1993 році Пхеньян оголосив про вихід із ДНЯЗ. Хоча між США та КНДР у 1994 році була підписана «Рамкова угода», де остання повинна була демонтувати свої ядерні реактори та погодитися на масштабні перевірки цього процесу в заміні на економічні та дипломатичні поступки з боку США, Північна Корея все ж таки не відмовилася від своїх намірів. У 1998 році вона проводить випробування балістичної ракети середньої дальності «Тепходон-1», яка здатна була нести ядерний заряд, а у 2002 році вона заявляє про відновлення розробки ядерної зброї. Всупереч поновленню

²² *START II and Its Extension Protocol at a Glance*, <https://www.armscontrol.org/factsheets/start2>, дата звернення: 01.06.2021.

²³ І. Білан, *Протиракетна оборона: між двох вогнів*, <https://www.pravda.com.ua/articles/2007/02/27/3213237/>, дата звернення: 25.05.2021.

переговорів щодо згортання ядерної програми, КНДР у 2006 році випробувала під землею свою першу ядерну бомбу²⁴.

Своєю чергою, Іран у 1992 році починає відновлювати ядерну програму, яка була розпочата ще за часів шаха Мухамеда Реза Пехлеві. Цього ж року між Іраном й КНР та Іраном й РФ було підписано протокол й угоду про співробітництво у сфері атомної енергетики. Водночас Іран вів переговори про закупівлю технологій зі збагачення урану та виробництва важкої води з компаніями Швейцарії та ФРН. У 1998 році Тегеран вперше випробував балістичну ракету середньої дальності «Шехаб-3», яка могла досягнути території Ізраїлю. Такий стрімкий розвиток події неабияк турбував міжнародне товариство, особливо США. Він підтверджував потенційну ймовірність отримання країною достатньої кількості збагаченого урану для виготовлення ядерної зброї та виникнення прямої загрози дестабілізації ситуації на Близькому Сході²⁵.

У цей час, у 1997 році, Сирія починає розвивати програму ядерного співробітництва з Північною Кореєю. Щодо їхньої співпраці досі є багато нез'ясованих фактів, проте припускається, що Сирія взаємодіяла з КНДР для побудови реактора, який міг би виробляти плутоній для ядерної зброї. Однак у 2007 році цей об'єкт на сході країни був бомбардований Ізраїлем, перш ніж його ввели в експлуатацію²⁶.

Майже одночасно сталася значна подія, яка змінила звичний устрій міжнародної безпекової ситуації назавжди. У 1998 році Індія та Пакистан одна за одну провели випробування ядерної зброї, а у 1999 – офіційно оголосили себе ядерними державами²⁷. Тоді існувала реальна загроза застосування цієї зброї Пакистаном у Каргільській війні з Індією, проте США вдалося успішно посприяти завершенню війни та унеможливити використання у ній зброї масового ураження. Від тоді регіон Південної Азії стали вважати одним із найімовірніших місць, де дійсно можливе

²⁴ *Chronology of U.S.-North Korean Nuclear and Missile Diplomacy*, <https://www.armscontrol.org/factsheets/dprkchron>, дата звернення: 02.06.2021.

²⁵ М. Алієв, *Ядерні програми Ірану та Ізраїлю в контексті близькосхідного протистояння*, «Вісник Київського міжнародного університету» (Серія: «Міжнародні відносини»), 2009 вип. 10, с. 78.

²⁶ *Arms Control and Proliferation Profile: Syria*, <https://www.armscontrol.org/factsheets/syriaprofile>, дата звернення: 02.06.2021.

²⁷ О. Теленко, *Ядерна зброя як чинник міждержавних відносин в Південній Азії*, «Актуальні проблеми міжнародних відносин», 2015 вип. 124 (2), с. 23.

розгортання ядерної війни. Ще й беручи до уваги той факт, що на відмінну від Індії, Пакистан поки жодного разу не заявляв, що ніколи не застосує атомну зброю першим²⁸.

На тлі цих подій, були проведені переговори з РФ щодо можливості внесення змін до договору, проте російська сторона була налаштована доволі негативно до цього. Президент США Дж. Буш молодший бажав розмістити системи ПРО не тільки на своїй території (безпосередньо проєкт ПРО на Алясці), але на території союзників. У 2002 році США вийшли із договору ПРО, тому РФ відмовилася від виконання умов договору СНО-2. Таким чином повноцінна реалізація СНО-2 була відкладена, а питання щодо систем ПРО та їх розміщення перетворилися на довгостроковий камінь спотикання у відносинах двох країн та забезпечення безпеки всього світу й, зокрема, Європи.

У проміжку розв'язання питань з умов ратифікації та введення у силу СНО-2, президенти Білл Клінтон та Борис Єльцин паралельно узгодили рамки переговорів майбутнього договору СНО-3. Згідно з ними кожній стороні потрібно було скоротити розгорнуті стратегічні ядерні боєголовки до близько 2000-2500 одиниць. Особливістю СНО-3 є те, що там обговорювалося питання не тільки знищення засобів доставлення боєголовок, але й самих стратегічних ядерних боєголовок. Повноцінні переговори повинні були розпочатися після настання чинності договору СНО-2, проте, як було зазначено вище, цього так і не відбулося²⁹.

На тлі покращення відносин між США та РФ у рамках антитерористичної коаліції, яка була створена після терористичного акту у США 11 вересня 2001 року, у травні 2002 року президенти Дж. Буш молодший та Володимир Путін підписали Договір про скорочення стратегічних наступальних потенціалів (Договір про СНП) (англ. – Strategic Offensive Reductions Treaty, SORT or Moscow Treaty). Він передбачав скорочення країнами до 31 грудня 2012 року загальної кількості стратегічних ядерних боєголовок у межах 1700-2200 одиниць. При цьому кожна зі сторін мала право самостійно визначати склад

²⁸ Коментар: Конфлікт між Індією і Пакистаном – небезпечна гра під атомною парасолькою, <https://p.dw.com/p/3EJCh>, дата звернення: 04.06.2021.

²⁹ The START III Framework at a Glance, <https://www.armscontrol.org/factsheets/start3>, дата звернення: 03.06.2021.

та структуру свого стратегічного наступального озброєння, який би відповідав представленому лімітові³⁰.

Цей договір позбавлений детальної конкретики, яка була притаманна його попередникам. У ньому не було прописано умов щодо постійних взаємних перевірок його виконання, він не вимагав скорочувати чи знищувати засоби доставлення ядерних боєголовок, як це було з договорами СНО-1 та СНО-2. Питання про знищення ядерних боєголовок, яке розглядалося у проєкті договору СНО-3, взагалі не було розглянуто. Він має більш формальний характер та, на мою думку, спрямований у своїй більшості на створення необхідного загального сприйняття підтримання сторонами діалогу. Договір про СНП був ратифікований як Сенатом, так і Думою та набрав чинності у червні 2003 року.

Попри прийнятий договір та певне «потепління» у відносинах, воно було доволі короткотрасним. Велике розширення у 2004 році Євросоюзу та, особливо, НАТО ще ближче до кордонів РФ, критика Заходу обмежень свободи слова російською владою у країні та політичні репресії проти нелояльних бізнесменів, питання невизначеності майбутнього пострадянського простору призвели до того, що у 2007 президент РФ Володимир Путін виступив із промовою, де засуджував наміри Заходу у стримуванні країни та наголосив на боротьбі проти американського домінування, яке здійснюється шляхом розповсюдження їхніх суспільно-політичних моделей.

Своєю чергою США повертаються до плану розміщення систем ПРО у Європі та на початку 2007 року висловили рішучу позицію розмістити їх у Центрально-Східній Європі, а саме у Чехії та Польщі. У відповідь на це РФ проводить випробування нової балістичної ракети, що здатна одразу нести кілька ядерних зарядів, а США відповіли випробуванням системи ПРО над Тихим океаном. Також у липні 2007 року Володимир Путін підписав указ «Про тимчасове зупинення Російською Федерацією чинності Договору про звичайні збройні сили в Європі та пов'язаних із ним міжнародних договорів». Ці всі події говорили про надзвичайне напруження у відносинах між найбільшими ядерними країнами та подавали тривожні сигнали решті світу. Відносини з РФ набули крайньої межі

³⁰ The Strategic Offensive Reductions Treaty (SORT) At a Glance, <https://www.armscontrol.org/factsheets/sort-glance>, дата звернення: 03.06.2021.

загострення у серпні 2008 року під час російсько-грузинського конфлікту. Тоді США погрожувало РФ міжнародною ізоляцією, санкціями та виходом із G-8 (з 2014 року, однак, тепер G-7). Проте зі зміною президента США у 2009 році, було проголошено курс на перезавантаження відносин двох країн. Перші повідомлення про можливість підписання нового договору про ядерне роззброювання з'явилися в грудні 2008 – січні 2009 рр. Під час переговорів Росія вимагала узгодити підписання цього договору із відмовою від будівництва елементів системи ПРО США в Східній Європі. Згодом Барак Обама оголосив, що США відмовляються від планів розміщення стаціонарної радарної установки в Чехії й ракет-перехоплювачів у Польщі, на користь посилення вже наявних у Західній Європі засобів протиракетної оборони й військово-морського угруповання в Середземному морі. До розміщення системи ПРО у Східній Європі США планували повернутися не раніше 2015 року³¹.

У квітні 2010 року Росія та США підписали новий договір про стратегічні наступальні озброєння (СНО-3) (англ. – New Strategic Arms Reduction Treaty, New Start). Станом на початок 2010 року на бойовому чергуванні в РФ перебували загалом 2504 ядерних боезарядів, а у США – 2468 одиниць. New Start встановив обмеження для кожної сторони на 1550 стратегічних ядерних боеголовок, розгорнутих на 700 стратегічних системах доставляння (МБР, БРПЧ і важкі бомбардувальники) та обмежив кількість розгорнутих і нерозгорнутих пускових установок вищеперерахованих засобів доставляння до 800 одиниць. У договорі також були прописані положення щодо режиму перевірки виконання умов, які містили у собі елементи з СНО-1 та вводили нові елементи, які були адаптовані до цього договору. Для сприяння здійсненню цілей договору сторони створили Двосторонню консультативну комісію.

Сенат та Дума ратифікували цей договір і він замінив собою договори СНО-1 та СНП. Набув New Start чинності у лютому 2011 році. Своєю чергою з ратифікацією Сенат також прийняв резолюцію, де говориться про те, що новий договір не накладає обмежень на створення систем американської ПРО, а у РФ у процесі ратифікації депутати прийняли заяву щодо необхідності «відстеження» будівництва США систем ПРО в

³¹ М. Тригуб, *Празький договір 2010 р. між США та Росією про скорочення стратегічних наступальних озброєнь (СНО-III) та перспективи його реалізації*, „Гуржівські історичні читання“, 2012 вип. 5, с. 315.

Європі. У преамбулі сторони визнали «наявність взаємозв'язку між стратегічними наступальними й оборонними озброєннями, що посилює важливість цього взаємозв'язку в процесі скорочення стратегічних ядерних озброєнь». Вони погодилися на тому, що «нинішні стратегічні оборонні озброєння не підривають життєздатність і ефективність стратегічних наступальних озброєнь сторін».

Обидві сторони виконали основні обмеження договору до 5 лютого 2018 р., що було визначено крайнім терміном для його виконання. Попри невизначеність до останнього моменту долі цього договору, США і Росія домовилися, за декілька днів до кінця його терміну, а саме 3 лютого 2021 року, про продовження СНО-3 на п'ять років до 5 лютого 2026 року³².

Вплив ядерного чинника на кризу сучасної системи міжнародної безпеки

Як можна було побачити із попередніх розділів, за останнє півстоліття було докладено чимало зусиль для встановлення певної стабільності у світі, шляхом налагодження діалогу між двома країнами, які разом володіють більш ніж 90 %-вим світовим ядерним потенціалом. Проте, із розпадом СРСР та зміною міжнародного порядку, який приніс нові виклики та загрози, цей процес доволі ускладнився, а суперечності між спадкоємницею радянського спадку РФ та США почали знову переходити у фазу інколи небезпечного загострення. Нові ядерні країни, такі як Індія, Пакистан та КНДР, а також ті актори, які активно намагалися здобути ядерну зброю, — Ірак, Сирія, Лівія та Іран, — ускладнювали вже чинну ситуацію й змушували РФ та, зокрема, США переглядати свою політику щодо укладених домовленостей, спираючись на власні національні безпекові інтереси. Станом на 2021 рік, світ наново стоїть на порозі ще однієї гонки озброєнь, наслідки якої, як і минулого разу, можуть бути вкрай непередбачуваними. Існує низка проблемних питань, які говорять

³² США та Росія продовжили договір про скорочення стратегічних наступальних озброєнь, <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3183801-ssa-ta-rosia-prodovzili-dogovor-pro-skorocenna-strategicnih-nastupalnih-ozbroen.html>, дата звернення: 04.06.2021.

про кризу у системі контролю за нерозповсюдженням ядерної зброї та дотриманням ядерних гарантій. Пропонуємо розглянути основні з них.

Перш за все потрібно поглянути на стан загальної договірної бази у сфері ядерного озброєння. Свого часу Договір про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, космічному просторі й під водою 1963 р. та Договір про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ) 1968 р. стали проривними свого часу. Завдяки першому вдалося врегулювати питання надмірної забрудненості навколишнього середовища радіоактивними відходами від ядерних вибухів. Від того часу кількість випробувань поступово зменшувалася, але вони також активно продовжувалися через нерегульованість питання щодо підземних випробувань. Другий – допоміг стримати поширення ядерної технології для виготовлення ядерної зброї через забезпечення механізму сприяння та контролю використання енергії атома у мирних цілях.

У 1996 році для повного врегулювання питання ядерних випробувань та остаточного їхнього припинення було відкрито до підписання Договір про всеосяжну заборону ядерних випробувань (ДВЗЯВ). Для контролю за дотриманням його умов було створено Організацію ДВЗЯВ (ОДВЗЯВ) і Міжнародну систему моніторингу (МСМ) з більш як 300 станцій спостереження й лабораторій по всьому світі, які здатні реєструвати значні події, що вказують на ядерні випробування. Однак цей договір поки не набув чинності, адже для цього потрібно, щоб його ратифікували 44 країни, які мають ядерний потенціал. Наразі це зробило лише 36 країн, а із країн «ядерного клубу» лише троє – РФ, Велика Британія та Франція. Своєю чергою, США і Китай договір підписали, але не ратифікували. Так само й Ізраїль. А от Індія, Пакистан і КНДР — не підписали й не ратифікували. Неядерні країни, такі як Іран і Єгипет, що входять до групи ключових країн, ДВЗЯВ підписали його, але не ратифікували³³.

Хоч він не набув чинності, всі країни намагаються його дотримуватися, окрім КНДР, яка, починаючи із 2006 року провела 6 ядерних випробувань³⁴. Однак у 2019 році США звинуватили РФ у випробуванні ядерної зброї, яка спричинила вихід ядерної енергії. РФ звинувачення відкинула,

³³ О. Їжак, *Невидимі ядерні випробування*, https://zn.ua/ukr/international/nevidimi-yaderni-viprobuvannya-315242_.html, дата звернення: 06.06.2021.

³⁴ *A tally of nuclear tests*, <http://fingfx.thomsonreuters.com/gfx/rngs/NORTHKOREA-MISSILES/010050Y324P/index.html>, дата звернення: 05.06.2021.

проте представлені США заяви ставлять під сумнів подальше існування договору та його стримувальний ефект для ядерних країн у відновленні робіт над модернізацією свого ядерного арсеналу. Ситуацію із ДВЗЯВ можна було б суттєво змінити, якби США все ж таки його ратифікували. Вони б своїм впливом ймовірно дали «зелене світло» його підтримці іншими ядерними країнами та підтвердили важливість й цінність ДВЗЯВ для сучасного світу. Одночасно це є гарною нагодою для США зміцнити позиції власного проголошеного лідерства на міжнародній арені.

Іншою критичною точкою, яка підриває систему міжнародної безпеки й тим самим зменшує ймовірність у перспективі повного відмовлення країнами, таких як КНДР, від ядерної зброї, є порушення РФ Будапештського меморандуму. Він мав би забезпечити для України гарантії безпеки через її відмову від ядерного потенціалу та приєднання до уже вищезгаданого договору ДНЯЗ. Попри тривалі дискусії щодо семантичних особливостей чи то були все ж запевнення, чи гарантії, факт залишається фактом – такий документ існує і на сьогодні РФ активно порушує його умови через анексію Кримського півострову та окупацію частини Луганської й Донецької областей. Україна, своєю чергою, виконала свої зобов'язання та очікувала такого ж ставлення інших країн до виконання його положень. Ситуація з Україною підриває інститут довіри між країнами та зміцнює позиції прихильників неореалістів щодо ведення політики, заснованої лише на власних інтересах й використанні військової сили³⁵.

Прикладом жорсткого підходу стало рішення тодішнього президента США Дональда Трампа у 2018 році про вихід країни зі Спільного всеосяжного плану дій (СВПД) (Joint Comprehensive Plan of Action)³⁶. Це ядерна угода, яка була підписана Іраном та групою Р5+1 (постійними членами РБ ООН Китаєм, Францією, Росією, Великою Британією та США плюс Німеччина) у 2015 році. Вона була результатом тривалих зусиль із розробки плану стримування Ірану від розробки ядерної зброї, який, як було зазначено вище, активно працював над цим з початку 90-х років ХХ століття. Згідно з нею, Іран повинен був обмежитися виробництвом

³⁵ О. Белокопос, *Світ має захистити неядерні держави. Або зброї масового знищення побільшає*, <https://www.mfa.ua.org/publications/svit-maie-zakhystyty-neiaderni-derzhavy-abo-zbroi-masovoho-znyshchennia-pobilshaie>, дата звернення: 05.06.2021.

³⁶ *Трамп оголосив про вихід США з ядерної угоди з Іраном*, <https://www.bbc.com/ukrainian/news-44044107>, дата звернення: 06.06.2021.

низькогозбагаченого урану, який є придатним для цивільних цілей, та погоджувався на перевірку дотримання СВПД МАГАТЕ. В обмін на це, з Ірану знімаються міжнародні санкції та відбувається нормалізація відносин із ним³⁷.

Рішення Трампа, який вважав угоду недосконалою, призвело до збільшення обсягів збагачення урану Іраном, що загостило безпекову ситуацію на Близькому Сході, а також порушило стабільність у відносинах США та ЄС. Проте найголовніше у цьому те, що знову було підірвано довіру до міжнародних договорів та гарантій. Це автоматично призводить до зниження атмосфери довіри загалом у міжнародних відносинах та змушує акторів вдаватися до таких засобів як сила та тиск для досягнення власних цілей.

Наразі відновити діалог з Іраном новій адміністрації Байдена вдається не зовсім успішно. Обидві сторони ставлять один одному ультимативні вимоги для відновлення угоди. ЄС у цій ситуації відграє роль посередника, який намагається привести сторони до компромісу³⁸.

Відновлення СВПД є дуже важливим для збереження хоча б мінімальної стабільності на Близькому Сході, в одному із найконфліктніших регіонів світу, де наявність ядерної зброї в Ірану без сумніву відкриває небезпечну гонку озброєнь та збільшує ймовірність початку нової повномасштабної війни, яка несе загрозу для існування всього світу.

Ускладнює питання режиму нерозповсюдження ядерної зброї й те, що наразі, на жаль, у світі не створено такого міжнародного інституту як юридично зобов'язальні гарантії неядерним державам з боку ядерних. Не має спеціального інструментарію, який би убезпечував неядерні країни від тиску ядерних. Це все змушує країни, які володіють ядерним потенціалом, не тільки не відмовлятися від нього, але й активно вдосконалювати власні напрацювання. Замість того, щоб зосереджуватися на повній забороні ядерної зброї (що, на мою думку, є неможливим), варто приділити увагу, перш за все, дотриманню чинних уже договорів й гарантій, повноцінного їх виконання, зміцненню їхнього впливу та системи

³⁷ П. Сіновець, *Іран за крок від ядерної зброї: яку відповідь дадуть США і ЄС на ультиматум Тегерана*, <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2021/03/5/7120571/>, дата звернення: 06.06.2021.

³⁸ *Ядерна угода: Іран не хоче переговорів, доки США не знімуть санкції*, <https://www.eurointegration.com.ua/news/2021/03/1/7120351/>, дата звернення: 06.06.2021.

контролю, що допомогло б не допустити можливості появи ще однієї країни із ядерною зброєю.

Окремого вивчення заслуговує питання руйнування протягом останніх декількох років ядерних гарантій між США та РФ й супутніх договорів, що без перебільшення визначають стан світової стабільності. У першу чергу це вихід 2 серпні 2019 року США із Договору про ліквідацію ракет середньої та малої дальності, який був підписаний ще 1987 року³⁹. Причиною для його припинення із боку США стала заява про виробництво та розгортання РФ крилатих ракет середньої дальності наземного типу базування 9М729, що порушує умови договору. У доповіді тодішній директор Національної розвідки США Ден Коутс повідомляв, що ця ракета може нести як звичайну, так і ядерну боеголовку⁴⁰.

Про те, що США підозрюють Росію у порушенні ДРСМД стало відомо із публікації газети The New York Times ще у 2014 році. За часи президенства Барака Обами це питання не раз обговорювалося із російською стороною. Однак рішучі дії почалися лише після приходу до Білого дому Дональда Трампа, коли у листопаді 2017 році вперше публічно було названо конкретний тип ракети, що порушує ДРСМД⁴¹.

Росія, своєю чергою, визнає існування такого типу ракети, але заперечує, що вони порушують договір. 3 липня 2019 року президент РФ Володимир Путін підписує закон про призупинення участі його країни в ДРСМД⁴².

На сьогодні існує багато думок із приводу того, чи дійсно РФ ракетою 9М729 порушувала домовленості чи ні, проте сторони останнім часом постійно обмінювалися звинуваченнями щодо порушень ДРСМД. Наприклад, у Москві стверджують, що пускові установки європейської системи ПРО Aegis Ashore у Румунії Мк-41 (також будується у Польщі)

³⁹ *США виходять з договору про ліквідацію РСМД слідом за Росією*, https://lb.ua/world/2019/08/02/433766_dogovor_likvidatsii_raket_sredney.html, дата звернення: 07.06.2021.

⁴⁰ Г. Ерман, *Між США і Росією починається нова ракетна гонка. Як це вплине на Україну?* <https://www.bbc.com/ukrainian/features-46171424>, дата звернення: 07.06.2021.

⁴¹ *В чем секрет российской ракеты, из-за которой США могут выйти из ДРСМД*, <https://p.dw.com/p/39ViM>, дата звернення: 09.06.2021.

⁴² *Росія офіційно вийшла з ядерного договору з США*, https://lb.ua/world/2019/07/03/431190_rossiya_ofitsialno_vishla_yadernogo.html, дата звернення: 08.06.2021.

в разі незначної адаптації, можуть бути використані для запуску крилатої ракети середньої дальності «Томагавк», що є порушенням ДРСМД.

На рахунок розміщення американських систем ПРО у Східній Європі Путін ще у 2016 році заявив, що вони призначені не для захисту, а являють собою нарощення ядерного потенціалу і є частиною ядерного стратегічного потенціалу самих США. Він також наголосив, що до того, як прийняти рішення про розміщення у себе систем ПРО, країни жили спокійно і в безпеці, а тепер РФ змушена думати як усунути загрози, що виникають перед її безпекою⁴³. Тому, як можна побачити, невіршеність питання ПРО між США та РФ досі залишається актуальним, а загострення відносин між сторонами на цьому фронті здатне призвести до серйозних наслідків для системи міжнародної, зокрема європейської, безпеки й навіть розгортання збройного конфлікту.

Після виходу із ДРСМД, майже одразу було оголошено, що США починає працювати над мобільними системами неядерних крилатих і балістичних ракет наземного базування. І уже 18 серпня 2019 року США випробували першу крилату ракету наземного базування з досяжністю понад 500 кілометрів, яка була заборонена договором, а 12 грудня того ж року випробування повторилося^{44 45}. Це може свідчити про те, що США були готові до такого розвитку подій із ДРСМД та не мали наміру чекати, поки їхній суперник ще більше наростить потуги й стане дійсно загрозою для них.

Проте цей договір не просто так вважають одним із найважливіших досягнень для стабільності у всьому світі. Річ у тому, що ракети малої й середньої дальності долітають до мети за дуже невеликий час. Якщо міжконтинентальній ракеті потрібні десятки хвилин, щоб доставити боеголовку на територію противника, то «малим» і «середнім» – лічені хвилини. Тому небезпека такого типу озброєнь у тому, що короткий час польоту цих ракет фактично позбавляє протиракетну оборону противної сторони можливості належно відреагувати. Свого часу, США та

⁴³ *Путин: размещение американских систем ПРО в Европе – это наращивание ядерного потенциала*, <https://tass.ru/politika/3279509>, дата звернення: 08.06.2021.

⁴⁴ *США випробували першу ракету, що була заборонена скасуванням договором із Росією*, <https://www.radiosvoboda.org/a/news-ssha-vyprobuvannia-rakety/30117911.html>, дата звернення: 10.06.2021.

⁴⁵ *США випробували раніше заборонену балістичну ракету*, <https://www.eurointegration.com.ua/news/2019/12/13/7104196/>, дата звернення: 10.06.2021.

СРСР постійно підозрювали один одного, що такі ракети можуть стати головним інструментом «превентивного удару», який має на меті знищити пускові установки й об'єкти управління та зв'язку⁴⁶.

Припинення дії ДРСМД може знову призвести до гонки озброєнь між США та РФ. Але відтепер ракети середньої та малої дальності є у розпорядженні не лише цих двох країн. На сьогодні значним потенціалом таких ракет, які здатні нести тактичні ядерні боезаряди, володіє КНР, приєднання якого до вищезазначеного договору прагнув Трамп. Загалом, за оцінками The Arms Control Association, Китай володіє 320 ядерними боеголовками, проте він не публікує жодних даних хоча б про орієнтовну кількість своїх ракет⁴⁷. Однак за оцінками США і військових аналітиків інших країн, КНР має багато сотень ракет, які потрапили б під скорочення, якби Пекін несподівано згодився доєднатися до ДРСМД⁴⁸. За даними звіту Пентагону про китайські збройні сили за 2020 рік, КНР поступово відходить від історичної позиції стримування та починає з новою силою нарощувати свій ядерний потенціал⁴⁹.

Окрім Китаю, такі ракети також знаходяться у розпорядженні Індії, Пакистану, Ірану, Ізраїлю та КНДР⁵⁰. Зважаючи на історію відносин між представленими країнами, такий стан речей робить ситуацію цілком непередбачуваною, а отже потребує відновлення та перезапуску домовленостей для зупинення світу від безконтрольного накопичення небезпечного озброєння.

Безпекову ситуацію на європейському континенті ускладнює і те, що у травні 2020 року тодішній президент Дональд Трамп оголосив про початок процедури виходу США із Договору про відкрите небо (ДВН),

⁴⁶ *Чем ракеты меньшей и средней дальности опаснее межконтинентальных? Как быстро Россия и США могут наладить их производство?* <https://meduza.io/feature/2018/10/24/chem-rakety-maloy-i-sredney-dalnosti-opasnee-mezhkontinentalnyh-kak-bystro-rossiya-i-ssha-mogut-naladit-ih-proizvodstvo>, дата звернення: 11.06.2021.

⁴⁷ *Nuclear Weapons: Who Has What at a Glance*, <https://www.armscontrol.org/factsheets/Nuclearweaponswhohaswhat> [дата звернення: 11.06.2021].

⁴⁸ Ю. Вендік, *Ракетний арсенал Китаю. Чого побоюються США?* <https://www.bbc.com/ukrainian/features-45959845>, дата звернення: 10.06.2021.

⁴⁹ *Китай у найближчі роки подвоїть власні ядерні запаси*, https://defence-ua.com/news/kraj_u_najblizhchi_roki_mozhe_podvojiti_vlasni_jaderni_zapasi-1567.html, дата звернення: 12.06.2021.

⁵⁰ В. Гвоздь, *Вихід США із Договору про РСМД*, http://bintel.com.ua/uk/article/10_29_inf/, дата звернення: 12.06.2021.

яка завершилася у листопаді того ж року⁵¹. Причиною для такого рішення став проліт російського літака над Білим домом та Пентагоном, над якими він не мав права літати й звинувачення у порушенні договору протягом років⁵².

Цей договір, підписаний у 1992 році, був направлений на створення режиму спостережних польотів над територіями країн-підписантів, що дозволяє контролювати виконання домовленостей про роззброєння, зокрема і ядерне, та відстежувати переміщення і концентрацію військ. Його учасниками були 34 держави, серед яких США, Канада, європейські країни та країни колишнього СРСР. В умовах договору сказано, що одна сторона повинна попередити не менш ніж за 72 години іншу сторону про заплановану перевірку. Хоча ДВН і передбачає попередження, проте, за словами аналітиків, за такий час не можливо повністю приховати значних порушень. Тому цей договір можна дійсно вважати ефективним інструментом моніторингу дотримання сторонами зобов'язань⁵³.

У відповідь на дії США Росія у січні 2021 року заявила про початок внутрішньодержавних процедур щодо виходу із ДВН⁵⁴. Обидві сторони заявляють, що вони переглянуть свої рішення, якщо інша сторона зробить першою крок на зустріч⁵⁵. Проте поки ні США, ні РФ не зробили нічого для зміни власного рішення та початку діалогу. Таким чином, ще один ключовий важіль стримування повернення до умов існування та «взаємодії» за часів холодної війни був відкинтий. Якщо поглянути на всю картину гарантій забезпечення системи міжнародної безпеки, можна зробити висновок, що наразі договір New Start є єдиним договором, який тримає цю систему від повного занепаду та розкладання.

⁵¹ США вийшли з Договору про відкрите небо через Росію, <https://www.eurointegration.com.ua/news/2020/11/22/7116819/>, дата звернення: 10.06.2021.

⁵² О. Мельник, Вихід США з угоди про відкрите небо: чим це загрожує Україні, <https://razumkov.org.ua/statti/vykhid-ssha-z-ugody-pro-vidkryte-nebo-chym-tse-zagrozhue-ukraini>, дата звернення: 13.06.2021.

⁵³ В. Константинов, Закрите небо, https://zn.ua/ukr/international/zakrite-nebo-348907_.html, дата звернення: 11.06.2021.

⁵⁴ Росія виходить з Договору про відкрите небо, <https://www.eurointegration.com.ua/news/2021/01/15/7118561/>, дата звернення: 13.06.2021.

⁵⁵ Росія готова повернутися до Договору про відкрите небо, якщо це зроблять США, <https://www.eurointegration.com.ua/news/2021/02/16/7119861/>, дата звернення: 13.06.2021.

Не варто забувати й про активні розробки нових, надсучасних видів озброєння. Серед них найбільш перспективними та найбільш обговорюваними є гіперзвукові ракети. Нині гіперзвуковою називають зброю, якою можна керувати на швидкостях понад 5000–6000 км/год. МБР також здатні розвивати таку швидкість, однак у них відсутня можливість маневрування. Отож, головна перевага гіперзвукових ракет є те, що ними можна керувати та змінювати напрямок руху, а така швидкість, своєю чергою, дозволяє випередити дії супротивника й збільшує шанси на випереджальне знищення стратегічних об'єктів противника⁵⁶.

США, РФ та КНР вкладають значні кошти у розробку саме таких типів ракет. Якщо існують певні механізми регулювання контролю за стандартними засобами доставлення ядерної зброї, то у цих нових технологіях вони повністю відсутні. Це становить потенційну небезпеку для міжнародної стабільності, оскільки Росія уже заявила, що її гіперзвуковий ракетний комплекс «Кинджал» здатний нести як звичайні, так і ядерні заряди⁵⁷. Окрім цього, Росія випробовує крилату ракету «Буревестник» з ядерною енергетичною установкою. Подібні ракети є небезпечними для всього живого, адже сам тільки їхній політ уже створює неминуче радіоактивне забруднення навколишнього середовища⁵⁸.

Міжнародна спільнота повинна взяти до уваги можливість гонки нового та більш небезпечного озброєння й почати намагатися уже зараз розв'язувати це питання. Адже характеристики та можливості цього типу озброєння та безпосередньо цієї гонки, можуть мати руйнівні наслідки для цілого людства.

Ситуація в окупованому РФ Кримському півострові є ще одним, можливо не на стільки очевидним, свідченням ролі ядерного чинника у підриві сучасної архітектури міжнародної безпеки. Про нього більш

⁵⁶ М. Жирохов, Гіперзвукова зброя: про її можливості та нові світові виклики, <https://mind.ua/openmind/20207704-giperzvukova-zbroya-pro-yiyi-mozhливosti-ta-novi-svitovi-vikliki>, дата звернення: 14.06.2021.

⁵⁷ Путін втягується в нову гонку озброєнь, але він запізниться – експерти, <https://ukraine.segodnya.ua/ua/ukraine/putin-vtyagivaetsya-v-novuyu-gonku-vooruzheniy-no-on-opozdaet-mnenie-voennyh-ekspertov-po-povodu-novogo-sarmata-1120264.html>, дата звернення: 14.06.2021.

⁵⁸ У США впевнені, що викрили плани Росії стосовно ядерної крилатої ракети «Буревестник», https://defence-ua.com/minds_and_ideas/u_ssha_vpevneni_scho_vikrili_plani_rosiji_stosovno_jadernoji_krilatoji_raketi_burevestnik-1902.html, дата звернення: 15.06.2021.

активно почали говорили лише зараз, хоча повідомлення-застереження уже лунали із початком окупації. За даними «Біла книга – 2021» Служби зовнішньої розвідки (СЗР) протягом останніх семи років РФ створила у Криму потужне міжвидове угруповання військ, яке охоплює наземний, повітряний і морський компоненти та налічує близько 32,5 тис. осіб⁵⁹. Своєю чергою Росія після 2014 року регулярно проводить масштабні навчання в Криму, зокрема з використанням ракетної зброї. Це підштовхує до небезпідставних роздумів про можливість розміщення ядерної зброї на півострові. Оскільки ні міжнародна спільнота, ні Україна неспроможні отримати докладну й об'єктивну інформацію про мілітаризацію окупованого півострова, це питання стоїть гостро та є загрозою не тільки для безпеки України, але й також для європейської. Враховуючи й те, що за повідомленнями СЗР російська сторона уже створює умови для розміщення на тимчасово окупованій території Криму ядерної зброї, окремих її компонентів і носіїв, виконує роботи з відновлення об'єктів ядерної інфраструктури⁶⁰ потрібні справжні реакція та дії міжнародного товариства, щоб не допустити перетворення Криму у непідступну ядерну фортецю, яка буде оберігати російське «внутрішнє» Чорне море.

Лідер кримських татар Мустафа Джемільєв заявляв про відновлення колишнього радянського складу ядерної зброї «Феодосія-13» поруч із Ялтою уже у 2015 році⁶¹. Ще можливим місцем зберігання ядерної зброї на півострові називають військові частини Севастополя⁶². У лютому 2021 році з'явилися повідомлення про те, що на одному з кримських аеродромів РФ збудувала майданчик для приймання бомбардувальників, які можуть переносити ядерну зброю⁶³. Українська розвідка вивчає всі ймовірні

⁵⁹ РФ розмістила в Криму 32,5 тис. військових і відновлює ядерну інфраструктуру, але демаршів проти нових членів НАТО не очікується, <https://ua.interfax.com.ua/news/general/718857.html>, дата звернення: 15.06.2021.

⁶⁰ Там само.

⁶¹ Окупанти реставрували ядерне сховище в Криму і завезли ядерну зброю, — Джемільєв, https://24tv.ua/okupanti_restavruvali_yadernye_skhovishhe_v_krimu_i_zavezli_yadernu_zbroyu__dzhemilyev_n640632, дата звернення: 18.06.2021.

⁶² Ядерна зброя Росії в Криму загрожує всій Європі, — РНБО, https://24tv.ua/chim-komu-zagrozhuje-yaderna-zbroya-rosiyi-krimu-novini-krimu_n1459802, дата звернення: 18.06.2021.

⁶³ Росія збудувала у Криму аеродром для бомбардувальників з ядерною зброєю, <https://armyinform.com.ua/2021/02/rosiya-zbuduvala-u-krymu-aerodrom-dlya-bombarduvalnykiv-z-yadernoyu-zbroeyu/>, дата звернення: 19.06.2021.

сценарії, пов'язані із цим питанням, проте наразі стверджує, що поки Кремль не має на окупованій території ядерних боезарядів⁶⁴. Однак зважаючи на відсутність повних даних щодо ситуації на Кримському півострові, сучасний стан речей дуже важко проконтролювати, що змушує постійно перебувати у напрузі та готовності до будь-якого розвитку подій.

Представлені дії Росії говорять про високу ймовірність порушення Договору про нерозповсюдження ядерної зброї 1968 року та кризи самого режиму нерозповсюдження. Територія України в будь-який момент може перетворитися на театр воєнних дій, а Європа повною мірою на собі відчує наслідки ще однієї кризи системи міжнародних відносин.

Сьогодні проблема мілітаризації Криму це не тільки українська проблема. Вона з кожним днем набуває глобального виміру. Тому під час першого засідання міжнародної ініціативи «Кримська платформа», яке має відбутися у серпні 2021 року, розв'язання ядерного питання повинно бути одним із головних на порядку денному.

Висновок

Отже, міжнародна безпека — стан міжнародних відносин, за якого суттєво мінімізуються, а в ідеалі виключаються, ризики та загрози безпеці країн і народів. За підтримання такого стану відповідають як самі держави, так і міжнародні інститути й організації, прийнята та узгоджена система механізмів і гарантій між суб'єктами міжнародних відносин (переважно тут слід розглядати саме держав)⁶⁵.

За часів «холодної війни» система міжнародної безпеки була доволі зрозумілою та комплексною, що дозволяло розраховувати певні правила гри, позиції гравців у ній, їхні можливості та переваги. Світ був більше простою структурою, ніж складною. Ця система була біполярною, тобто існували два великих центри сили, США та СРСР, які володіли своїми сферами впливу й визначали там власний порядок денний. Таким чином

⁶⁴ Чи є ядерна зброя Росії в окупованому Криму: що каже українська розвідка, https://povyny.24tv.ua/yaderna-zbroya-okupovanomu-krimu-shho-kazhe-rozvidka-novini-krimu_n1552386, дата звернення: 19.06.2021.

⁶⁵ Глобальна та національна безпека: словник-довідник, уклад.: Г.П. Ситник, О.І. Пошедін, М.М. Шевченко, С.П. Завгородня, М.Г. Орел; за заг. ред. Г.П. Ситника, Київ 2016. с. 13.

це забезпечувало керованість системи, вироблення своєрідної блокової дисципліни, яка слідувала лише двом векторам розвитку та існування. Щоб домовлятися із низкою різноманітних акторів та враховувати всі їхні вимоги одночасно, у ті часи потрібна була лише домовленість та згода центрів, яка б дозволяла підтримувати світову рівновагу. Так, звісно доволі складно було узгодити позиції США та СРСР, проте все ж цього вдавалося досягти. Таке положення справ забезпечувало мінімізацію традиційних європейських розбіжностей, запобігало перетворенню конфронтації на пряме збройне зіткнення наддержав і сприяло підтриманню рівноваги сил та інтересів між двома блоками на глобальному рівні й в регіональних підсистемах.

Розпад Радянського союзу у 1991 році та закінчення півсторічного протистояння між США з СРСР, ніби відкрили світову скриню Пандори, яку так ретельно намагалися втримати зачиненою. Визначений Фукуямою «кінець історії» приніс не зовсім ті результати, на які розраховував політолог. Нова міжнародна система знаходиться на стадії формування, а ми стаємо свідками перехідного її періоду. Проте уже зараз можна зрозуміти, що за сучасної системи міжнародної безпеки домовленості та гарантії, зокрема ядерні, які були прийняті за часів «холодної війни», дають збій і відмовляються виконувати свою найголовнішу функцію, а саме підтримування міжнародної стабільності. На підґрунті цього процесу виникають й інші кризові явища, різні за масштабами, проте не менш руйнівні за своєю дією, як було зображено вище.

Такий стан речей зумовлений тим, що після 1991 року світ втратив своїх основних жандармів, які підтримували функціонування створеної ж ними системи. Різною мірою країни прийняли всеосяжну лібералізацію, що доповнювалася глобалізацією, яка надавала їм право самим вирішувати свою долю та місце на міжнародній арені. З'явилося багато нових гравців, які захотіли поборотися за ступінь впливовості у світі та повноцінно реалізувати свої амбіції й національні інтереси, які довго приховували. Період тимчасової невизначеності у міжнародній спільноті, фокусування основної уваги на території колишнього СРСР й урегулювання виниклих там проблемних питань, допомогли їм спокійно переформатувати свою політику та представити світові уже майже довершені її результати. Так пробуджувався Китай, так Індії та Пакистанові вдалося створити ядерну зброю, так КНДР поступово домоглася

перетворення у ядерну державу. Стало забагато зростальних центрів впливу, дії яких майже не піддаються контролю. У таких умовах країни почали відчувати себе значно вразливішими перед наростаючими потугами своїх сусідів. На сьогодні все більше держав почали попадати у «пастку Фукідіда», де постійний процес озброєння перетворюється на замкнуте коло, вийти з якого дуже важко та малоімовірно. Сучасна різноманітність міжнародних відносин, їх багатовимірність та багатогранність, поява нових відносно незалежних впливових суб'єктів породжують таку кількість загроз та пересторог для країн, якої не було за всю історію існування нашої планети.

Саме проілюстрований стан речей змушує країни постійно так гостро реагувати на дії свого сусіда чи потенційного конкурента, а також, у нашому випадку, не відмовлятися від свого ядерного арсеналу та розробок у ядерній сфері. Такими чином й відбувається поглиблення кризи сучасної системи міжнародної безпеки, де надмірними, у більшості випадків усвідомленими, діями «самозахисту» руйнується світова система стабільності й порядку. Якщо країни вчасно не зупиняться, якщо не перестануть грати у гру «Хто сильніший?», якщо не захочуть знайти спільні точки дотику співпраці для розв'язання ядерного питання, яке загрожує існуванню всього світу, якщо не буде вироблено для всіх однакових правил гри та механізмів їх дотримання, ми отримаємо ще декілька таких Великих Британії та КНДР, що остаточно дестабілізує всю систему міжнародної безпеки.

Бібліографія

Літератури:

- Алієв М., Ядерні програми Ірану та Ізраїлю в контексті близькосхідного протистояння, „Вісник Київського міжнародного університету“ (Серія: «Міжнародні відносини»), 2009 вип. 10.
- Арбатов А., Контроль над вооружениями в новых военно-политических и технологических условиях, Москва 2020.
- Бжезінський З., Стратегічне бачення: Америка і криза глобальної влади, Львів 2012.
- Глобальна та національна безпека: словник-довідник, уклад.: Г.П. Ситник, О.І. Пошедін, М.М. Шевченко, С.П. Завгородня, М.Г. Орел; за заг. ред. Г.П. Ситника, Київ 2016.

- Кіссінджер Г., Світовий порядок. Роздуми про характер націй в історичному контексті, Київ 2017.
- Теленко О., Ядерна зброя як чинник міждержавних відносин в Південній Азії, „Актуальні проблеми міжнародних відносин“, 2015 вип. 124(2).
- Тимербаев Р., Международный контроль над атомной энергией: Первоначальные планы. Существующие системы контроля за ограничением и сокращением ядерных вооружений. Дальнейшие перспективы, Москва 2003.
- Тригуб М., Празький договір 2010 р. між США та Росією про скорочення стратегічних наступальних озброєнь (СНО-III) та перспективи його реалізації, „Гуржівські історичні читання“, 2012 вип. 5.
- Цветков О., Загрози та виклики гонки ядерних озброєнь на сучасному етапі, „Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки“, 2020 вип. 29.

Бібліографія:

- Global Britain in a Competitive Age: the Integrated Review of Security, Defence, Development and Foreign Policy, https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/975077/Global_Britain_in_a_Competitive_Age_the_Integrated_Review_of_Security__Defence__Development_and_Foreign_Policy.pdf, дата звернення: 25.05.2021.
- Сіновець П., Британія йде проти правил: чому Лондон хоче збільшити кількість ядерних боеголовки, <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2021/03/24/7121274/>, дата звернення: 26.05.2021.
- Сіновець П., Ракети без обмежень: які наслідки для України матиме вихід США з ядерної угоди з РФ, <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2019/02/1/7092316/>, дата звернення: 26.05.2021.
- Їжак О., Байден розв'язує вузли Трампа, <https://zn.ua/ukr/international/bajden-rozvjazuje-vuzli-trampa.html>, дата звернення: 25.05.2021.
- Гвоздь В., Що це значить для ядерної безпеки у світі? <https://bintel.org.ua/analytics/voenni-voprosy/armii-voorugenie/prodovzhennya-sno-3/>, дата звернення: 27.05.2021.
- Дворкин В., Стратегическая стабильность: сохранить или разрушить, <https://carnegie.ru/2018/11/28/ru-pub-77809>, дата звернення: 25.05.2021.
- Brewer E., Nuclear Proliferation Challenges Facing the Biden Administration, <https://www.csis.org/analysis/nuclear-proliferation-challenges-facing-biden-administration>, дата звернення: 27.05.2021.
- Hersman R., Nuclear Modernization under Competing Pressures, <https://www.csis.org/analysis/nuclear-modernization-under-competing-pressures>, дата звернення: 27.05.2021.
- Договір про нерозповсюдження ядерної зброї від 1 липня 1968 року, https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_098#Text, дата звернення: 30.05.2021.

- Міжнародні гарантії, <https://ips.ligazakon.net/document/view/TS001340>, дата звернення: 29.05.2021.
- Strategic Arms Limitation Talks (SALT I), <https://www.armscontrol.org/treaties/strategic-arms-limitation-talks>, дата звернення: 25.05.2021.
- Соглашение между Союзом Советских Социалистических Республик и Соединенными Штатами Америки о предотвращении ядерной войны 1973 года, <https://docs.cntd.ru/document/901865688>, дата звернення: 31.05.2021.
- Strategic Arms Limitation Talks II (SALT II), <https://www.armscontrol.org/treaties/strategic-arms-limitation-talks-ii>, дата звернення: 30.05.2021.
- The Intermediate-Range Nuclear Forces (INF) Treaty at a Glance, <https://www.armscontrol.org/factsheets/INFtreaty>, дата звернення: 30.05.2021.
- START I at a Glance, <https://www.armscontrol.org/factsheets/start1>, дата звернення: 31.05.2021.
- START II and Its Extension Protocol at a Glance, <https://www.armscontrol.org/factsheets/start2>, дата звернення: 01.06.2021.
- Білан І., Протиракетна оборона: між двох вогнів, <https://www.pravda.com.ua/articles/2007/02/27/3213237/>, дата звернення: 25.05.2021.
- Chronology of U.S.-North Korean Nuclear and Missile Diplomacy, <https://www.armscontrol.org/factsheets/dprkchron>, дата звернення: 02.06.2021.
- Arms Control and Proliferation Profile: Syria, <https://www.armscontrol.org/factsheets/syriaprofile>, дата звернення: 02.06.2021.
- Коментар: Конфлікт між Індією і Пакистаном – небезпечна гра під атомною парасолькою, <https://p.dw.com/p/3EJCh>, дата звернення: 04.06.2021.
- The START III Framework at a Glance, <https://www.armscontrol.org/factsheets/start3>, дата звернення: 03.06.2021.
- The Strategic Offensive Reductions Treaty (SORT) At a Glance, <https://www.armscontrol.org/factsheets/sort-glance>, дата звернення: 03.06.2021.
- США та Росія продовжили договір про скорочення стратегічних наступальних озброєнь, <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3183801-ssa-ta-rosia-prodovzili-dogovir-pro-skorocenna-strategicnih-nastupalnih-ozbroen.html>, дата звернення: 04.06.2021.
- Їжак О., Невидимі ядерні випробування, https://zn.ua/ukr/international/nevidimi-yaderni-viprobuvannya-315242_.html, дата звернення: 06.06.2021.
- A tally of nuclear tests, <http://fingfx.thomsonreuters.com/gfx/rngs/NORTHKOREA-MISSILES/010050Y324P/index.html>, дата звернення: 05.06.2021.
- Белокопос О., Світ має захистити неядерні держави. Або зброї масового знищення побільшає, <https://www.mfaua.org/uk/publications/svit-maie-zakhystyty-neiaderni-derzhavy-abo-zbroi-masovoho-znyshchennia-pobilshaie>, дата звернення: 05.06.2021.
- Трамп оголосив про вихід США з ядерної угоди з Іраном, <https://www.bbc.com/ukrainian/news-44044107>, дата звернення: 06.06.2021.

Сіновець П., Іран за крок від ядерної зброї: яку відповідь дадуть США і ЄС на ультиматум Тегерана, <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2021/03/5/7120571/>, дата звернення: 06.06.2021.

Ядерна угода: Іран не хоче переговорів, доки США не знімуть санкції, <https://www.eurointegration.com.ua/news/2021/03/1/7120351/>, дата звернення: 06.06.2021.

США виходять з договору про ліквідацію РСМД слідом за Росією, https://lb.ua/world/2019/08/02/433766_dogovor_likvidatsii_raket_sredney.html [дата звернення: 07.06.2021].

Ерман Г., Між США і Росією починається нова ракетна гонка. Як це вплине на Україну? <https://www.bbc.com/ukrainian/features-46171424>, дата звернення: 07.06.2021.

В чем секрет российской ракеты, из-за которой США могут выйти из ДРСМД, <https://p.dw.com/p/39ViM>, дата звернення: 09.06.2021.

Росія офіційно вийшла з ядерного договору з США, https://lb.ua/world/2019/07/03/431190_rossiya_ofitsialno_vishla_yadernogo.html, дата звернення: 08.06.2021.

Путин: размещение американских систем ПРО в Европе – это наращивание ядерного потенциала, <https://tass.ru/politika/3279509>, дата звернення: 08.06.2021.

США випробували першу ракету, що була заборонена скасуванням договором із Росією, <https://www.radiosvoboda.org/a/news-ssha-vyprobuvannia-rakety/30117911.html>, дата звернення: 10.06.2021.

США випробували раніше заборонену балістичну ракету, <https://www.eurointegration.com.ua/news/2019/12/13/7104196/> [дата звернення: 10.06.2021].

Чем ракеты меньшей и средней дальности опаснее межконтинентальных? Как быстро Россия и США могут наладить их производство? <https://meduza.io/feature/2018/10/24/chem-rakety-maloy-i-sredney-dalnosti-opasnee-mezhkontinentalnyh-kak-bystro-rossiya-i-ssha-mogut-naladit-ih-proizvodstvo>, дата звернення: 11.06.2021.

Nuclear Weapons: Who Has What at a Glance, <https://www.armscontrol.org/factsheets/Nuclearweaponswhohaswhat> [дата звернення: 11.06.2021].

Вендік Ю., Ракетний арсенал Китаю. Чого побоюються США? <https://www.bbc.com/ukrainian/features-45959845>, дата звернення: 10.06.2021.

Китай у найближчі роки подвоїть власні ядерні запаси, https://defence-ua.com/news/kitaj_u_najblizhchi_roki_mozhe_podvojiti_vlasni_jaderni_zapasi-1567.html, дата звернення: 12.06.2021.

Гвоздь В., Вихід США із Договору про РСМД, http://bintel.com.ua/uk/article/10_29_inf/, дата звернення: 12.06.2021.

Мельник О., Вихід США з угоди про відкрите небо: чим це загрожує Україні, <https://razumkov.org.ua/statti/vykhid-ssha-z-ugody-pro-vidkryte-nebo-chym-tse-zagrozhuie-ukraini>, дата звернення: 13.06.2021.

Константинов В., Закрите небо, https://zn.ua/ukr/international/zakrite-nebo-348907_.html, дата звернення: 11.06.2021.

Росія виходить з Договору про відкрите небо, <https://www.eurointegration.com.ua/news/2021/01/15/7118561/>, дата звернення: 13.06.2021.

Росія готова повернутися до Договору про відкрите небо, якщо це зроблять США, <https://www.eurointegration.com.ua/news/2021/02/16/7119861/>, дата звернення: 13.06.2021.

Жирохов М., Гіперзвукова зброя: про її можливості та нові світові виклики, <https://mind.ua/openmind/20207704-giperzvukova-zbroya-pro-yiyi-mozhливosti-ta-novi-svitovi-vikliki>, дата звернення: 14.06.2021.

Путін втягується в нову гонку озброєнь, але він запізниться – експерти, <https://ukraine.segodaya.ua/ua/ukraine/putin-vtyagivaetsya-v-novuyu-gonku-vooruzheniy-no-on-opozdaet-mnenie-voennyh-ekspertov-po-povodu-novogo-sarmata-1120264.html>, дата звернення: 14.06.2021.

У США впевнені, що викрили плани Росії стосовно ядерної крилатої ракети „Буревестник“, https://defence-ua.com/minds_and_ideas/u_ssha_vpevneni_scho_vikrili_plani_rosiji_stosovno_jadernoji_krilatoji_raketi_burevestnik-1902.html, дата звернення: 15.06.2021.

РФ розмістила в Криму 32,5 тис. військових і відновлює ядерну інфраструктуру, але демаршів проти нових членів НАТО не очікується, <https://ua.interfax.com.ua/news/general/718857.html>, дата звернення: 15.06.2021.

Окупанти реставрували ядерне сховище в Криму і завезли ядерну зброю, — Джемільєв, https://24tv.ua/okupanti_restavruvali_yadernye_skhovishhe_v_krimu_i_zavezli_yadernu_zbroyu__dzhemilyev_n640632, дата звернення: 18.06.2021.

Ядерна зброя Росії в Криму загрожує всій Європі, – РНБО, https://24tv.ua/chim-komu-zagrozhuie-yaderna-zbroya-rosiyi-krimu-novini-krimu_n1459802, дата звернення: 18.06.2021.

Росія збудувала у Криму аеродром для бомбардувальників з ядерною зброєю, <https://armyinform.com.ua/2021/02/rossiya-zbuduvala-u-krymu-aerodrom-dlya-bombarduvalnykiv-z-yadernoyu-zbroeyu/>, дата звернення: 19.06.2021.

Чи є ядерна зброя Росії в окупованому Криму: що каже українська розвідка, https://novyny.24tv.ua/yaderna-zbroya-okupovanomu-krimu-shho-kazhe-rozvidka-novini-krimu_n1552386, дата звернення: 19.06.2021.

Дворкин В., Стратегическая стабильность: сохранить или разрушить, <https://carnegie.ru/2018/11/28/ru-pub-77809>, дата звернення: 19.06.2021.

Ayla Novruzova

Doctoral student of Doctoral School of Social sciences,
Faculty of Political Sciences and Journalism
University of Maria Curie-Skłodowska in Lublin
aylanv94@gmail.com

EFFECTIVENESS OF CLIMATE CHANGE MITIGATION – CASE STUDY: GERMANY

*Skuteczność w łagodzeniu zmian klimatu – studium przypadku:
Niemcy*

Summary

The article discusses topical issues of global climate change which is currently one of the most pressing problems for the world community. The analysis of the literature on various climatic changes in Germany at the beginning of the 21st century made it possible to find out that in a coalition agreement signed in March 2018, the current German government committed itself to fully implementing the Climate Action Plan – Klimaschutzplan 2050¹. This plan was approved back in 2016 and is tied to the goals of the Paris Agreement. The urgency of changing German transport system, investments in improving the railway infrastructure, making public transport more attractive and reducing the Value-Added Tax (VAT) on long-distance train tickets has been substantiated. The author emphasizes the relevance of reducing Carbon dioxide and using renewable energy sources in Germany. Various points of view on minimizing emissions from the combustion of fossil fuels from vehicles, power plants and industrial equipment, as well as emissions from heat generation in the construction sector, are analyzed.

¹ Climate Action Plan (2050), https://unfccc.int/files/focus/application/pdf/161114_climate_action_plan_2050.pdf, accessed: 14.03.2020.

Key words: climate, global warming, anthropogenic impact, consequences of climate change, sustainable development.

Streszczenie

Artykuł porusza aktualne problemy globalnych zmian klimatycznych, które są obecnie jednym z najbardziej palących problemów społeczności światowej. Analiza literatury na temat różnych zmian klimatycznych w Niemczech na początku XXI wieku pozwoliła wskazać, że w umowie koalicyjnej podpisanej w marcu 2018 r. obecny rząd niemiecki zobowiązał się do pełnej realizacji Planu Działań na rzecz Klimatu – Klimaschutzplan 2050. Plan ten został zatwierdzony w 2016 r. i jest powiązany z celami Porozumienia Paryskiego. Uzasadniono pilną potrzebę zmiany niemieckiego systemu transportowego, inwestycji w poprawę infrastruktury kolejowej, uatrakcyjnienie transportu publicznego oraz obniżenie podatku od towarów i usług (VAT) za bilety na pociągi dalekobieżne. Autorka pracy opisała znaczenie redukcji dwutlenku węgla i wykorzystania odnawialnych źródeł energii w Niemczech. Scharakteryzowała również odmienne punkty widzenia na minimalizację emisji ze spalania paliw kopalnych w pojazdach, elektrowniach i urządzeniach przemysłowych, a także emisje z wytwarzania ciepła w budownictwie.

Słowa kluczowe: klimat, globalne ocieplenie, wpływ antropogeniczny, konsekwencje zmian klimatycznych, zrównoważony rozwój.

Introduction

The purpose of this work is to estimate the efficiency of climate change mitigation policies in Germany. Germany has diverse ecosystems: coastlines along the Baltic and North Seas, fertile plains, highlands, forests and mountainous Alps in the southern part of the country. Despite being surrounded by many spectacular ecosystems and landscapes; Germans tend to live in urban areas.

Germany's climate² can be described as a mild seasonal climate, with humid westerly winds prevailing. The northern extension of the Gulf Stream, the North Atlantic Drift, softens Germany's climate, and as a result, the northern and northwestern coastal regions have an oceanic climate.

Following the 2011 Fukushima nuclear disaster, Chancellor Angela Merkel and the German government adopted a policy to phase out the country's nuclear power plants. To do this, the government allowed utilities to burn more coal, making air pollution levels in 2018 – 2020 among the highest since the 1980s³.

According to the statistical portal "Statista" in 2018, 36% of respondents believe that global warming is the most important environmental problem facing Germany today⁴. Future energy sources and air pollution came in second and third with 30% and 27% respectively⁵.

Situational Analysis

One of the biggest environmental topics discussed in 2020 was the legal battle between the main energy supplier in Germany and a German environmental non-profit organization trying to protect the Hambach forest. Approximately 37% of the country's electricity is generated from brown coal, although the country is trying to replace this source with renewable energy⁶. The Hambach forest is 12,000 years old and slowly decaying, remaining on 300 hectares of land⁷.

The mining company should expand its brown coal production in the forest zone, as coal energy should be required for the ever-growing population in

² Federal Statistical Office of Germany, *Energy, transport and environment statistics – 2020 edition*, https://www.destatis.de/Europa/EN/Publications/Transport/KS_DK20001EN.html, accessed: 21.03.2017.

³ K. Appunn, *Germany's Climate Action Law*, 2020, <https://www.cleanenergywire.org/factsheets/germanys-climate-action-law-begins-take-shape>, accessed: 17.03.2021.

⁴ T. Krickser, *Doing Environment and Nature Protection Differently: How Foundations Differ in Their Work on Environmental Issues in Germany and the United States*, 2014, <https://search.gesis.org/publication/gesis-ssoar-47279>, accessed: 20.03.2020.

⁵ *Ibid.*

⁶ Federal Ministry for the Environment, Nature Conservation and Nuclear Safety, *National Climate Policy*, 2020, <https://www.bmu.de/en/topics/climate-energy/climate-national-climate-policy/>, accessed: 14.03.2021.

⁷ *Ibid.*

the coming years, but this would mean donating another part of the significantly diminishing forest.

Germany has been positioning itself as the leader of the global green movement for many years. In the international arena, Angela Merkel has earned a reputation as a “climate chancellor” (Klimakanzlerin)⁸. However, measures to protect the environment in Germany itself are not always implemented successfully, and the “green” transformation of the economy is skewed and lagging behind the set goals.

Renewable energy became the area on which attention, main efforts and investments were focused, the share of which in electricity generation increased from 19.9% (2016) to 37.8% (2019). The introduction of renewable energy sources was accompanied by an uncontrollable rise in the cost of electricity.

However, this did not lead to the desired reduction in greenhouse gas emissions. Moreover, the development of renewable energy did not stop the “coal renaissance”, and the share of brown coal in electricity production in 2020 again increased to 26%⁹. However, even today, in 2021, it is 22.5%, and coal as a whole – over 35%, while the share of natural gas is only 13% (as it was ten years ago)¹⁰. For comparison, in the United States of America (USA) over the past decade the share of gas in electricity production increased from 24% to 34%, while coal, on the contrary decreased from 45% to 28%¹¹. At the same time, many other instruments for environmental protection, including the adaptation of the tax on energy carriers in the field of heat generation to Carbon dioxide (CO₂) emissions, increasing the energy efficiency of buildings, promoting electric mobility, were outlined in the “Energy Concept 2050”, published in the fall of 2010, but all this time they remained in the shadow of renewable energy¹².

In a coalition agreement signed in March 2018, the current government committed itself to fully implementing the 2050 Climate Action Plan, which

⁸ Climate Action Plan 2050, https://unfccc.int/files/focus/application/pdf/161114_climate_action_plan_2050.pdf accessed: 14.03.2020.

⁹ Representative offices of Germany in Russia, *Development of energy and climate policy*, 2017, http://www.germania.diplo.de/___Zentrale_20Komponenten/Ganze-Seiten/ru/Wissenschaft-Klima-Umwelt-Natur/Energiewende-2015.html?site=491755, accessed: 17.03.2017.

¹⁰ Ibid.

¹¹ Federal Statistical Office of Germany...

¹² Ibid.

was approved back in 2016 and is tied to the goals of the Paris Agreement. In particular, it contains targets for reducing greenhouse gases emissions by 40% from the 1990 level by 2020 and by 55% by 2030¹³. The current government decided to maximize to intensify their efforts to achieve the 2030 goals. For this, in March 2019, the Cabinet of Ministers Committee on Environmental Protection, or “climate cabinet” was established¹⁴, which on September 2020 approved the so-called “Climate package” (Klimapaket) – a set of legislative acts and measures designed to realize these goals. On October 9, it was approved by the federal government.

Key cabinet decisions¹⁵ affected many sectors of the economy, but the main and revolutionary innovation for Germany was the establishment of a national emissions trading system, which will apply to the transport sector and also the heating sector (with the exception of companies already participating in the European – Emission Trading System, e.g. airlines). These are emissions from the combustion of fossil fuels from vehicles, power plants and industrial equipment, as well as emissions from heat generation in the construction sector. Starting in 2021, companies will be required to purchase Carbon dioxide (CO₂) certificates, the cost of which will be 27 euros per ton, and by 2025 will gradually increase to 50 euros¹⁶. After 2026, the maximum volume of emissions will be set, which will decrease from year to year, and an auction sale of quotas with a price band of 35 to 60 euros will be introduced¹⁷.

According to the forecasts of the Federal Government, by 2023 this system will bring the state 18.8 billion euros, which will be used both for the implementation of programs to protect the environment and for financial relief of citizens¹⁸. First of all, it is about reducing the cost of electricity: let us remind that in Germany its level is one of the highest in Europe. In 2019 the cost of electricity for German households reached its maximum and amounted to 30.85 eurocents / kilowatt-hour(kWh)¹⁹. At the same time over 54% of the average

¹³ K. Appunn, *Germany's Climate Action Law...*

¹⁴ T. Krickser, *Doing Environment and Nature Protection Differently...*

¹⁵ Federal Statistical Office of Germany...

¹⁶ Federal Ministry for the Environment, Nature Conservation and Nuclear Safety, *National Climate Policy...*

¹⁷ Ibid.

¹⁸ Eurostat, *Environmental protection transfers by environmental protection activity and institutional sector*, 2020, https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-datasets/-/env_ac_eptrf, accessed: 14.03.2020.

¹⁹ Federal Statistical Office of Germany...

monthly household expenditures for electricity are taxes, fees and deductions²⁰. Over the past 13 years, this component has increased by 110%²¹. The climate package assumes a reduction in Erneuerbare-Energien-Gesetz-Umlage (deductions for the development of Renewable Energy System), which now amount to 6.41 euro cents, by 0.25 cents per kWh in 2021 and by 0.625 cents by 2023²². In addition, an increase in benefits for those who commute to work from afar every day (there are about 13 million of them in Germany)²³, and an increase in rental and maintenance benefits.

In addition, the document envisages a number of incentive programs that should help reduce Carbon dioxide emissions. It is planned that in the field of heat supply, the annual emissions will decrease by 2030 from 120 to 70 tons²⁴. For this, programs for energy rehabilitation of buildings, the development of energy-efficient construction will be applied, the heating system will be updated, in particular and the installation of oil boilers will be prohibited from 2026. The German transport sector will face big changes: investments in improving the railway infrastructure, making public transport more attractive and reducing the Value-Added Tax on long-distance train tickets from 19% to 7% while the tax on passenger air travel will be increased from 1 January 2020²⁵. The car tax will be reformed towards more Carbon dioxide emissions, and from 2021 the premium for the purchase of cars with electric, hybrid, hydrogen engines worth less than € 40,000 will be increased²⁶. Together with the expansion of the charging infrastructure, this should ensure that the programmed target of 7-10 million registered electric vehicles in Germany by 2030 is expected to be achieved²⁷. These and several other steps are expected to reduce Carbon dioxide emissions from transport to 95-98 tons²⁸.

Annual emissions in agriculture in 2030 should not exceed 58–61 million tons, in industry – 140–143 million tons, and emissions from the energy industry should be reduced to 175–183 million tons, which, in particular, implies

²⁰ Ibid.

²¹ T. Krickser, *Doing Environment and Nature Protection Differently...*

²² Climate Action Plan 2050...

²³ Ibid.

²⁴ T. Krickser, *Doing Environment and Nature Protection Differently...*

²⁵ Federal Ministry for the Environment, Nature Conservation and Nuclear Safety...

²⁶ Ibid.

²⁷ Eurostat, *Environmental protection transfers by environmental protection activity and institutional sector...*

²⁸ Ibid.

an increase in the share of Renewable Energy System (RES) in power generation and reduction of the installed capacity of coal-fired power plants (GW)²⁹.

Renewable energy sources in Germany

Germany's energy reform is currently one of the most ambitious and significant in terms of the volume of costs, the high role of the scientific and technical component, the degree of involvement and impact on other sectors of the economy and economic entities of the country. Energy reform is aimed at solving several problems – increasing the level of energy security by increasing the share of renewable energy sources, environmental conservation by reducing emissions into the atmosphere and the level of energy consumption.

From 1990 to the present, there has been an increase in the share of renewable energy sources in both total energy consumption and in the electricity sector. Government support in monetary terms, including direct funding, tax incentives and creating favorable conditions for the industry and sectors, has trended upward for renewables over the past few years, with the opposite trend occurring for conventional energy sources. The costs of renewable energy are more transparent, while the costs of traditional energy sources are often “hidden” and indirectly burden the state budget, as well as arise in the form of subsequent external costs associated with the harmful effects on the environment.

Recently, however, imperfections in the system of support for renewable energy sources, in which there is an opposite effect or contradiction between several tools aimed at achieving a single goal. The obvious need to revise the mechanism of state support, however, does not mean that the government of the country does not want to reform as a whole, because the tasks set are of strategic importance for the country.

One of the most important long-term strategic objectives of the German government is the energy reform, involving the transition of the country's energy system from traditional energy sources to renewable energy sources, based on the concept of sustainable development, reduction of energy consumption; increasing the efficiency of energy use and reducing greenhouse gas emissions into the atmosphere. Fundamentally new parameters of energy complex

²⁹ Federal Statistical Office of Germany...

development in the future may be important not only for Germany, but also for other countries, including Russia, both in terms of the possible need to revise the strategy of energy exports, and in terms of learning the experience of state regulation of renewable energy industry.

On September 28, 2010 the “Clean, Reliable and Acceptable Consumption of Energy Concept” *Energiekonzept 2050* was passed, according to which the share of renewable energy in quantitative terms should be 18% of final energy consumption by 2020 and 60% by 2050. In the electricity sector these figures should reach 35% and 80%, respectively. Compared to 2008, final energy consumption in Germany must be reduced by 20% by 2020 and halved by 2050. Electricity consumption in 2020 should be 90% of 2008 levels, and 75% by 2050. Heat consumption should be 80% in 2020, and 20% in 2050 compared to 2008 levels.

The main tool for implementing the objectives set by the government is the regulatory framework, which consists of a number of laws at the federal level, defining the principles of use and support of renewable energy sources and covering those areas whose development is necessary to achieve the goals set. A systematic and comprehensive approach to stimulating the development of renewable energy sources in Germany can be talked about since 1990, when the law “On the supply of electricity from renewable energy sources” was adopted, which for the first time established the principle of mandatory receipt of electricity generated by renewable energy sources and set a mandatory amount of payment to owners of power plants that use renewable energy sources. From 1990 to 2020, the country saw an increase in the share of renewable energy in total energy consumption.

The renewable energy industry in Germany is represented by a large number of small and medium-sized companies that specialize in the production of components, equipment, wind, solar, water, biomass, and geothermal energy conversion plants. The renewable energy industry also includes service, consulting, engineering, design and development firms, including turnkey building retrofit projects, etc. The big energy giants like RWE, Siemens, E.ON and Bosch, which have long opposed economic redirections toward renewable energies, have themselves invested heavily in renewable energies in recent years and contributed to boosting the innovation process.

The preference for renewables is evident in the German government’s vector of energy priorities. Since 1990, regardless of changes in the ruling coalition

parties, with more or less intensity, the government has steadily pursued the course of renewable energy development. The government’s support has been constantly fueled by powerful lobby groups. The Federal Association for Renewable Energy (*Bundesverband Erneuerbarer Energien e.V.*), which brings together 27 industry associations and 10 specialized firms, is considered one of the most powerful lobbies in the country. The country’s influential “green movement” also intensively promotes the interests of the industry in political and social circles.

This fact provokes criticism from the opponents of a high degree of state interference in economic processes and the creation of artificial conditions for the maintenance and development of the renewable energy industry, as well as dissatisfaction with the traditional energy industry lobby groups. The arguments of the critics are mainly the allegedly excessive costs of RES, i.e. redistribution of capital, withdrawal of funds from other sectors of the economy in favor of renewable energy sources, which, according to the opponents, are ineffective in the absence of state support.

Energy industry has always been and remains an object of state regulation and lobbying in Germany. At the same time, in different periods preference was given to different types of energy carriers.

The preference for renewables is evident in the German government’s vector of energy priorities. Since 1990, regardless of changes in the ruling coalition parties, with more or less intensity, the government has steadily pursued the course of renewable energy development. The government’s support has been constantly fueled by powerful lobby groups. The Federal Association for Renewable Energy (*Bundesverband Erneuerbarer Energien e.V.*), which brings together 27 industry associations and 10 specialized firms, is considered one of the most powerful lobbies in the country. The country’s influential “green movement” also intensively promotes the interests of the industry in political and social circles.

This fact provokes criticism from the opponents of a high degree of state interference in economic processes and the creation of artificial conditions for the maintenance and development of the renewable energy industry, as well as dissatisfaction with the traditional energy industry lobby groups. The arguments of the critics are mainly the allegedly excessive costs of RES, i.e. redistribution of capital, withdrawal of funds from other sectors of the economy in favor of renewable energy sources, which, according to the opponents, are ineffective in the absence of state support.

Energy industry has always been and remains an object of state regulation and lobbying in Germany. At the same time, in different periods preference was given to different types of energy carriers.

Germany climate package

The climate package while not yet finally approved by the government has become the object of sharp criticism not only from opposition parties and eco-activists, but also from German economists. It was assessed as half-hearted, “indecisive”, not ambitious enough, and the cabinet was accused of again missing the opportunity to implement environmental policy. The main reason is the too low cost of Carbon dioxide emissions, which, according to many German experts, will not affect the behavior of companies and consumers and will make the emissions trading system practically fictitious.

Note that during the preparation of the climate package, various ways of charging for Carbon dioxide emissions were considered as a key instrument of climate policy: extending the European Emission Trading System (EU – ETS) to the German transport sector and heat supply, creating its own emissions trading system, introducing a separate Carbon dioxide tax, or adaptation for these purposes of the already existing tax on energy carriers in Germany. In particular, these options were outlined in a special opinion of the Expert Council for the Assessment of Macroeconomic Development “Breakthrough to a new climate policy” prepared by order of the Federal Ministry of Economy and Energy³⁰.

A joint report by the Mercator Research Institute on the Global Domain and Climate Change (MCC) and the Potsdam Institute for Climate Change (PIK), published in July 2019, argues that to meet the federal government’s climate targets, the starting cost of a tonne of CO₂ in 2020 could be 35 euros, and by 2030 to reach 50 euros³¹. In this case, both the CO₂ tax and the national emissions trading system can be used, however, the first option seems to the authors more preferable, since it is bureaucratic easier and faster to implement.

Another scenario for reducing emissions from heating and transport was proposed by the German Institute for Economic Research (DIW). According

³⁰ K. Appunn, *Germany’s Climate Action Law...*

³¹ Climate Action Plan 2050...

to their forecast, in order to meet the goals of the Paris Agreement, in 2020 the cost of a ton of CO₂ should be 35 euros, and by 2030 it can be increased to 50 euros³². It is assumed that the most realistic tool for this could be a commensurate increase in the energy tax (Energiesteuer) for motor gasoline, diesel fuel, heating oil and natural gas. In order for the cost of a ton of carbon dioxide to reach 80 euros by 2023, the cost of the listed types of fuel for the end consumer must increase by 15%, 19.9%, 38.1% and 34.8%, respectively (relative to the level of 2019)³³. However, taking into account the introduction for households of the so-called. “Climate bonus” in the amount of 80 euros per year per person and the expected reduction in electricity tax and deductions Erneuerbare-Energien-Gesetz (EEG-Umlage), by 2023 such a scenario will lead to financial relief not only for households, but also for businesses³⁴. However, the authors suggest that even an intermediate increase in the cost of a tonne of Carbon dioxide to 80 euros by 2023 will not be sufficient to achieve certain sectoral targets of the 2050 Climate Action Plan (in particular, for the transport sector and heating of buildings) without additional economic policy measures³⁵.

That is why Deutsches Institut für Wirtschaftsforschung (DIW) experts have negatively assessed the targets and the potential effectiveness of the climate package. Thus, the head of the department of energy, transport and the environment Claudia Kemfert called the measures proposed by the cabinet “homeopathic”: an increase in the cost of gasoline by 3 cents in two years is nothing more than a daily fluctuation in the price of a gas station, and it is unlikely that it will induce anyone refuse to use vehicles. Even if the starting price is not 10, but 35 euros per tonne of CO₂, and by 2025 it reaches 80 euros, the cost of avoiding emissions in the German transport and heating sector is much higher – 180-240 euros per tonne³⁶.

The same position is adhered to by Tim Schaefer, head of the “Environment, Energy, Infrastructure” direction of another leading research center in Germany – the Cologne Institute for German Economics (IW Köln). For the

³² Eurostat, *Environmental protection transfers by environmental protection activity and institutional sector...*

³³ Ibid.

³⁴ Representative offices of Germany in Russia, *Development of energy and climate policy...*

³⁵ Ibid.

³⁶ Representative offices of Germany in Russia, *Development of energy and climate policy...*

2030 targets to remain achievable, he argues, the price per tonne of emissions after 2026 must be substantially higher than the € 60 fixed in the climate cabinet's decision³⁷. Director of the Federal Union of Energy and Water Management, which unites most of the energy companies in Germany, Michael Wolff describes the document as a disappointment, mainly due to the federal government's indecision over pricing of carbon dioxide emissions. This position is shared by the chairman of the board of the German Energy Agency (dena) Adolf Kuhlmann, who believes that the climate package can be the first step towards changing the course but the tools he offers are not enough.

Another significant issue is the cost of implementing the Klimaschutzprogramm 2030 which according to cabinet estimates will amount to 54.5 billion euros over the next four years and over 150 billion by 2030³⁸. These costs are detailed in a special "supplementary budget" which after approval by the federal government on October 2, 2019 will be reviewed and probably adopted by the Bundestag along with the federal budget at the end of November 2019.

At the same time Finance Minister Olaf Scholz claims that the government will not have to resort to additional borrowing and will manage to maintain a balanced budget. The main source of funding should be the so-called. The Energy and Climate Fund (EKF), from which 38.9 billion euros will be used, in addition, revenues are expected from trade in CO2 certificates, tax on cars and duties on trucks³⁹. However, they are still difficult to predict, since it is not known how the measures taken will affect the behavior of households and businesses.

The so-called Schwarze Null, a deficit-free budget, a kind of *idée fixe* for the federal government: Germany which for many years suffered from chronic problems with public finances in 2014, for the first time in 45 years managed to do without new borrowing to finance its expenses, and in subsequent years – maintain a positive balance of the state budget⁴⁰. On October 2, 2019, the traditional autumn forecast for the development of the economic conjuncture, prepared by the leading research institutes of Germany was published. Experts expect the economy to revive to 1.1% as early as next year and see signs of recession

³⁷ Federal Statistical Office of Germany...

³⁸ T. Krickser, *Doing Environment and Nature Protection Differently...*

³⁹ Federal Ministry for the Environment, Nature Conservation and Nuclear Safety...

⁴⁰ Climate Action Plan 2050...

only in the industry, and mainly in the automotive industry⁴¹. Therefore, they urge the government to abandon the idea of achieving a balanced budget at any cost. It is obvious that against the background of the current recession and low interest rates, the savings will only aggravate the situation, additional "climate" investments, on the contrary, will ensure the achievement of the 2030 goals and ensure the competitiveness and innovation of the economy in the long term.

Political complications hampering climate change efforts in Germany

Sustainable development and environmental issues have been an integral part of the German political agenda for over 30 years, but in recent years and even months this topic has become a key topic⁴². It was climate issues that did not allow agreeing on the creation of the government coalition in the fall of 2017, in many respects it was the importance of the environmental agenda that contributed to the incredible success of the Greens in the land elections in Bavaria a year later. It ensured a further increase in their rating at the federal level, which today allows talk about a high degree of probability of creating a black-green (and possibly a green-black coalition) in 2021. On the one hand, the priority of climate change and environmental protection is difficult to dispute; on the other hand, the sometimes hasty and inconsistent decision making in this area creates a space for political speculation, in which different forces are trying to play the climate card.

The formation of the current government, the next "grand coalition", became a necessary measure after the failure of negotiations on the creation of a coalition of the Christian Democratic Union and Christian Social Union (CDU / CSU), Free Democratic Party (FDP) and the Greens. The parties, which have been in crisis for a long time, were dissatisfied with cooperation in the previous legislature, and the creation of a new coalition is the last thing they could think of. First of all, this refers to the Social Democrats, who dreamed of becoming the main opposition force and strengthening their positions for the next elections; The Social Democratic Party (SPD) ratings were brought to a record low. This

⁴¹ Representative offices of Germany in Russia...

⁴² K. Appunn, *Germany's Climate Action Law...*

cabinet was predicted from the very beginning of a premature collapse, and the first year of its existence the partners were engaged in resolving internal strife, which caused the outrage of German business (which was very wary of the new package of measures). Now it is precisely the achievement of a climate consensus that has become a condition for the continuation of the existing “grand coalition,” a test of its efficiency. In particular, Minister of the Environment Svenja Schulze openly stated this in early September, 2019⁴³. It was not easy to reach a consensus, and until the last moment the partners could not agree on the size of the payment for greenhouse gas emissions. Initially, Schulze advocated the introduction of a Carbon dioxide (CO₂) tax, although the final version of the document chose the national emissions trading system as the instrument. This climate package, consisting of concessions and half-measures, was the key to the salvation of the “grand coalition,” but did not live up to expectations and did not bring a breakthrough in environmental policy.

However, the preservation of the “grand coalition” remains open to question. The SPD congress will be held in December 2019, and one of the topics to be discussed is whether they want to remain in the current government. The congress will also elect a new party leadership, and a number of tandems vying for the role of co-chairs are in favor of leaving GroKo. Among such contenders are Michael Roth and Christina Kampmann, whose chances of winning are quite high. They pay great attention to the problem of achieving climate goals and call for abandoning a balanced budget in favor of large investments in this direction.

The Greens acknowledge that the package of measures approved by the government may serve as the core of future policy, but consider its content to be clearly insufficient. They propose to immediately set the price per tonne of Carbon dioxide (CO₂) at 40 euros, and by 2021 increase it to 60 euros⁴⁴. In addition, they propose to immediately ban oil heating, and from 2025 to ban gas heating, replacing them with wood heating and solar heat supply. Finally, the Greens plans to phase out cars with internal combustion engines by 2030. Indeed, there is a possibility that the climate package will still change, since in its current form it is unlikely to be approved by the Bundesrat, where the

⁴³ Federal Ministry for the Environment, Nature Conservation and Nuclear Safety...

⁴⁴ Eurostat, *Environmental protection transfers by environmental protection activity and institutional sector...*

influence of the Greens is very strong. But for this they will have to enlist the support of partners in the land offices.

As for other opposition parties, their reaction is quite predictable: the “Left” called the package “antisocial and ineffective”, “based on meaningless liberal market instruments”, free democrats are “empty” and “hack” that cannot help the fight against the global warming. In their view, the cabinet missed the opportunity to truly restart climate policy⁴⁵.

Alexander Gauland, co-chairman of the right-wing populist Alternative für Deutschland (AfD) party, said that opposition to environmental protection measures is now the third most important issue for the party – along with the euro and immigration. He and his associates do not consider the anthropogenic impact on the climate to be of any significance and believe that the federal government’s climate package will have disastrous consequences for Germany’s economy, energy security and nature.

Conclusion

To sum up, we must say that in Germany the mitigation process is not effective enough at the moment, because the government is afraid to take any decisive steps in order not to give additional trump cards to the Alternative für Deutschland (AfD) which almost broke the 30% bar in the land elections in Saxony and Brandenburg⁴⁶. It fears further polarization of society and the emergence of protests, such as the French yellow vest movement, in response to the potential hike in fuel prices and the increased burden on the poorest.

As a result of inefficient governmental approach to environmental protection, the latest polls by the Federal Ministry for the Environment, Nature Conservation and Nuclear safety showed that only 36% of German citizens (50,000 people were questioned) consider environmental protection to be the most important issue for politicians to solve⁴⁷. On the contrary, 64% believe that there are other, much more urgent problems. Climate protection is most important for schoolchildren and students (55%) and Green supporters (58%)⁴⁸.

⁴⁵ T. Krickser, *Doing Environment and Nature Protection Differently...*

⁴⁶ Representative offices of Germany in Russia...

⁴⁷ Ibid.

⁴⁸ Federal Ministry for the Environment, Nature Conservation and Nuclear Safety...

The majority of East Germans (70%), employed middle-aged citizens (over 70%), assess it as less significant than other aspects of people's daily life and problems⁴⁹. In order to increase people's awareness and concern about environmental problems, the government must change existing approach to these problems.

Thus, we have come to the following conclusion: in Germany, mitigation process is not effective enough because German government is trying to gain popularity by refusing from efficient but unpopular environmental protection measures. The only possible solution of this problem is the government's attempt to adapt the political system to the transforming needs of society and the change of generations.

Bibliography

- Appunn K., Germany's Climate Action Law, 2020, <https://www.cleanenergywire.org/factsheets/germanys-climate-action-law-begins-take-shape>, accessed: 17.03.2021.
- Beyond Growth: Towards a new economic approach, 2020, [https://www.oecd.org/naec/averting-systemic-collapse/SG_NAEC\(2019\)3_Beyond%20Growth.pdf](https://www.oecd.org/naec/averting-systemic-collapse/SG_NAEC(2019)3_Beyond%20Growth.pdf), accessed: 15.03.2021.
- Cirman A., The Kyoto Protocol in global perspective, 2009, https://www.researchgate.net/publication/228373949_The_Kyoto_protocol_in_a_global_perspective, accessed: 15.03.2021.
- Climate Action Plan 2050, https://unfccc.int/files/focus/application/pdf/161114_climate_action_plan_2050.pdf, accessed: 14.03.2020.
- Eurostat, Environmental protection transfers by environmental protection activity and institutional sector, 2020, https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-datasets/-/env_ac_eptrf, accessed: 14.03.2020.
- Federal Ministry for the Environment, Nature Conservation and Nuclear Safety, National Climate Policy, 2020, <https://www.bmu.de/en/topics/climate-energy/climate/national-climate-policy/>, accessed: 14.03.2021.
- Federal Statistical Office of Germany, Energy, transport and environment statistics – 2020 edition, https://www.destatis.de/Europa/EN/Publications/Transport/KS_DK20001EN.html, accessed: 21.03.2017.
- Krickser, T., Doing Environment and Nature Protection Differently: How Foundations Differ in Their Work on Environmental Issues in Germany and the United States, 2014, <https://search.gesis.org/publication/gesis-ssoar-47279>, accessed: 20.03.2020.

⁴⁹ Ibid.

- Representative offices of Germany in Russia, Development of energy and climate policy, 2017, http://www.germania.diplo.de/___Zentrale_20Komponenten/Ganze-Seiten/ru/Wissenschaft-Klima-Umwelt-Natur/Energiewende-2015.html?site=491755, accessed: 17.03.2017.
- The Limits to Growth – the report to the club of Rome, 1972, <https://web.ics.purdue.edu/~wggray/Teaching/His300/Illustrations/Limits-to-Growth.pdf>, accessed: 15.03.2021.
- The Vienna Convention on the Protection of the Ozone Layer, 1985, https://www.wipo.int/edocs/lexdocs/treaties/en/un-vcpol/trt_un_vcpol_001en.pdf, accessed: 15.03.2021.
- United Nations framework convention on climate change, 1992, <https://unfccc.int/resource/docs/convkp/conveng.pdf>, accessed: 15.03.2021.

Marcin Szemraj
Politologia
Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie
marcinszemraj1@op.pl

**SPRAWOZDANIE Z XXIII TYGODNIA SAMORZĄDNOŚCI
ZORGANIZOWANEGO PRZEZ
NAUKOWE STUDENCKIE KOŁO SAMORZĄDOWCÓW
W DNIACH 10-14 MAJA 2021 ROKU**

*Report on the XXIII Week of Self-Government organized
by the Scientific Student Organization of Self-Government
on May 10-14, 2021*

W dniach 10-14 maja 2021 roku na Wydziale Politologii i Dziennikarstwa UMCS odbyła się XXIII już edycja Tygodnia Samorządności zorganizowana przez Naukowe Studenckie Koło Samorządowców. Celem przedsięwzięcia było poszerzenie wiedzy na temat działalności samorządu terytorialnego, promocja dobrych praktyk samorządowych oraz zachęcenie do aktywnego udziału w rozwoju lokalnych społeczności. W programie tegorocznej edycji znalazły się między innymi debata z młodymi samorządowcami oraz spotkanie z obecnymi i byłymi członkami Młodzieżowych Rad Miasta. Wydarzenie Honorowym Patronatem objęli Marszałek Województwa Lubelskiego oraz Prezydent Miasta Lublin. Patronat medialny sprawowały TV UMCS oraz Radio Centrum. Ze względu na panującą sytuację epidemiczną konferencja została w całości przeprowadzona w formie online.

Pięciodniowy cykl debat i spotkań otworzył Dziekan Wydziału Politologii i Dziennikarstwa UMCS prof. Wojciech Ziętara, który na ręce opiekunki NSKS Pani dr Justyny Wasil złożył podziękowania za kontynuację przedsięwzięcia, które na stałe wpisało się w historię Wydziału. Życzył, aby zaplanowane

wydarzenia były podstawą do inspiracji, przemyśleń oraz nawiązania kontaktów, które zaowocują w przyszłości.

Tydzień Samorządności rozpoczął się od spotkania z młodymi samorządowcami. Jej uczestnikami byli Marcin Bubicz (Radny Miasta Lublin), Daniel Dragan (Wiceprzewodniczący Rady Powiatu Białskiego), Adam Krzysiak (Radny Gminy Spiczyn), Adam Szelański (Radny Gminy Hańsk) oraz Mariusz Zańko (Radny Powiatu Włodawskiego i Sekretarz Gminy Kodeń). Wspólną cechą wszystkich zaproszonych gości było to, że karierę w samorządzie rozpoczynali w bardzo młodym wieku. W czasie debaty, którą poprowadził Dawid Błaszczewicz odpowiadali oni na pytania dotyczące drogi do samorządu, zaangażowania miejscowej społeczności w sprawy lokalne, postulatów z kampanii wyborczej, które udało się im zrealizować oraz planów na przyszłość. Nie zabrakło pytań od publiczności, którą ciekawiło co sprawia, że mają tyle motywacji do swojej pracy. Obecna na spotkaniu dr Monika Sidor z Katedry Administracji Publicznej Wydziału Politologii i Dziennikarstwa UMCS dopytywała o to, czy radny jest lokalnym politykiem, czy lokalnym społecznikiem. Adam Szelański zwrócił uwagę na to, że samorząd, który reprezentuje jest zbyt mały, żeby można było w nim „uprawiać” politykę. Zamiast tego należy skupić się na dialogu, rozmowach z mieszkańcami i podejmowaniu realnych działań poprzez chociażby wywarcie presji na odpowiedni do załatwienia danej sprawy organ. Zauważył jednak, że w dużych samorządach (do których można zaliczyć, chociażby Lublin) nazwanie samorządowca politykiem jest bardziej uzasadnione. Mariusz Zańko argumentował, że radni, którzy startują z lokalnych komitetów są społecznikami i działają oddolnie. Im wyższy szczebel samorządu, tym częściej mamy do czynienia z przedstawicielami list partyjnych. Adam Krzysiak w odpowiedzi na zadane pytanie przywołał przykład swojej gminy, w której na 15 radnych tylko dwóch reprezentuje partię polityczną – pozostali zaś startowali z komitetów wyborczych wyborców. Dzięki temu na sesjach rady gminy brak jest dyskusji na tematy dotyczące poglądów. Sam swoją funkcję określił jako bardziej społecznika niż polityka. Marcin Bubicz zgodził się z przedmówcami. Podkreślił przy tym, że sesje Rady Miasta Lublin trwają niekiedy do późnych godzin, co często spowodowane jest właśnie sporami politycznymi. Przyznał, że osobiście nie lubi wchodzić w takie dyskusje. Zamiast tego woli współpracować z radnymi nie tylko ze swojego klubu – co jest oczywiste, ale także z klubów opozycyjnych, z którymi spotyka się również poza sesjami,

rozmawiając na różne tematy. Efektem tej współpracy są między innymi wspólne interpelacje dotyczące ważnych dla mieszkańców spraw.

Drugi dzień stał pod znakiem spotkania z członkami Młodzieżowej Rady Miasta. Zaproszenie do udziału w nim przyjęli Aleksandra Borzęcka (obecna radna MRM Lublin) oraz Marcin Nastarowicz (były radny MRM Kraśnik, który był jednym z inicjatorów jej utworzenia). Opowiadali oni o tym, jak rozpoczęła się ich przygoda z samorządem, dzielili się wrażeniami z pracy młodzieżowego radnego. Zdradzili również co najbardziej zaskoczyło ich w czasie trwania kadencji. Tradycyjnie pojawiły się pytania od publiczności, która dopytywała o to, czy między młodzieżowymi radnymi dochodzi do konfliktów, które często mają miejsce podczas tradycyjnych sesji oraz jaki wpływ na funkcjonowanie rad miała pandemia.

Środa była dniem, w którym odbyło się szkolenie na temat programu Erasmus+ przeprowadzone przez Fundację Sempre a Frente dla członków Naukowego Studenckiego Koła Samorządowców. Jego uczestnicy mieli okazję do zaznajomienia z priorytetami programu oraz kryteriami, które są brane pod uwagę przy staraniu się o wyjazd. Dowiedzieli się także co czeka młodzież podczas wymiany. Mottem spotkania były słowa Erazma z Rotterdamu „Fortuna sprzyja śmiałym”.

Czwartek stał pod znakiem szkolenia z wystąpień publicznych dla członków Koła oraz osób zainteresowanych, które poprowadziła Kamila Piskorz. Dzieliła się ona cennymi radami na temat uwiarygodnienia swojego przekazu oraz podpowiadała jak dobrze wypaść na rozmowie kwalifikacyjnej. Nie zabrakło praktycznych wskazówek przydatnych podczas występowania przed szerszym gronem odbiorców.

XXIII Tydzień Samorządności zwieńczyła piątkowa gra towarzyska dla studentów i pracowników UMCS.

